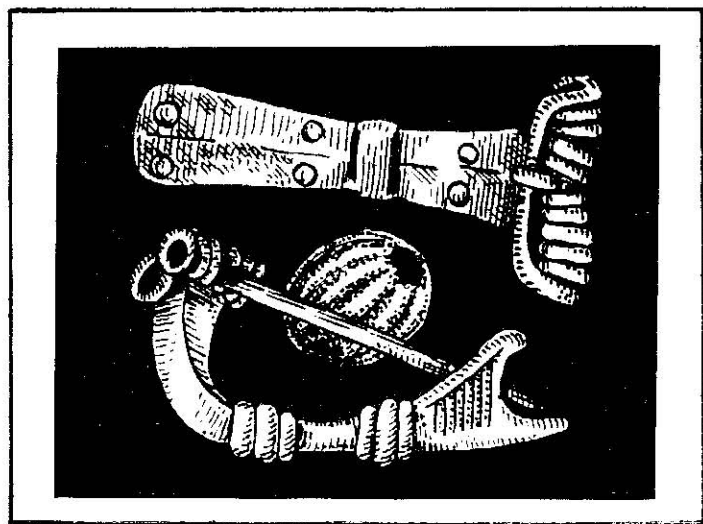

АРХЕОЛОГІЯ

18*1975

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

18

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1975

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології слов'ян, які заселяли територію України, публікації та повідомлення про відкриття нових пам'яток на території УРСР, критику та бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

І. І. Артеменко (відповідальний редактор), *В. Д. Баран*,
С. М. Бібіков, *В. Й. Довженко*, *Ю. М. Захарук*, *П. О. Карши-*
ковський, *С. Д. Крижицький*, *М. П. Кучера*, *Є. В. Максимов*
(заступник відповідального редактора), *Я. П. Петрусенко*,
Н. С. Руденко (відповідальний секретар), *Д. Я. Телегін*,
О. І. Тереножкін, *О. П. Черниш*, *Б. А. Шрамко*

Рецензент доктор історичних наук *Е. О. Симонович*

Редакція історії та археології

А $\frac{10602-345}{M221(04)-75}$ 69—75

© Видавництво «Наукова думка», 1975.

Пам'яті Віктора Платоновича Петрова

23 жовтня 1974 р. минуло 80 років з дня народження Віктора Платоновича Петрова. Визначний вчений, доброзичливий колега, дбайливий учитель, чудовий організатор наукового процесу, Віктор Платонович належав до числа подвижників, для яких служіння науці було першою і єдиною заповіддю життя. Віктору Платоновичу випала честь бути в першій шерензі будівників радянської науки у заснованій у лютому 1919 р. Українській Академії наук.

Широкі наукові інтереси В. П. Петрова забезпечили йому почесне місце серед археологів і літературознавців, етнографів, мовознавців.

Високий ступінь організованості вченого дав йому змогу серед наповнених кабінетної праці з кількох галузей суспільствознавчих наук знайти час і для польових археологічних досліджень. Віктор Платонович брав активну участь у великих розкопках на Городському і Райковецькому давньоруських городищах, на поселенні трипільської культури «Коломийщина», Знаменському городищі пізньоскіфського часу, Лохвицькому могильнику черняхівської культури тощо. Під його керівництвом проводилися розкопки середньовічних укріплень у Лубнах, степових поселень перших століть нашої ери та черняхівської культури. З іменем Віктора Платоновича пов'язане введення в науковий обіг таких важливих пам'яток, як еталонне поселення VI—VII ст. поблизу с. Стецівка, і також Косанівського і Баєвського черняхівських могильників.

Неоцініме значення мають праці Віктора Платоновича Петрова в галузі вивчення етногенетичних процесів на Подніпров'ї і Подністров'ї, які знайшли своє відбиття у двох останніх працях вченого: «Скіфи, мова і етнос» та «Етногенез слов'ян». Для розроблення цієї складної проблеми ученим були залучені археологічні, історичні, лінгвістичні й ономастичні матеріали.

Слід коротко нагадати про той вклад, який у зв'язку з вказаною проблемою В. П. Петров вніс у вивчення археологічних джерел, оскільки тут яскраво виявилися його організаційні здібності.

Саме В. П. Петров наприкінці 30-х років стає ініціатором створення колективу дослідників для вивчення двох найважливіших і найскладніших груп археологічних пам'яток — зарубинецької та черняхівської культур.

Згідно з його задумом Інститут археології мав видати колективну працю у кількох томах, присвячену пам'яткам цих культур. Для цього Віктором Платоновичем був залучений великий колектив науковців. Група співробітників Інституту археології АН УРСР, Київського та Харківського історичних музеїв (С. В. Корщенко, І. Н. Луцкевич, Л. М. Макаревич, Є. В. Махно, І. М. Фещенко) за допомогою художників та фотографів зробили детальний опис, фотографування і зарисовку речових матеріалів у Київському, Харківському, Дніпропетровському, Черкаському, Житомирському та Білоцерківському музеях.

У 1940 р. за маршрутом, що включав усі відомі на той час пункти зарубинецької та черняхівської культур, була організована експедиція, яку на півдні Київської області очолили Л. М. Макаревич і Є. В. Махно.

Протягом 1940—1941 рр. провадилися розкопки на поселенні черняхівської культури в с. Микільському на Дніпропетровщині, яким керував І. М. Фещенко і брали участь Н. В. Лінка і В. А. Мізин, Є. В. Махно і О. Грищенко.

У той самий час під керівництвом І. М. Самойловського за участю Ф. Б. Копилова провадилися рятівні роботи на могильнику поблизу с. Корчувате, що став еталонною пам'яткою зарубинецької культури.

Вірломний напад гітлерівської Німеччини на нашу країну не дав змоги виконати намічені плани щодо видання колективної монографії. Однак здобутки колективної роботи, організованої і очолюваної Віктором Платоновичем, стали основою для дальшої діяльності в цьому напрямі у повоєнні роки. На сьогодні в серії «Матеріали и исследования по археологии СССР» вийшло п'ять томів, присвячених публікації джерел з проблеми зарубинецької і черняхівської культур, а також матеріалів другої половини I тисячоліття. Вони опрацьовані спільними зусиллями колективів Інститутів археології АН СРСР та АН УРСР і видані під редакцією П. М. Третьякова (МИА, № 70) та Б. О. Рибокова і Е. О. Симоновича (МИА, № 82, 116, 139, 108). Почесне місце серед них, зокрема в перших томах, посідають матеріали, виявлені за ініціативою Віктора Платоновича і опрацьовані ним особисто та під його керівництвом.

Перші ж розкопки, організовані В. П. Петровим на Корчуватському могильнику, внесли суттєві корективи у розуміння зарубинецької культури, яка була представлена до того лише кількома посудинами, що зберігалися в Київському історичному музеї, та скупими згадками у двох працях В. В. Хвойки¹. Уже в 1940 р. було встановлено, що керамічний комплекс пам'яток зарубинецького типу складається не тільки з лощеного, а з двох груп посуду — лощеного та з шершавою поверхнею. Щодо поховального обряду виявлено, що крім урнових поховань, значне місце посідають ямні тілоспалення, відомі також і тілопокладення².

У 1959 р. В. П. Петров опублікував опрацьовані ним у довоєнні роки матеріали із Зарубинецького та інших могильників цієї культури³.

Факти, зібрані С. В. Коршенком⁴, що в довоєнний час працював під керівництвом В. П. Петрова, лягли в основу двох археологічних карт. Одна з них, написана Є. В. Махно та І. М. Самойловським про зарубинецькі пам'ятки на території України, була опублікована у 1959 р.⁵ Друга — про пам'ятки черняхівської культури — була вміщена в редакційній Б. О. Рибоковим та Е. О. Симоновичем збірник «Черняховская культура»⁶.

Чималою заслугою В. П. Петрова є публікація матеріалів відомих Черняхівського та Маслівського могильників⁷. У розпорядження науки надійшов систематизований і широко осмислений першоджерельний матеріал.

В основу обох згаданих праць В. П. Петрова лягли матеріали з розкопок В. В. Хвойка і С. С. Гамченка, що зберігалися до Великої Вітчиз-

¹ ЗРАО, т. XII, вип. 1. СПб., 1901, стор. 172—190; К. 1901, с. 101.

² И. М. Самойловский. Корчеватовский могильник. — МИА, № 70. М., 1959, с. 61—83.

³ МИА, № 70. М., 1959, с. 32—60.

⁴ «Матеріали до карти пам'яток культури полів поховань на території УРСР».

⁵ Е. В. Махно, И. М. Самойловский. Зарубинские памятники в Лесостепном Приднепровье. — МИА, № 70. М., 1959, с. 11—21.

⁶ Е. В. Махно. Памятники Черняховской культуры на территории УССР. — МИА, № 82. М., 1960, с. 9—83, 320—345.

⁷ В. П. Петров. Черняховский могильник. — МИА, № 116. М., 1964, с. 53—117; його ж. Масловский могильник на реке Толмач. — Там же, с. 117—167.

няної війни у Київському та Черкаському музеях і були тоді ж сфотографовані С. В. Коршенком, Л. М. Макаревичем та І. М. Фещенком. Під час війни ці матеріали значною мірою були втрачені.

Опрацьовані в довоєнні роки за ініціативою і під керівництвом В. П. Петрова деякі інші матеріали також стали надбанням науки: майже без переробок і доповнень опубліковано працю наукового співробітника Харківського історичного музею І. Н. Луцкевича «Матеріали до карти поширення культури полів поховань на території Харківської області»⁸. Дані, виявлені на Жуківцькому поселенні експедицією, організованою В. П. Петровим, використані в праці «Поселення полів поховань в північно-західному Правобережжі»⁹. Матеріали невеликої розвідки про поховання з Барахтянської Вільшанки¹⁰, опубліковані Н. М. Кравченко, теж були підготовлені під керівництвом В. П. Петрова ще в довоєнні роки.

Про те, з якою наполегливістю В. П. Петров прагнув об'єднати дослідників для роботи над проблемою етногенезу слов'ян, свідчить той факт, що після визволення західних областей України до спільної роботи в цьому напрямі були відразу ж залучені наукові співробітники Львова. Відомий дослідник Наддністрянських і Прикарпатських пам'яток перших століть нашої ери М. Ю. Смішко опрацьовував матеріали карпатських курганів. В. П. Петров сприяв прискоренню цієї роботи. З його ініціативи на замовлення Інституту археології М. Ю. Смішко виконав перший варіант праці «Карпатські кургани». На таких самих засадах О. В. Фенін виконав працю «Знахідки римських монет у Прикарпатті», яка у трохи скороченому вигляді вийшла з друку уже в повоєнні роки¹¹.

Оцінюючи довоєнний вклад В. П. Петрова у вивчення археологічних пам'яток перших століть до нашої ери і перших століть нашої ери на території України, доводиться дивуватися, як можна було в такий короткий час зробити так багато.

Проте вклад В. П. Петрова в археологічну науку, зокрема в проблему походження слов'ян, не обмежується наведеними фактами. Поглиблюючи розробки пам'яток першої половини I тисячоліття н. е., відомих ще з довоєнних років, опрацьовуючи нові важливі пам'ятки (Лохвицький, Косанівський, Баєвський могильники, Микільське, Радуцьківське поселення тощо), В. П. Петров залучає і пам'ятки другої половини I тисячоліття, розуміючи їх важливу роль для висвітлення проблеми в цілому. В науковий обіг входять ретельно опрацьовані ним фондові й архівні матеріали, виявлені в 20-х роках С. С. Гамченком, що характеризують важливу групу археологічних джерел Східної Волині — корчацькі пам'ятки¹².

В. П. Петров провадив розкопки на поселенні третьої чверті I тисячоліття поблизу с. Стецівка Чигиринського району Черкаської області¹³. Дані цих розкопок сприяють глибшій інтерпретації взаємозв'язків черняхівської культури з синхронними і пізнішими археологічними культурами. А саме ці проблеми походження слов'ян стають актуальними в 50—60-ті роки.

Ці успішно розпочаті дослідження пам'яток другої половини I тисячоліття н. е., в яких брав участь В. П. Петров, становлять беззаперечний і значний вклад в історичну науку.

⁸ Археологія, т. II. Київ, 1948, с. 164—178.

⁹ Археологічні пам'ятки УРСР, т. I. Київ, 1949, с. 153—176.

¹⁰ Середні віки на Україні, вип. I. Київ, 1971, с. 75—79.

¹¹ О. В. Фенін. Знахідки римських монет на Прикарпатті.— Археологія, т. V. Київ, 1951, с. 92—104.

¹² В. П. Петров. Пам'ятники корчатського типу (по матеріалам розкопок С. С. Гамченка).— МІА, № 108. М., 1963, с. 16—38.

¹³ В. П. Петров, Стецівка, поселення третьої чверті I тисячоліття нашої ери.— МІА, № 108. М., 1963, с. 209—233.

Нові археологічні дослідження, їх інтерпретація, знання класичних мов дали змогу Віктору Платоновичу скласти новий, повніший коментар до повідомлень істориків VI ст. н. е. Іордана і Прокопія про слов'ян, зіставивши їх з літописними повідомленнями¹⁴.

В. П. Петров вважав для себе як дослідника само собою зрозумілим «рахуватися зі свідченням джерел, зважати на факти...»¹⁵. Дуже обережний і вимогливий до своїх висновків, не виходячи поза рамки здобутих ним фактів, Віктор Платонович приходив до трьох важливих для славістики висновків: 1) з давніх давен основною територією поширення слов'ян були землі поміж Дністром, Доном і Віслою; 2) слов'янські племена ранніх східних слов'ян — антів були творцями черняхівської культури; 3) агресивні устремління гуннів були спрямовані на причорноморські античні міста. Гунни перейшли Керченську протоку і оселилися в Криму, поміж Боспором і Херсонесом, не зачепивши земель антів, з якими вони час від часу виступали спільно проти готів¹⁶.

З цими висновками, що є результатом багаторічного ретельного аналізу джерел, не можуть не рахуватися дослідники проблеми слов'янського етногенезу.

Багаторічна плідна наукова діяльність поставила В. П. Петрова в шеренгу передових вчених нашого часу. Для всіх, хто знав його особисто, кому випала честь працювати під його керівництвом, світлий і незабутній образ Віктора Платоновича Петрова назавжди залишиться зразком строгої вимогливості, доброзичливості, надзвичайної організованості, витримки і відваги.

Є. В. Махно.

¹⁴ В. П. Петров. Етногенез слов'ян. Київ, 1972, с. 11—54.

¹⁵ Там же, с. 10.

¹⁶ Там же, с. 11—39.

П. І. ХАВЛЮК

Зарубинецька культура Південного Побужжя та лівобережжя Середнього Дністра

Дослідження зарубинецьких пам'яток на Південному Бузі та лівому березі Середнього Дністра припадає на післявоєнний час. Думку про наявність на цій території зарубинецьких селищ висловив Д. Т. Березовець в 1947 р. після археологічної розвідки, проведеної ним у верхів'ях ріки¹. Дослідник зібрав кераміку на десяти місцезнаходженнях. Є. В. Махно, переглянувши її, виділила лише два пункти, подібні за матеріалом до зарубинецьких старожитностей².

У складеному Ю. В. Кухаренком зведенні археологічних джерел є селища Ровець Вінницького району та Остапківці Немирівського, але в легенді до карти вказано, що ці пам'ятки зараховані до зарубинецьких іншими дослідниками³.

Отже, питання про наявність чи відсутність зарубинецької культури на Південному Бузі залишилось до кінця не з'ясованим.

В 1950 р. зарубинецькі пам'ятки ми відкрили на р. Сіб, у східній частині південнобузького басейну. Це були селища Мар'янівка, Кочурів, Рахна Собові (рис. 1). У 1954 р. виявлено зарубинецький могильник у Рахнах Собових. Але дослідження поселень розпочалося лише в 1967 р.⁴

Топографія їх у Південному Побужжі в основному така ж сама, як і в Середньому Подніпров'ї та Білорусії, де зарубинецькі пам'ятки розташовані на високих мисах чи ділянках плато з стрімкими схилами річкової долини. Лише окремі селища Побужжя та Подністров'я зафіксовано на низьких надзаплавних терасах: Мар'янівка, Бортники і Бронниця.

Здебільшого площа поселень невелика, до 0,5 км довжини і 200—300 м ширини. Культурний шар на них незначний, лише поблизу жител в окремих випадках його товщина досягає 0,5 м. Нерідко на значній площі трапляються поодинокі знахідки кераміки та залишки наземних жител, зруйнованих глибокою оранкою.

Житла розташовувались на різній відстані одне від одного, тяжіючи до річки чи стрімкого обриву плато. В Мар'янівці, наприклад, вони споруджені вздовж берега і лише в східній частині селища зосереджені на невеликому підвищенні. Така ж топографія простежена і в Рахнах Собових.

На всіх поселеннях Південного Побужжя і середньої частини лівобережжя Дністра відомі як наземні житла так і напівземлянки. Перші мали дерев'яний каркас. Стіни сплітались з хмизу і обмазувались глиною. Всередині житла було вогнище — глиняна площадка. Іноді в одно-

¹ Д. Т. Березовець. Розвідка у верхів'ях р. Південного Бугу. — АП, т. III. Київ, 1952, с. 209.

² Е. В. Махно. Раннеславянские памятники в среднем Поднепровье. — СА, т. XXIII. М., 1955, с. 84.

³ Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура. — САИ. М., 1964, с. 9, рис. 1.

⁴ П. І. Хавлюк. Зарубинецкие памятники на Южном Буге. — Археологические открытия 1967 г. М., 1968, с. 226.

му з кутків житла влаштувалась яма для зберігання запасів їжі. Такі житла відомі в Носівцях і Рахнах Собових Гайсинського району. Трапляються також і напівземлянки (Рахни Собові, Слобідка Немирівського району). Звичайно, вони заглиблені в землю на 0,5 м, вхід не простежується, по центру долівки влаштувалась купольна піч, в кутку — яма-сховище. Такі печі виявлено в двох напівземлянках (Рахни). Середній розмір південнобузьких жител — 16 м² (4×4 м) (рис. 2).

Забудова селищ вільна. Навколо жител без певної системи розташовані господарські ями, іноді досить численні. У Мар'янівці біля житла

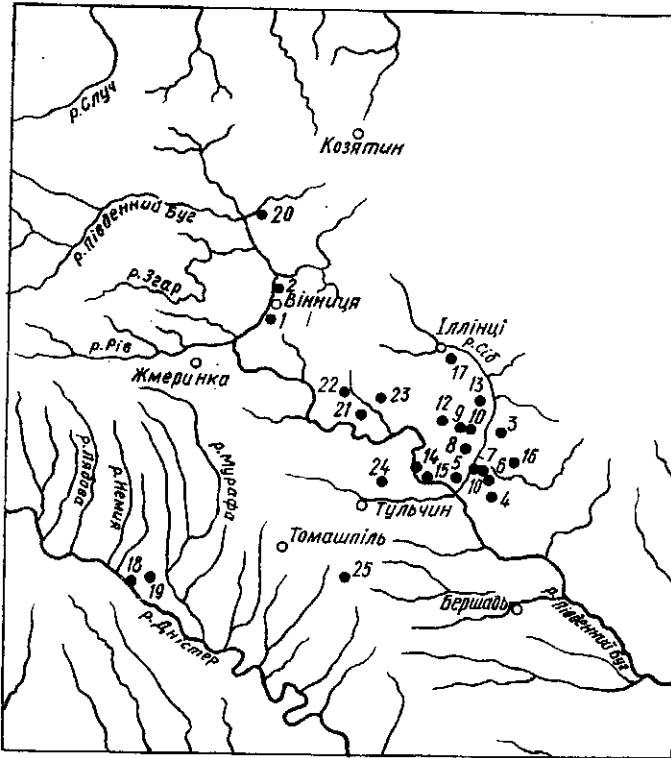

Рис. 1. Схема зарубинських селищ Південного Побужжя та лівобережжя Середнього Дністра.

Вінницький район: 1 — Вінницькі хутори; 2 — Михайлівка; Гайсинський район: 3 — Адамівка; 4 — Гнатівка; 5 — Дмитренки; 6 — Кочурів I; 7 — Кочурів II; 8 — Кунка; 9, 10 — Карбівський хутір; 11 — Мар'янівка; 12 — Носівці; 13 — Рахни; 14 — Сокильці; 15 — Степашки; 16 — Чечелівка; Іллінецький район: 17 — Голик; Могилів, Подільський район: 18 — Бронниця; 19 — Григорівка; Калинівський район: 20 — Писарівка; Немирівський район: 21 — Вовчок; 22 — Довжок; 23 — Головеньки; Тульчинський район: 24 — Бортники; Чечельницький район: 25 — Луги.

№ 1 їх досліджено шість. Вони оточували будівлю з північного і східного боків, що, очевидно, було зумовлено наявністю вільної площі з північного боку і зручністю влаштування ям на схилі до річки зі сходу. Заповнені ями попелом, кістками тварин і уламками кераміки.

На селищах існували також культові споруди. В Рахнах Собових поблизу одного з жител знайдено круглий жертвник, на якому лежало 113 кісток бика чи корови. Всі вони були старанно складені одна біля одної.

Значною є кількість ліпної кераміки, яка за формою та орнаментациєю досить різноманітна. Проте можна виділити чотири основних типи: горщики, миски, посудини на піддонах, глиняні диски чи сковороди з бортиком і без нього.

Горщики переважно невеликих і середніх розмірів. Малі посудини мають лощену темно-чорну чи коричневу поверхню, одну чи дві ручки збоку; всі вони без орнаменту. Середні за розміром посудини переважно сірого кольору, в глині є домішка крупнозернистого піску. Орнаментовані вони по краю вінець нарізкою чи вдавленнями, а на плічках під вінцями — парними ямками або наліпами-горбиками (рис. 3). На окре-

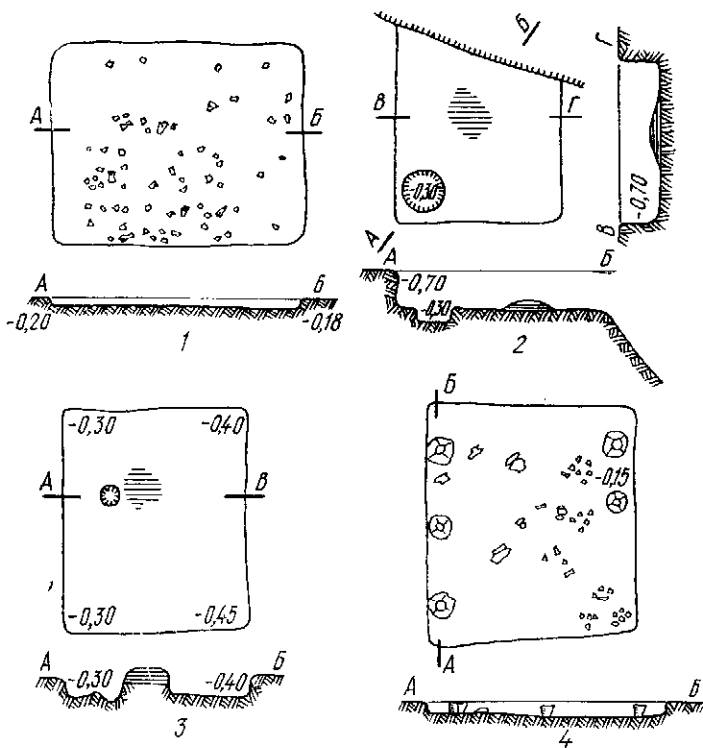

Рис. 2. Плани жител та господарські будівлі з селищ Південного Бугу.

1 — напівземлянка з Слобідки Немцівського району; 2, 3 — напівземлянки з Рахів; 4 — господарська будівля з Рахів Гайсинського району.

мих посудинах парні горбика утворені за допомогою палички зсередини. Цей спосіб орнаментатії відомий ще на пізньоскіфських селищах Південного Побужжя.

Миски за своєю формою досить різноманітні. Навіть поверховий огляд дає змогу виділити не менше десятка типів, якщо взяти до уваги конфігурацію вінця (рис. 4; 5). Майже всі миски мають лощену поверхню чорного, червонуватого, а іноді жовтого кольорів. Найбільш поширеними були миски з прямими або злегка нахилними до середини вінцями. Досить часто останні мають різкий згин. Такі посудини, що явно імітують привізні гончарні зразки, відомі в Мар'янівці і Носівцях. Ціла миска знайдена в похованні № 4 на могильнику в Рахах (рис. 5, 2). Рідко трапляються миски з вінцями, відігнутими назовні; тоді вони мають еліпсоподібну форму (рис. 4, 2).

Посуд на піддонах представлений вазами та кришками до невеликих горщиків. Ціла ваза на високому піддоні походить з поховання № 4 Рахнянського могильника (рис. 5, 5). Майже половина посудин цього типу має лощену поверхню. Грубу поверхню мають лише конічні посудини, що вживалися як кришки до горщиків (рис. 5, 6).

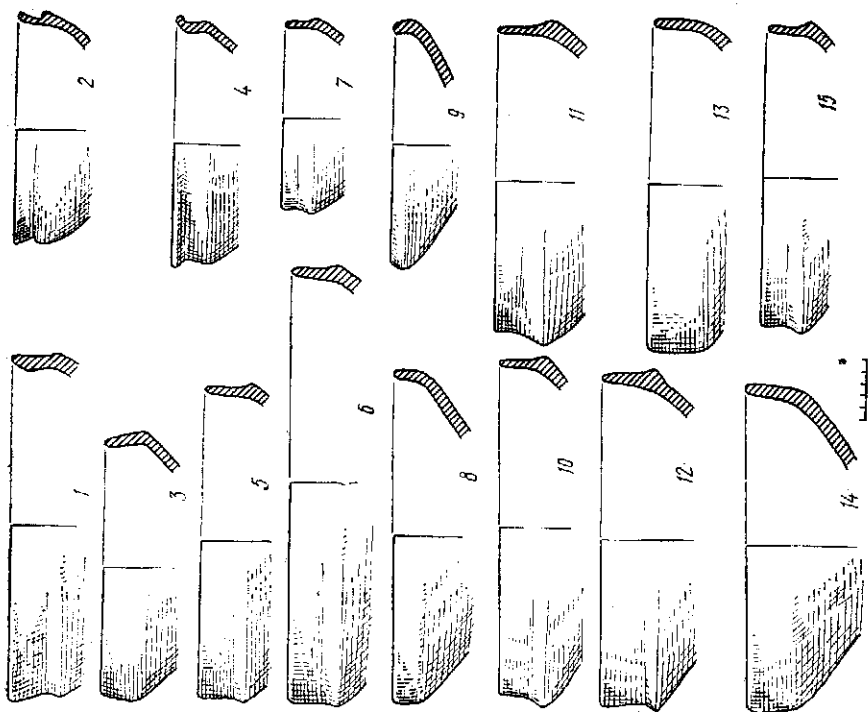

Рис. 4. Зразки мисок з зарубинецького селища Мар'янівка (1—15).

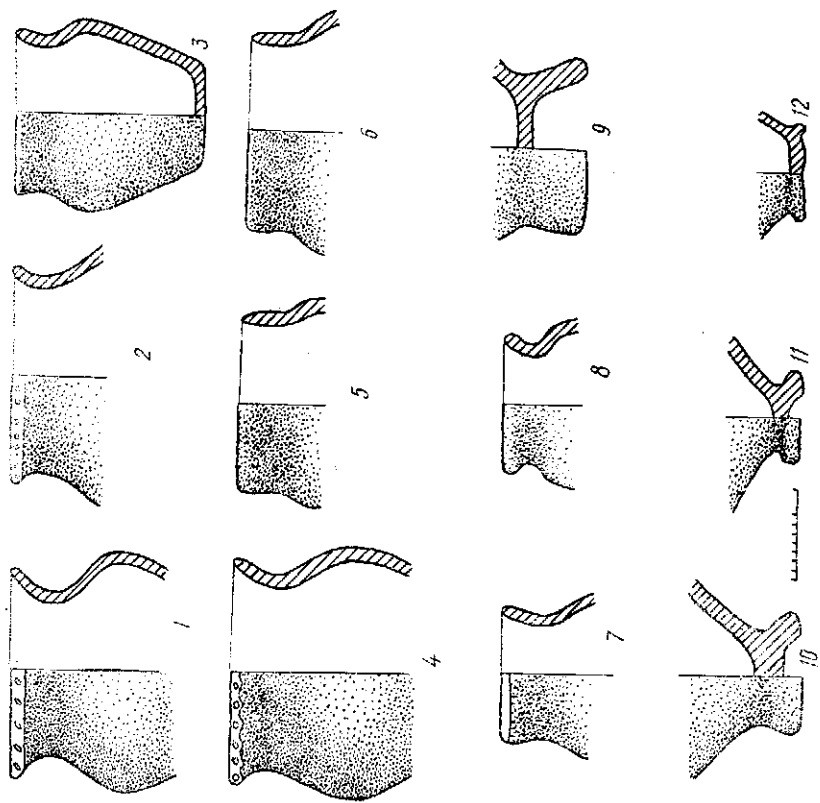

Рис. 3. Кераміка з зарубинецького селища Мар'янівка Гайсинського району.

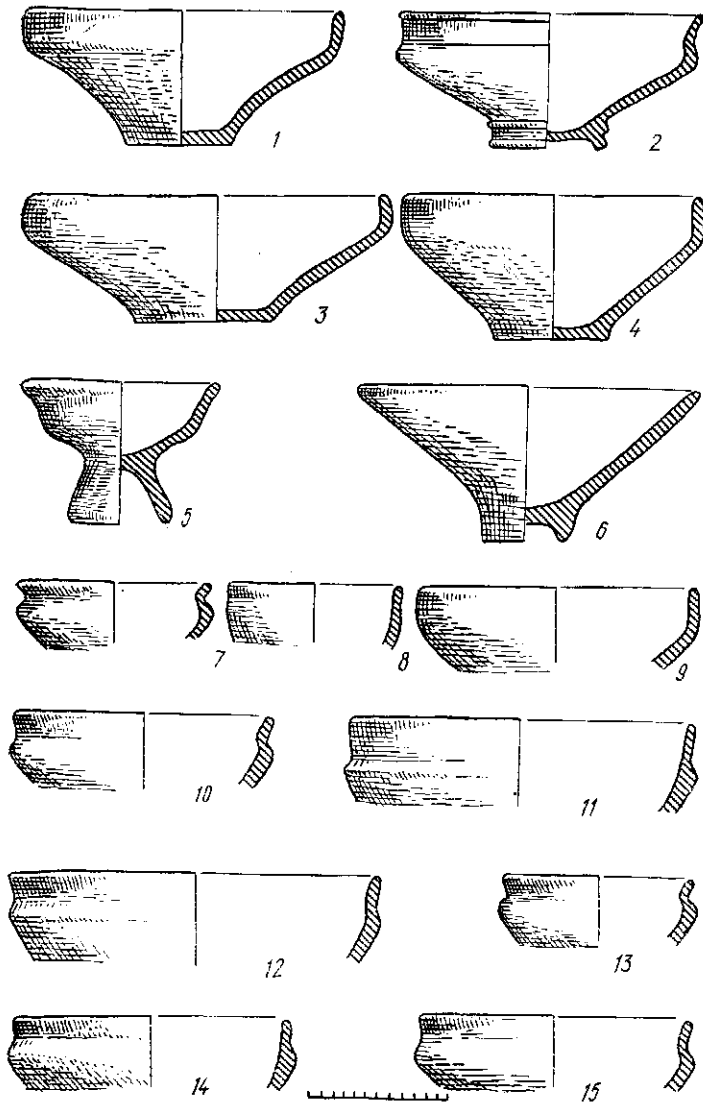

Рис. 5. Миски з зарубинецького могильника Рахни і селищ Південного Побужжя.

1—4 — поховання № 5; 2, 5 — поховання № 4, могильник Рахни; 3—7, 11 — селище Мар'янівка; 12—15 — селище Носівці Гайсинського району.

Нерідко трапляються глиняні диски чи сковороди. Вони переважно невеликих розмірів, круглі або овальні, товщиною до 1 см. Діаметр окремих зразків досягає 23 см. Цей тип глиняних виробів так само характерний і для пізньоскіфських селищ III ст. до н. е. та слов'янських пам'яток V ст. н. е. Диски є в матеріалах зарубинецьких поселень I ст. до н. е. та I ст. н. е., а сковороди з невеликим бортиком — на пізніх пам'ятках.

На зарубинецьких селищах Побужжя і Середнього Подністров'я виявлено привізний гончарний грецький посуд, представлений амфорною тарою, в меншій мірі — горщиками і мисками (рис. 6). Привізні вироби в керамічному комплексі Мар'янівки та Носівців становлять 1—2% щодо загальної кількості знахідок. В Рахнах зразки грецького імпорту майже невідомі на селищі, але є на могильнику. Це миска з поховання № 3 (рис. 6, 13), глечик з поховання № 8 (рис. 6, 12) та амфора з похован-

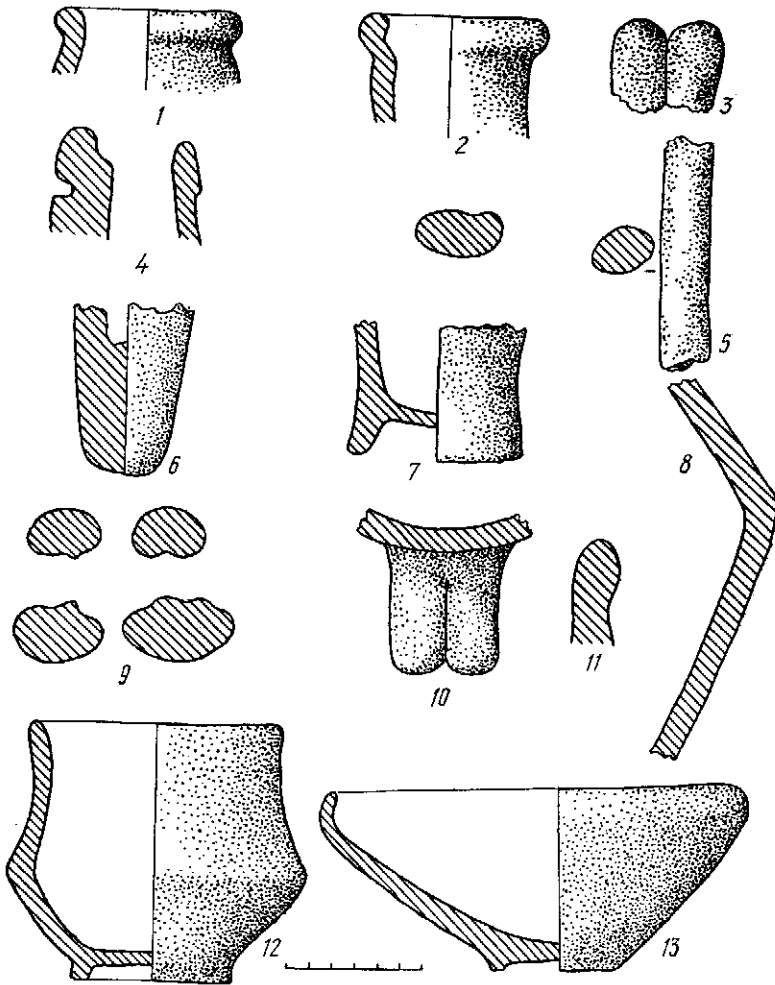

Рис. 6. Зразки привізної кераміки з зарубинецьких селищ Південного Побужжя.

1—11 — уламки амфорної тари з селища Мар'янівка; 12 — глечик з поховання № 8; 13 — миска з поховання № 3 (могильник Рахни).

ня № 6. Такий посуд має переважно сірий колір, добре лощену поверхню і нагадує пізнішу черняхівську кераміку.

Амфорна тара на селищах типу Мар'янівки являє собою світлоглиняні посудини з вузькими профільованими шийками, а також круглими одно- і двоствольними ручками, які характерні для Північного Причорномор'я і датуються від I ст. до н. е. до I ст. н. е.⁵ До того ж часу належать фібули, знайдені в Мар'янівці. Одна з них (рис. 7, 1) є сильно профільованою фібулою західного типу з високим прорізним приймачем⁶.

Цим же часом можна датувати зарубинецькі селища Гнатівка, Кочурів I та II, Мітлинці Гайсинського району, Бортники Тульчинського району та ін.

⁵ И. Б. З сест. Керамическая тара Боспора. — МИА, № 83. М., 1960, с. 162, 164, табл. XXVI, 59 а; I, 61 а; XXXIII, 64 а.

⁶ Л. К. Амброз. Фібулы Юга Европейской части СССР. — САИ, Д-1-30. М., 1966, с. 39, табл. VII, 17.

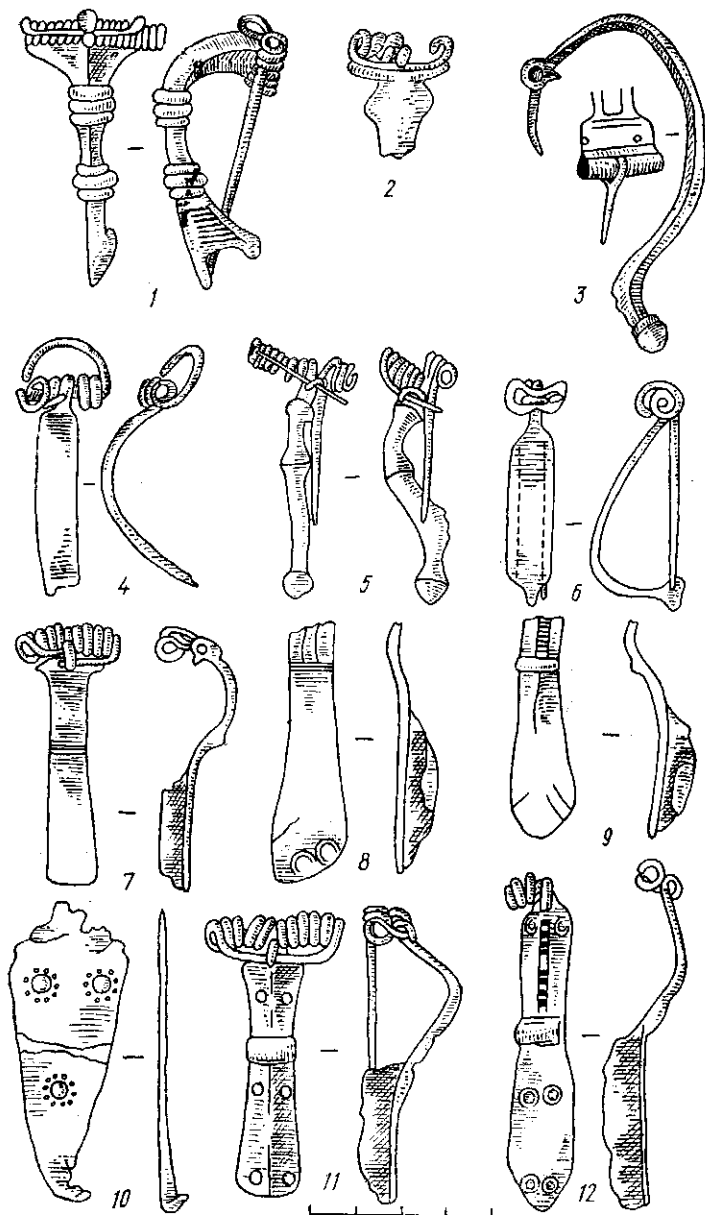

Рис. 7. Фібули з селища Мар'янівка та могильника Рахни Гайсинського району.

1, 2 — Мар'янівка; 3, 4 — з орного шару на могильнику Рахни; 5, 12 — поховання № 9; 6, 8, 9, 10 — поховання № 4; 7 — поховання № 7; 11 — поховання № 10 (Рахни).

Амфорна тара з Носівців відрізняється від мар'янівської. Передусім тут більше уламків амфор, виготовлених з коричневої глини. Шийки їх мають діаметр 13—14 см, краї відігнуті назовні. Перехід від шийки до боків трохи потовщений, ручки овальні або злегка видовжені, круглі. Амфори з Носівців можна віднести до типу червоноглиняних імпорتنних виробів I ст. н. е.⁷ З мар'янівськими знахідками їх поєднують світлоглиняні або жовті амфори I ст. до н. е. і I ст. н. е.

⁷ И. Б. Зеест. Вказ. праця, с. 32, табл. XXIX, 69, та інші.

Порівнюючи керамічні комплекси цих двох пам'яток, слід зазначити, що мар'янівська кераміка більш архаїчна, в її складі багато зразків посуду післяскіфського часу, тоді як Носовецький комплекс належить до пізнішого часу.

Серед селищ цього часу можна назвати Слобідку, Головеньки Немирівського району і Бронницю Могилів-Подільського району. Імпорт тут

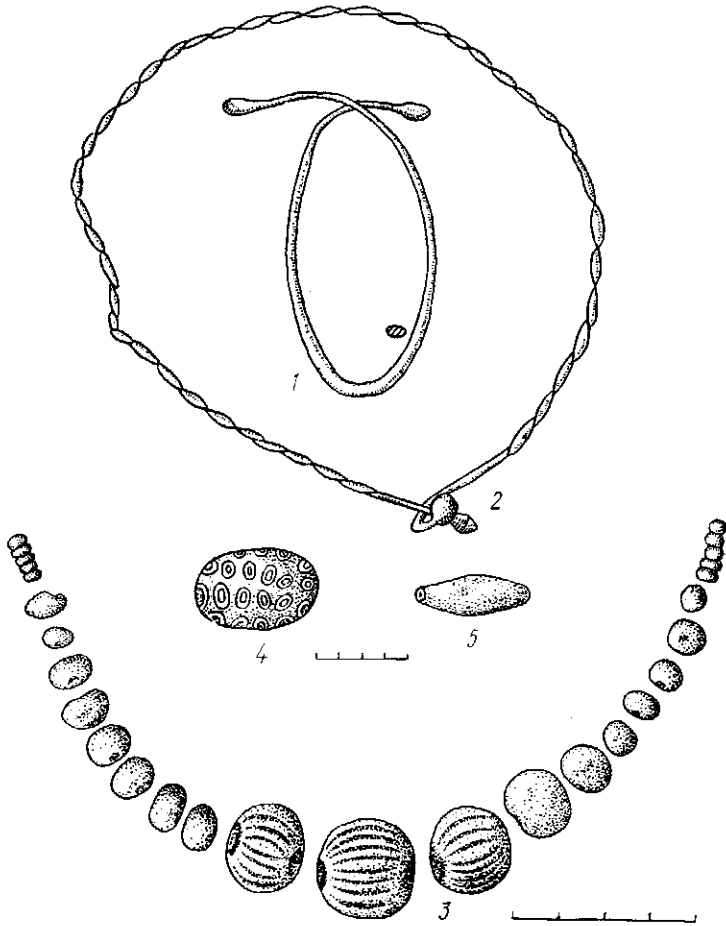

Рис. 8. Прикраси з зарубинецького могильника Рахна і селищ Південного Побужжя.

1 — браслет (поховання № 5); 2 — шийна гривня (поховання № 16); 3 — намисто з поховання № 4; 4, 5 — намистини з селищ Мар'янівка та Носівці.

представлений прикрасами. Здебільшого це намисто з гірського кришталю, сердоліку, скла, пасти та єгипетського фаянсу (рис. 8, 3, 4, 5). Найповніший набір цих предметів виявлено на могильнику в Рахнах.

Важливе місце серед знахідок належить і фібулам. На селищах типу Мар'янівки це литі вироби західнопричорноморського типу з високим прорізним приймачем I ст. до н. е. та I ст. н. е. (рис. 7, 1, 2). На могильнику і селищі в Рахнах відомі п'ять типів фібул, якими жителі користувались протягом I — початку III ст. н. е. Найдавнішою тут є фібула типу Авцісса (рис. 7, 3), знайдена в орному шарі. Вона, очевидно, походить з поховання, зруйнованого оранкою. Такі вироби датуються першою половиною I ст. н. е.⁸ Серед інших зразків трапились фібули (рис. 7, 4, 6)

⁸ А. К. Амброз. Вказ. праця, с. 26, табл. IV, 16.

неорнаментовані або прикрашені пунктирними лініями (рис. 7, 6), «дакійського типу», з широкою орнаментованою спинкою (рис. 7, 10), сильно профільовані причорноморські, з намистиною на головці (рис. 7, 5), а також прибалтійські очкові (рис. 7, 8, 9, 11, 12).

Не менш поширеними були різноманітні браслети: плетені з дроту, литі в формах, з кінцями у вигляді зміїних голів (рис. 8, 1). Знайдені:

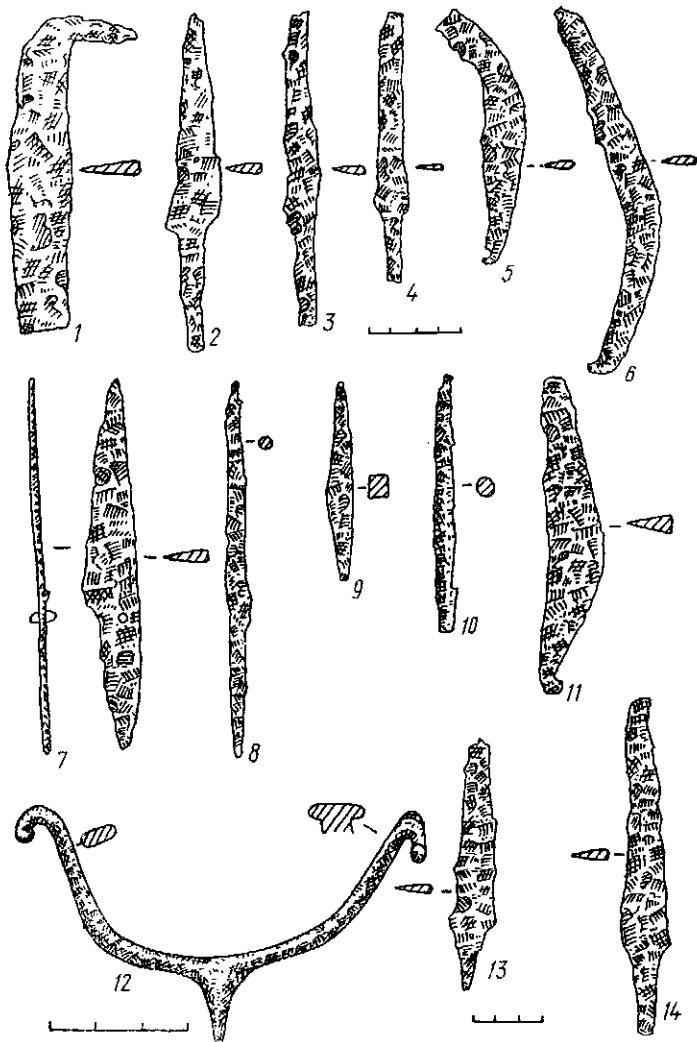

Рис. 9. Знаряддя праці та зброя з зарубинецьких селищ Південного Побужжя.

Мар'янівка: 1 — струг; 2—4, 7 — ножі; 5, 6 — серпи; 8 — наконечник стріли; 12 — шпора. Носівці: 9 — залізний предмет; 10 — наконечник стріли; 11 — серп; 13, 14 — ножі.

вони не тільки в Рахнах, але й на більш ранніх селищах (Мар'янівка). Одним екземпляром представлена шийна гривня (поховання № 10; рис. 8, 2).

Всі ці предмети належать до імпортованих речей і свідчать про досить широкий обмін зарубинецького населення Південного Побужжя з Північним Причорномор'ям.

Місцеве населення виготовляло теж різноманітні прикраси, серед яких були бронзові пронизки, виготовлені з дроту або листів кованої бляхи, ромбоподібні, пірамідальні, ажурні підвіски тощо.

Знаряддя праці та зброя на зарубинецьких пам'ятках Південного Побужжя відомі за матеріалами, виявленими у Мар'янівці, Носівцях та Рахнах. Найбільше знайдено ножів, відомі також серпи з гачком, накопичники стріл, струг, шпора та ін. (рис. 9). Зарубинецькі ковалі були знайомі з технікою зварювання чорних металів, про що свідчить наявність зварних ножів з металу високої якості. Володіли вони прийомами вільного кування: витягування, гнуття, обрубання і т. ін.⁹

Знахідки сільськогосподарських знарядь праці (серпів, жорен), відбитки насіння злаків на глиняній обмазці стін жител та печей вказують на те, що населення займалось землеробством, подібно до решти зарубинецького ареалу¹⁰. Поряд з цим у зарубищів Південного Побужжя існувало і скотарство. За матеріалами з селища Рахни перше місце в стаді належало великій рогатій худобі, друге — свині, третє — коням. Полювання мало підсобний характер. Об'єктом його були олень та козуля*. Приблизно такий же склад стада у зарубинецьких племен Подніпров'я, але перше місце тут відводилось свинарству¹¹.

Поховальний обряд зарубинецького населення Південного Побужжя можна уявити за матеріалами могильника в Рахнах, де в 1968—1969 рр. розкрито площу понад 2000 м² і знайдено 12 трупоспалень в ямах.

Могильник займав найвищу ділянку плато на мису, утвореному долинами р. Сіб та її невеликої притоки Вербівки, яка відокремлювала його від поселення. Площа могильника понад 1 га. Глибокою оранкою багато поховань зруйновано. Цим і пояснюється наявність на поверхні і в орному шарі кальцинованих кісток, намистин, уламків посуду, а також інших предметів, серед яких була фібула типу Авцісса.

Поховання знаходилися на відстані 6—7 м одне від одного, на глибині 0,40—0,60 м від сучасної поверхні. Залишки кремації разом з інвентарем (металеві прикраси, намисто, прясла, глиняний посуд) містились в неглибоких ямах овальної форми площею до 2 м². На кістках лежали залишки черепа. З 12 тілоспалень 11 здійснено на стороні, одне — на місці (№ 3).

Окремі поховання (№ 3, 4, 8, 9) мали численний поховальний інвентар (два-три бронзових браслети, стільки ж фібул, кілька горщиків), що свідчить, імовірно, про групові захоронення. Проте жителі селища в Рахнах могли носити на руках не один браслет, а на одязі — по кілька фібул, що узгоджується з модою того часу (населення I—III ст. н. е. на Керченському півострові носило саме таку кількість прикрас¹²).

В поховальному інвентарі спостерігаються прояви майнової і соціальної диференціації, яка існувала в середовищі зарубинецького населення Буго-Дністровської області в I—II ст. н. е.

Про хронологію зарубинецьких селищ типу Мар'янівки і Носівців йшлося вище. Це поки що найбільш ранні пам'ятки, датовані I ст. до н. е. — I ст. н. е. Можливо, що серед відомих тут поселень є й давніші, але визначити їх хронологію шляхом поверхового збирання матеріалу неможливо.

Час пізнішого селища і могильника в Рахнах Собових можна встановити на підставі знахідок, серед яких шарнірна фібула типу Авцісса найбільш рання, першої половини I ст. н. е.¹³ Наявність її на могильнику пов'язується з шаром I ст. н. е. у південно-західній частині селища. Цим

⁹ В. Д. Гопак, П. І. Хавлюк. Технологія обробки заліза у зарубинецьких племен Південного Побужжя. — Археологія, вип. 6. Київ, 1972, с. 72.

¹⁰ С. П. Пачкова, З. В. Янушевич. Землеробство племен зарубинецької культури. — Слов'яно-руські старожитності. Київ, 1969, с. 3—13.

* Матеріал визначено в Інституті зоології АН УРСР В. І. Свистуном.

¹¹ С. П. Пачкова, З. В. Янушевич. Вказ. праця, с. 4.

¹² Т. М. Арсєп'єва. Могильник у деревні Ново-Отрадное. Поселення и могильники Керченского полуострова начала н. э. — МИА, № 155. М., 1970, с. 98, 99 та ін.

¹³ А. К. Амброз. Вказ. праця, с. 26, табл. IV, 16.

же часом датуються фібули «дакійського типу»¹⁴. Пружина від однієї з них знайдена у похованні № 5, де виявлено також браслет з наконечниками у вигляді зміїних голівок (рис. 8, 2). Аналогічні фрагментовані браслети виявлено в Мар'янівці, яка датується I ст. н. е. Отже, можна припускати, що нижньою датою Рахнівського могильника є I ст. н. е.

У деяких похованнях описані вище фібули знайдено разом з пізнішими. Наприклад, у похованні № 4 трапились дві очкові і одна чи дві з широкою орнаментованою спинкою, у № 9 — очкова та профільована фібула причорноморського типу з намистиною на головці.

Хронологічно фібули визначаються так. Одночленні, з плоскою орнаментованою спинкою датуються II ст. н. е.¹⁵ Ареал їх — Північне Причорномор'я. Такою ж датою визначаються очкові фібули. У похованні № 9 разом знайдено очкові і фібулу причорноморського типу другої половини I ст. — першої половини II ст. н. е.¹⁶, хронологічно близькі між собою. Очкові фібули відомі із Зарубинців, а також з зарубинецьких поселень Таценки і Лютіж¹⁷, матеріал яких близький до Рахнівського. Потрапляли ці вироби у Середнє Придніпров'я і Південне Побужжя з північного заходу — Нижньої Вєсли і Прусії. Альмгрен датух їх II ст. н. е.¹⁸

Таким чином, можна припустити, що могильник і селище в с. Рахнах існували наприкінці I і в II ст. н. е.

Зарубинецьке населення Південного Побужжя, якому належали пам'ятки типу Мар'янівки, з заходу межувало з гето-дакійським, що залишило в Прутсько-Дністровському межиріччі пам'ятки типу Лукашівка-Поаяншт¹⁹. Цим, очевидно, пояснюється наявність ряду зарубинецьких рис у населення Молдавії II—I ст. до н. е. Спільні риси культури виявились в будівництві жител — наземних і напівземлянок з господарськими ямами навколо них, в наборі знарядь праці: прясел, ножів, кістяних лощик. Більшість прясел виготовлялась з стінко амфор та привізного гончарного посуду. Чимало аналогій в керамічному виробництві, обробці кістки, заліза, каменю. Простежується схожість у поховальному обряді. На Лукашівському могильнику (поховання № 4) залишки кремації зсипані в ямку²⁰, як і на могильнику в Рахнах.

Знахідки амфорної тари свідчать про розвиток обмінних зв'язків населення Прутсько-Дністровського межиріччя і Південного Побужжя з елліністичними містами Північного Причорномор'я.

Все це вказує на однаковий спосіб життя і рівень розвитку продуктивних сил у місцевих племен, які утворювали одну історично-етнографічну область лісостепової зони південного заходу нашої країни, хоч етнічно й не були тотожними.

На таку схожість зарубинецьких пам'яток і старожитностей типу Лукашівки звернув увагу ще в 1961 р. В. П. Петров²¹. Після відкриття зарубинецьких комплексів на Південному Бузі це припущення дістало додаткову аргументацію.

¹⁴ Dorin Popescu. Objets de parure Geto-Daces en argent.— Dacia, VII—VIII. București, 1937—1940, с. 186—187, рис. 3, 5.

¹⁵ А. К. Амброз. Вказ. праця, с. 43, табл. V, 9.

¹⁶ Там же, с. 40, табл. VIII, 6.

¹⁷ В. П. Петров. Зарубинецький могильник. — МИА, № 70. М., 1959, с. 43, рис. 3; Е. В. Максимов. Новые зарубинецкие памятники в Среднем Приднпровье.— МИА, № 166. Л., 1960, с. 45, рис. 12; В. И. Бидзиля, С. П. Пачкова. Зарубинецкое поселение у с. Лютеж. — Там же, с. 70, рис. 4.

¹⁸ Oscar Almgren. Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte. Stockholm, 1897, с. 27, III, 53.

¹⁹ Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья.— МИА, № 89. М., 1960, с. 18—30; М. А. Романовская. Об этнической принадлежности населения, оставившего памятники типа Лукашевка.— МИА, № 150. М., 1969, с. 81—95.

²⁰ Г. Б. Федоров. Вказ. праця, с. 24.

²¹ В. П. Петров. Зарубинецько-корчуватівська культура Середнього Подніпров'я і синхронні культури суміжних територій. — Археологія, т. XII. Київ, 1961.

На захід від верхів'їв Південного Бугу, у верхів'ях лівих приток Дністра пам'ятки зарубинецької культури не знайдено. Єдиною пам'яткою, що може свідчити про наявність тут якихось пізньозарубинецьких впливів, є селище Бережанка, де виявлено скарб речей кінця II — початку III ст. н. е.²² Цей скарб свідчить про якісь події, що привели до загибелі селища, пов'язані, можливо, з рухом готів у Північне Причорномор'я.

Очевидно, після археологічної розвідки на Волино-Подільському прикордонні виділиться група поселень з «зарубинецькими рисами»²³, але скоріше тут слід сподіватися персажного впливу пшеворської культури.

На нашу думку, старожитності типу Круглика, які І. С. Винокур виділяє як зарубинецькі, не мають ніякого зв'язку з цією культурою. Матеріали Круглицького селища²⁴ не знаходять аналогій серед зарубинецьких пам'яток Південного Побужжя та інших територій.

Датування селища Круглик II ст. до н. е. — початком нашої ери²⁵ за такими знахідками, як залізний псалій та уламок амфори з клеймом, є безпідставним. Порівняння круглицького псалія з григорівським²⁶ невадло: перший більш ранній, ніж другий. Аналогічні круглицькому псалії характерні для скіфського часу (V—IV ст. до н. е.) і відомі на широкій території: на курському Посейм'ї²⁷ у похованні з мавзолею Неаполя Скіфського²⁸, з с. Степок Таращанського району Київської області²⁹. Кераміка ж з Круглика характерна для культури місцевих землеробських племен пізньоскіфського часу Правобережного Дніпра і Прутсько-Дністровського межиріччя IV—III ст. до н. е.

Григорівська кераміка і металеві речі (серпи з шипами для кріплення, фібули, шпилька, залізна пряжка чи застібка з кінцями, закрученими в трубку, а також згаданий псалій) являють собою один комплекс. М. І. Артамонов вказував, що ці речі (особливо шпилька і застібка) характерні для зарубинецької культури³⁰. Аналогії для кераміки він наводив з матеріалів липицької культури. Коли б у той час були відомі зарубинецькі пам'ятки на Південному Бузі, не довелося б шукати аналогій так далеко.

Справа в тому, що григорівська кераміка ідентична посуду зарубинецького селища у Бронниці, розташованого на лівому березі Дністра за 10 км від Григорівки, а також зарубинецьких пам'яток I ст. до н. е. — I ст. н. е. на Південному Бузі. Григорівські серпи з вертикальними шипами для кріплення за розмірами і конфігурацією вигину аналогічні мар'янівським; можна провести паралелі й з іншими речами: шпилькою, застібкою тощо. Прикраси, аналогічні браслетам зі скарбу³¹, знайдені в Мар'янівці, Носівцях і могильнику Рахни. Це свідчить про належність селища на плато в Григорівському городищі до зарубинецької культури I ст. до н. е. і I ст. н. е.

²² І. С. Винокур. Бережанський скарб. — Слов'яно-руські старожитності. Київ, 1969, с. 14—21.

²³ І. С. Винокур. Волино-Подольское пограничье — один из районов формирования черняховской культуры. — КСИА АН СССР, вып. 121. М., 1970, с. 30.

²⁴ Там же, с. 29, рис. 9.

²⁵ Б. А. Тимошук, И. С. Винокур. Памятники эпохи полей погребений на Буковине. — КСИА АН СССР, вып. 90, М., 1962, с. 74 і далі.

²⁶ Там же, с. 74.

²⁷ А. Е. Алихова. Древние городища Курского Посеймья. — МИА, № 113. М., 1962, с. 120, рис. 19, 20.

²⁸ Н. Н. Погребова. Погребения в мавзолее Неаполя Скифского. — МИА, № 96. М., 1961, с. 129, рис. 1—10.

²⁹ В. Г. Петренко. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. — САИ. М., 1967, с. 159, табл. 26, 5.

³⁰ М. И. Артамонов. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952—1953 гг. — КСИИМК, вып. 59. М., 1955, с. 104, рис. 41—43.

³¹ М. И. Артамонов. Археологические исследования..., с. 105, рис. 42.

На півночі Південнобузький район змикається з поліською групою зарубинецьких пам'яток³². Найбільш північні селища південнобузької групи розташовані поблизу верхів'їв Гнилоп'яті — притоки Тетерева. Це поселення поблизу Писарівки Калинівського району. Сполучною ланкою між обома групами є зарубинецьке селище Тетерівка Коростишівського району на Житомирщині³³. Кераміка з нього аналогічна матеріалам південнобузьких пам'яток I ст. н. е., а саме мар'янівським. Миски з валиком на згині вінець, глиняні диски, грубо виліплені горщики з шорсткою поверхнею і слабо розчленованими вішцями, конусоподібні плоски чи чаші на кільцевому піддоні нагадують аналогічні знахідки з Мар'янівки.

На сході, безпосередньо біля Дніпра, південнобузькі пам'ятки приликають до середньодніпровської групи³⁴, яка, крім поселень класичного зарубинецького типу, має в своєму складі ряд пізньозарубинецьких пам'яток, відкритих і досліджених за останні роки.

Пізньозарубинецькі старожитності Південного Бугу і Середнього Дністра своїми комплексами кераміки, а також датуючим матеріалом дуже близькі до пам'яток поріччя р. Трубіж, поселень Лютиж на Дніпрі та Почеп на Подесенні³⁵.

Порівняння південнобузьких зарубинецьких пам'яток з аналогічними поселеннями на суміжних територіях показує їх схожість. Отже, вони не були явищем ізольованим, хоч і мали певні локальні відмінності. Це дає підставу для того, щоб виділити південнобузькі й середньодніпровські пам'ятки в локальну групу, пов'язану з іншими основними групами пам'яток зарубинецького ареалу.

п. и. хавлюк

Зарубинецкая культура Южного Побужья и левобережья Среднего Днестра

Резюме

В статье рассматриваются памятники зарубинецкой культуры на территории Южного Побужья и левобережья Среднего Днестра, которых известно около 30. Дается характеристика зарубинецких поселений, описана их топография, планировка, а также расположение и устройство жилищ. Основным типом последних были наземные каркасные мазанки или полуземлянки площадью до 20 м².

Основу экономики составляло земледелие и скотоводство. Местные племена умели обрабатывать черные металлы. Здесь известны ножи, серпы, струги, шпоры, стрелы и др. Весьма разнообразна керамика: горшки, миски, сосуды на поддонах, глиняные диски.

О тесных контактах с эллинистическими городами Северного Причерноморья свидетельствует импорт (амфорная тара и столовая посуда, а также украшения).

Погребальный обряд характеризуется трупосожжением на месте и на стороне. Датируются зарубинецкие памятники указанной территории I в. до н. э. — II — началом III в. н. э. (хотя не исключено существование и более древних). На юго-западе зарубинцы соседствовали с гето-дакийскими племенами Прутско-Днестровского междуречья, которые оставили памятники типа Лукашевки-Поянешты. Автор считает, что памятники типа Круглик, выделяемые И. С. Винокуром как зарубинецкие, не имеют отношения к этой культуре. Зарубинецкое население Южного Побужья и Левобережья Среднего Днестра представляет собой локальную группу племен, входившую вместе с верхнеднепровскими, полесскими и среднечереповецкими в единый зарубинецкий ареал.

³² Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура. — САИ. М., 1964, с. 44, рис. 19.

³³ А. В. Куза. Зарубинецкое поселение около Житомира. — КСИА АН СССР, вып. 102. М., 1962, с. 34—36, рис. 12.

³⁴ Е. В. Максимов. Среднес Поднепровье на рубеже нашей эры. Киев, 1972.

³⁵ А. П. Савчук. Поселения зарубинецкой культуры в поречье р. Трубеж. — МИА, № 160. М., 1969, с. 82—87; В. И. Бидзилья, С. А. Пачкова. Вказ. праця, с. 65—68, рис. 8—10; Ф. М. Заверняев. Почепское селище. — МИА, № 160. Л., 1969, с. 101—103. рис. 9—10.

Деякі риси матеріальної культури пізньоримської Тіри

Відновлення та розширення археологічних досліджень стародавньої Тіри Білгород-Тірською експедицією АН УРСР протягом 1969—1971 рр.¹ дали нові матеріали для розв'язання ряду принципово важливих питань, пов'язаних як з історією самого міста, так і його відносинами з варварським оточенням.

Не розглядаючи в цілому проблеми історичної періодизації Тіри, спинимося лише на одному моменті, який слід уточнити на підставі нових матеріалів. Питання стосується верхньої межі хронології міста, яка визначається в літературі III ст. н. е. («готським розгромом»)². Ця точка зору, природно, обґрунтовувалась характером матеріалу, виявленого під час розкопок попередніх років (початок XX ст. — 1960 р.)³. Хоч у публікаціях неодноразово згадувалися епізодичні знахідки («з шару»), що виходили за вказані хронологічні межі (бронзові фібули, сіроглиняна кераміка так званого черняхівського типу та ін.), однак останні розглядалися як випадкові⁴. Вони не могли вплинути на висновок про час остаточної загибелі Тіри. А. І. Фурманська вважала, що після готського розгрому місто перестало існувати, а частина його населення перейшла в сільську місцевість, поклавши початок поселенням так званого черняхівського типу⁵.

А. І. Фурманська не пояснює свою думку про значне територіальне поширення цієї культури. Разом з тим загальновизначною стала точка зору, яка пов'язує докорінні зміни в культурі мешканців близької та віддаленої периферії античних міст з посиленням впливу останніх на варварське населення південно-східної Європи в пізньоримській час⁶.

Безперечно, запозичення та імпорти мали місце. Проте пояснювати істотні зміни в соціальному та економічному житті «варварських племен в першій половині I тисячоліття лише активним впливом античного світу» (Е. А. Рікман) значило б залишатися на позиціях, теоретично хитких.

Черняхівська культура — це не лише зовнішня оболонка, «вуаль» провінціалістичних запозичень. Вона визначається глибокими змінами в економічному та соціальному плані, коріння яких слід шукати у внутрішньому розвитку місцевих племен.

Як антитеза наведеної тогочасної точки зору для пояснення схожості багатьох елементів матеріальної культури античних центрів Північного Причорномор'я та черняхівських племен в пізньоримській час з'явилася концепція розселення черняхівців з Лісостепу на південь. Це нібито й привело до появи специфічних черняхівських форм кружалної кераміки в містах Північного Причорномор'я⁷.

Уточнимо, що йдеться не лише про звичайне для того часу явище ін-

¹ Н. М. Кравченко. Комплекс римського часу з Тіри.— АДУ, 1969, вип. IV. Київ, 1972, с. 181—184; Г. І. Криволап. Поховання римського часу з Тіри та її околиць.— АДУ, 1969, Київ, 1972, с. 185—190; С. Д. Крыжицкий, И. Б. Клейман. Открытие оборонительных сооружений Тире.— АО 1970. М., 1971, с. 258—259; С. Д. Крыжицкий, К. К. Шилик. Подводные исследования в Ольвии и Тире.— АО 1971. М., 1972, с. 396—397.

² А. И. Фурманская. Античный город Тира.— Античные города. М., 1963, с. 50; і і ж. Исследования Тире.— КСОАМ. Одесса, 1964, с. 63.

³ Бібліографію питання див. А. И. Фурманская. Античный город Тира., с. 40.

⁴ А. И. Фурманская. Археологические памятники Тире первых столетий нашей эры.— Археология, т. X. Київ, 1957, с. 90—91.

⁵ Археология УРСР, т. II. Київ, 1971, с. 314.

⁶ Э. А. Рикман. О влиянии позднеантичной культуры на черняховскую в Днестро-Прутском междуречье.— КСИА АН СССР, 124. М., 1970, с. 25—30.

⁷ Э. А. Симонович. Памятники черняховской культуры степного Поднепровья.— СА, XXIV, 1955, с. 316; його ж. Поселение культуры полей погребений в районе с. Никополя.— МИА, № 139. М., 1967, с. 62.

фільтрації якоїсь групи населення з однієї території на іншу, а про розселення племен Лісостепу з сформованими рисами культури, відомої в археології як черняхівська. Ця точка зору певною мірою виключає впливи та запозичення пізньоантичного світу, навіть в такій сфері, як гончарське ремесло.

Нові археологічні дані, встановлені в кінці 60-х—на початку 70-х рр. під час вивчення Тіри та близьких до неї районів в межах річки Дністра та Дунаю⁸, дали змогу переглянути наявні точки зору і, зберігаючи позитивні моменти, конкретизувати уявлення про характер взаємозв'язків культури античного міста та варварської периферії, а також висловити припущення щодо внутрішніх причин взаємодії останніх. Для з'ясування цих питань особливе значення має відкритий у Тірі комплекс пізньоримського часу, що являє собою залишки зруйнованого пожежею житлового приміщення з досить численним і різноманітним керамічним посудом, амфорами тощо⁹. Ця споруда була відкрита в західній частині центрального розкопу, у верхньому горизонті античного шару. Вона перекривала північно-західний кут будинку римської вексильці, що датується на підставі знахідок монет і клейм III ст. н. е. Крім того, для визначення стратиграфії важливим є те, що досліджувана споруда розташована поверх залишків більш ранньої будівлі з монетами перших століть нашої ери¹⁰. Досліджувана споруда мала два або три (?) критих приміщення, розташованих Г-подібно щодо внутрішнього подвір'я з кам'яною вимостою¹¹ (рис. 1). Збереглися північно-західна та північно-східна стінки (кладки № 23, 42, 60). З південного заходу впритул стояла башта (кладка № 68), руїни якої використані як зовнішня стінка описуваної споруди. Частково збереглися внутрішні стінки (кладки № 41, 43). Для цього комплексу визначено два будівельних періоди¹². Будинок за типом належить до безордерних, типової схеми малої площини¹³. Площа забудови має близько 55 м². Стіни складені з каменю. Фундамент не виділено. Вихід на вулицю, від якого збереглося троє східців, був розташований, ймовірно, з північно-західного боку (№ 44). Кладки стін дволицьові, муровані на глині з грубо тесаних, а іноді зовсім не оброблених, погано викадрованих плит та блоків світло-жовтого черепашнику. Система кладок тришарова, однорядна, постелиста, місцями наближається до іррегулярної.

Над бруківкою двору та на підлозі приміщення під завалом обпаленої глини, золи та вугілля були відкриті кружальні та ліпні посудини з глини, амфори, окремі знахідки із скла, побутові предмети з бронзи та заліза. Всі речі мають сліди перебування у вогні.

У північно-східній частині подвір'я трапилось скупчення кераміки: ліпний горщик, два сіроглиняних кружальних глеки, червонолаковий келих, сіроглиняна кружальна миска, фрагмент верхньої частини амфори (нижню частину її знайдено за 0,4 м на північ). Тут же були виявлені сильно пошкоджені бронзова підвіска, бронзове та залізне кільця, залізний ключ, кілька намистин та скляна вставка від каблучки.

⁸ Н. М. Кравченко. Памятники черняховского типа в Буджакской степи. — АИУ 1965—1966 гг., вып. 1. Киев, 1967, с. 224—227; іі ж. К изучению памятников черняховского типа в степях Северо-Западного Причерноморья. — МАСП, VII. Одесса, 1971, с. 51—64.

⁹ Н. М. Кравченко. Комплекс римского часу з Тіри. — АДУ, 1969, вып. 4. Київ, 1972, с. 181—184. Стаття написана на матеріалах першого року розкопок, що не характеризували всіх особливостей комплексу, в зв'язку з чим в даній праці внесено відповідні корективи до опису і датування пам'ятки.

¹⁰ Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

¹¹ Там же.

¹² Там же. Перший, найбільш ранній будівельний період у 1969—1970 рр. не вивчався.

¹³ С. Д. Крижницький. Елліністичні житлові будинки Ольвії. — *Археологія*, т. XX. Київ, 1969, с. 92.

В різних місцях подвір'я та приміщення також під шаром обпаленої глини та вугільних прошарків знайдено дві амфори (одна роздавлена, але збереглася повністю, від другої залишилася верхня частина), ліпні вироби — горщик, дві мисочки, світильник, а також біконічну сіроглиняну кружальну посудину (келих) і фрагмент сіроглиняної миски.

Всі описані знахідки виявлено над першим (згори) рівнем підлоги та, як вже зазначалося, під шаром обпаленої глини й вуглистих прошар-

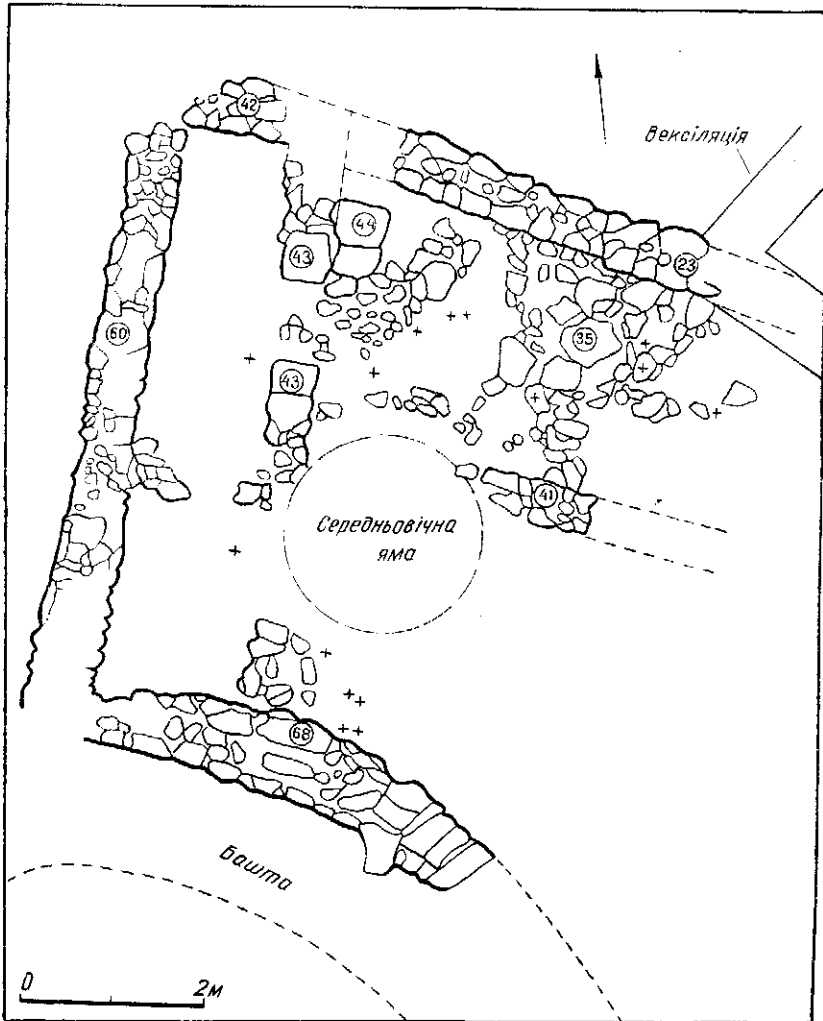

Рис. 1. План будівлі і місця знахідок речей.

ків. Комплекс в цілому можна вважати закритим (рис. 2). Його хронологія свідчить про час, коли він потрапив у завал, що може пролити світло на деякі питання історії Тіри і оточуючого населення.

Комплекс знахідок, що складається в основному з кераміки, не зовсім звичайний для римських шарів Тіри і включає, крім численних амфор і традиційних тірських форм, також кружальні біконічні вироби так званого черняхівського типу. Час *post quem* можна визначити на підставі стратиграфічних даних, про що згадувалось вище. Приміщення, в якому знайдено комплекс, могло з'явитися лише після припинення функціонування зазначених об'єктів, їх зруйнування, тобто не раніше середини III ст. н. е. Час *ante quem* окреслюється лише за допомогою хро-

нологічного визначення речей комплексу і передусім вибіркової за складом і кількістю групи амфор. Завдання дещо ускладнюється тим, що хронологія амфор римської доби для Північного Причорномор'я майже не розроблена, не визначені ще типологічні особливості матеріалу, існують розбіжності у назвах типів.

У вітчизняній літературі аналогічні амфори описано за матеріалами черняхівської культури і типи їх здебільшого термінологічно визначено

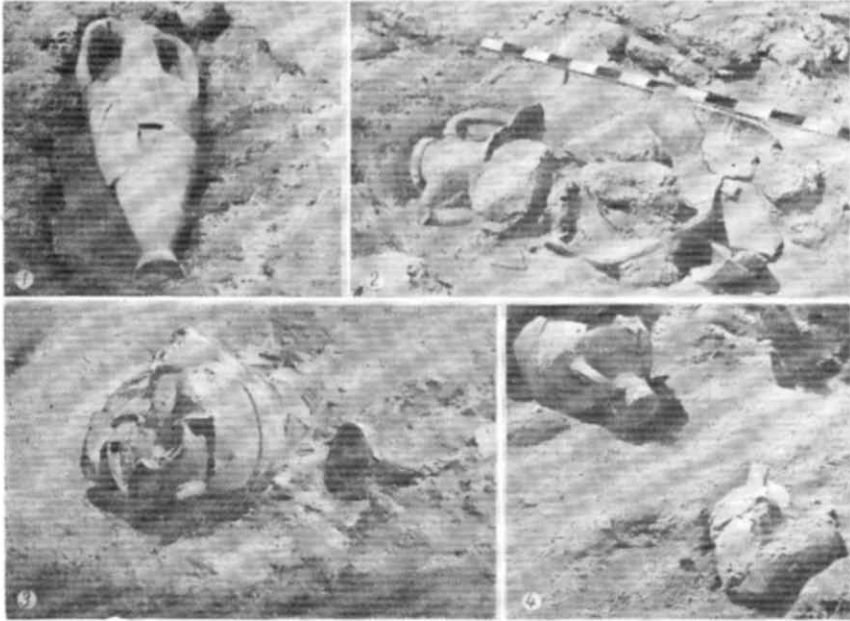

Рис. 2. Розвали амфор у приміщенні.

за назвами поселень (тип Делакеу, тип Ягнятин та ін.)¹⁴. Тому ця унікальна колекція амфор з тирського комплексу заслуговує, на нашу думку, детального і систематичного опису, типологічного аналізу і типологічних зіставлень, які дають змогу визначити хронологічні межі їх використання. Подаємо опис кожного з екземплярів за методикою, запропонованою Н. О. Лейпунською¹⁵ (табл. 1).

Типологічно амфори комплексу неоднорідні. Три екземпляри (рис. 4, 2, б) характеризуються близькими пропорціями тулуба і шийки, тому можуть бути віднесені до типу посудин з яйцеподібним широким тулубом і короткою шийкою. Вони не тотожні і за своїми особливостями утворюють різні варіанти в межах одного типу. Амфора № 40 має порівняно вузьку витягнуту шийку з рифленням, витягнутий смугасто рифлений тулуб, ніжку з перехватом. Друга (№ 306) відрізняється більш короткою шийкою і суттільно рифленим тулубом, який розширюється донизу. У третьої (№ 38) він звужується донизу, рифлення є тільки на тулубі, шийка вузька, витягнута, ручки довші, ніж у згаданих вище амфор.

Аналогії цьому типу наявні в античних центрах Північного Причорномор'я, де вони трапляються в комплексах та шарах IV ст. н. е. (рис. 6, 2а, б, в, 3, 4). Особливий інтерес становлять комплекси з могиль-

¹⁴ И. Б. Клейман. Материалы из керамических комплексов Тира II—IV вв. н. э. — Краткие тезисы докладов научной конференции «Античные города Северного Причерноморья и варварский мир». М., 1973, с. 18.

¹⁵ П. О. Лейпунська. Класифікація амфор архаїчного часу з Ольвії. — Археологія, вип. 8. Київ, 1973, с. 45—58.

Характеристика амфор*

Рис.	Інв. №	Назва деталі	Опис	Висота в см	Діаметр в см
3, 1	40	Амфора	Посудина з коротким яйцеподібним тулубом.	100*	35**
		Вінця	В перетині наближаються до сегментоподібних; внутрішня частина твірної вертикальна з жолобчастою поверхнею, з невеликою заокругленою опуклістю у верхній частині; зовнішня заокруглена. Є горизонтальна підсічка.	2,2	
		Шийка	Циліндрична, в плані круга, плавно поєднана з тулубом.	16	13
		Ручки	Короткі, петлеподібні, в перетині еліпсоподібні; верхня частина горизонтальна. Зовнішня поверхня профільована чотирма чіткими паралельними жолобками. Біля основи—пальцеві вдавнення.	13,2	16,7**
		Тулуб Ніжка	Яйцеподібний. Маленька; база різко відокремлена від тулуба вузьким перехватом, має форму короткого, розширеного догори конуса, підшва бази заокруглена.	1,5	3,1
3, 2	38	Інші ознаки	Глина темно-червона, шарувата, з великою кількістю вкрапель, блискіток. Вся поверхня має рифлення, згладжене на середній частині тулуба.		
		Збереженість	Фрагментована, повністю не реставрується.		
		Амфора	Вузькогорла з яйцеподібним тулубом.	95*	5,4**
		Вінця	В перетині сегментоподібні з плавною твірною, внутрішня частина якої вертикальна, верхня і зовнішня—сегментоподібні, з підсічкою.	2,7	15,1
		Шийка	Циліндрична, в плані круга, плавно поєднана з тулубом, трошки розширена донизу.	20,7	13,2**
4, 2	306	Ручки	Поставлені вертикально, верхня частина їх горизонтальна. В перетині овальні. На зовнішньому боці є слабо окреслені жолобки.	21,1	4,9×3,5
		Тулуб Ніжка	Яйцеподібний. Конусоподібна. Підшва відбита в давнину, база плавно поєднана з тулубом.	2,5	9,5
		Глина	Червона, з домішкою блискіток і великих включень.		
		Інші ознаки	Тулуб має слабо позначене широке рифлення. Шийка, нижня частина тулуба, ручки помальовані червоною фарбою.		
		Збереженість	Реставровано повністю.		
		Амфора	Має коротку шийку і яйцеподібний тулуб.	65*	37**
		Вінця	В перетині наближаються до		

* Тут і далі однією зірочкою позначено найбільші висоти, двома — діаметри.

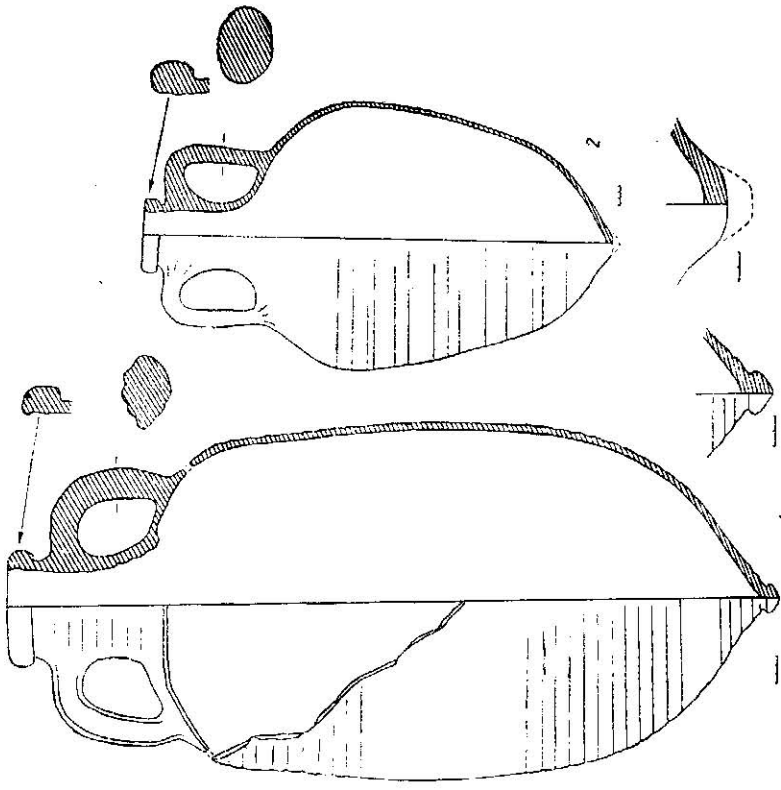

Рис. 3. Амфори Тіри з комплексу.
1 — № 40; 2 — № 38.

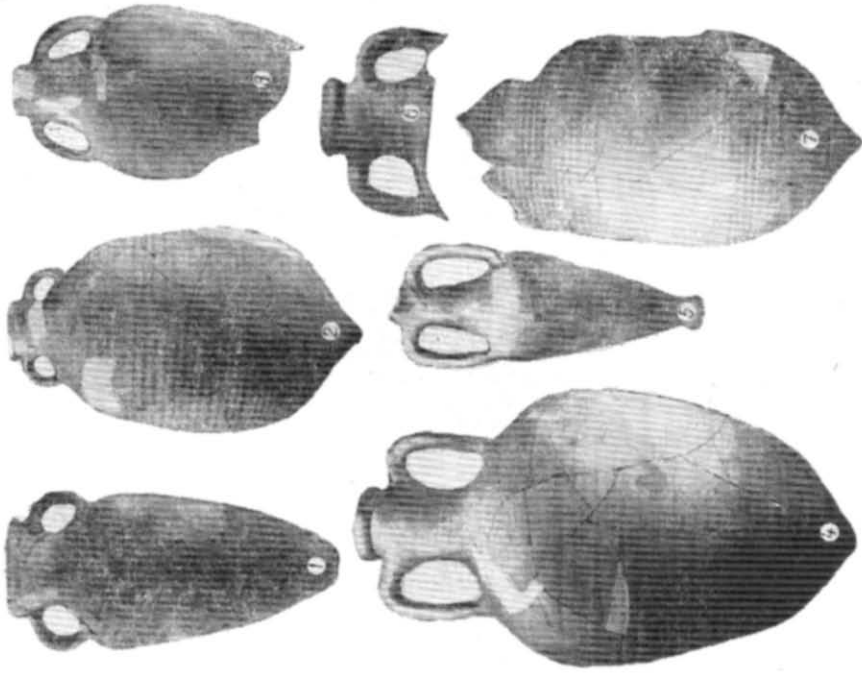

Рис. 4. Амфори Тіри з комплексу.
1 — № 605; 2 — № 306; 3 — № 39; 4 — № 38; 5 — № 307; 6 — № 40.

Рис.	Инв. №	Назва деталі	Опис	Висота в см	Діаметр в см
5, 3	39	Шийка	трапеції. Твірна чітко поділяється на три частини: внутрішня вертикальна, верхня горизонтальна, зовнішня скошена, з прямим бортиком. Під вінцями — широкий, слабо окреслений жолобок.	6,2	10,7 9,9
		Ручки	Коротка, циліндрична; в плані — коло. Звужується донизу, плавно поєднана з тулубом.		
		Тулуб	Короткі, петлеподібні, в перетині еліпсоподібні, профільовані, з невеликою поздовжньою опуклістю по центру; сплюснені в місцях прикріплення.	4,4	9,8
		Ніжка	Яйцеподібний, розширюється донизу, з невеликим нечітко окресленим перехватом у верхній половині.		
		Глина	Коротка, база конусоподібна, плавно поєднана з тулубом; підосва заокруглена.		
		Інші ознаки	Світло-коричнева з включенням блискіток і чорних часток. Тулуб від нижньої основи ручок до дна рифлений, з частково зберсженим покриттям білою глиною; на плічках по сирій глині нанесено графіт NHA	50*	31,6**
		Збереженість Амфора	Реставрована повністю.		
		Вінця	З плоскозрізаними вінцями і тулубом з перехватом. В перетині складної геометричної форми. Твірна чітко поділяється на три частини: внутрішня вертикальна, виразно виділена закраїна. Верхня — горизонтальна, зовнішня — вертикальна з глибоким широким жолобком. Є підсічка.		
		Шийка	В формі зрізаного конуса, що розширюється донизу. В плані — еліпсоподібна, плавно поєднана з тулубом.	13	9,7×10,7 16,8×17,1
		Ручки	Короткі, нахилені щодо вертикальної осі, в плані еліпсоподібні. На зовнішній поверхні нечітко намічені широкі поздовжні жолобки.	14	3,5×2,5
Тулуб	Яйцеподібний.				
Ніжка	Не збереглася.				
Глина	Темно-червона, з рідкими чорними та білими вкрапленнями, блискітками.				
Інші ознаки	Поверхня верхніх двох перетинів шийки має чітке глибоке рифлення, на тулубі воно не виразне. Є сліди аглобу.	52*	19		
Збереженість Амфора	Амфора фрагментована. Нижня частина тулуба і ніжка не збереглися.				
Вінця	Світлоглиняна посудина з вузькою шийкою і конічним тулубом. Не збереглися.				

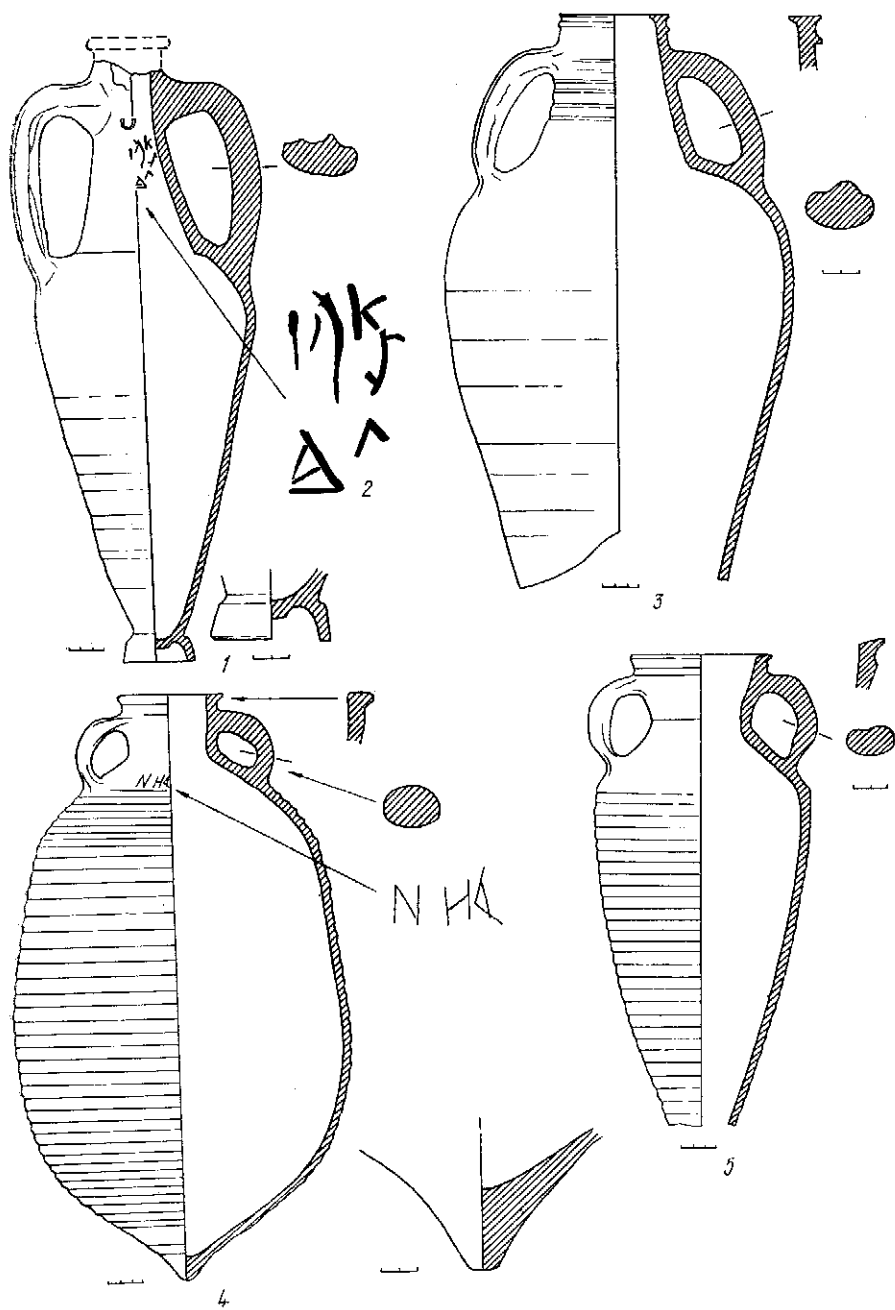

Рис. 5. Амфори Тіри з комплексу.
 1 — № 307; 2 — ді ринто на шийці амфори № 307; 3 — № 309; 4 — № 306; 5 — № 605

Рис.	Инв. №	Назва деталі	Опис	Висота в см	Діаметр в см
5, 5	605	Шийка	Конусоподібна, з розширенням донизу; в плані — коло. При переході до тулуба навколо шийки є жолобок.	15,7	12,2** 6,3
		Ручки	Поставлені вертикально, верхня частина горизонтальна. В перетині еліпсоподібні, на зовнішній частині — жолобки з виразно наміченим ребром.	14	3,9×2,1
		Тулуб	Конусоподібний, розширений догори.		
		Ніжка	База різко відокремлюється від тулуба, має форму короткого зрізаного конуса. Підшва чітко увігнута, з округлою опуклістю у центрі.	2,5	6,4**; 4,9
		Глина	Світло-жовтуватого кольору, з великою кількістю блискіток та включень.		
		Інші ознаки	Поверхня тулуба від нижньої основи ручок до дна має слабе рифлення. На боці — заглиблення, нанесене по сирій глині (до випалу). На шийці — епіграфічне клеймо і червоного кольору di pinto.		
		Збереженість	Реставрована.		
		Амфора	З воронкоподібною шийкою та конічним тулубом.	39*	
		Вінця	В перетині наближаються до трапеції, твірна різко поділяється на три частини: внутрішня частина — вертикальна, верхня — трохи скошена до середини. Зовнішня — скошена, з невеликою вертикальною верхньою частиною. Неглибокий жолобок відокремлює вінця від шийки.	1,4	11
		Шийка	Коротка, воронкоподібна, звужується донизу, в плані — коло. Основу підкреслено неглибоким жолобком.	5,5	10,8 9
Ручки	Короткі, пстлеподібні, в перетині еліпсоподібні, з нечітко наміченим вузьким жолобком.	8	1,7 2,2		
Тулуб	Конусоподібний.				
Глина	Світлого рожево-жовтуватого кольору, з домішкою чорних включень та блискіток. Структура шарувата.				
Інші ознаки	Поверхня тулуба від плічок до дна рифлена.				
Збереженість	Дещо не збереглося.				

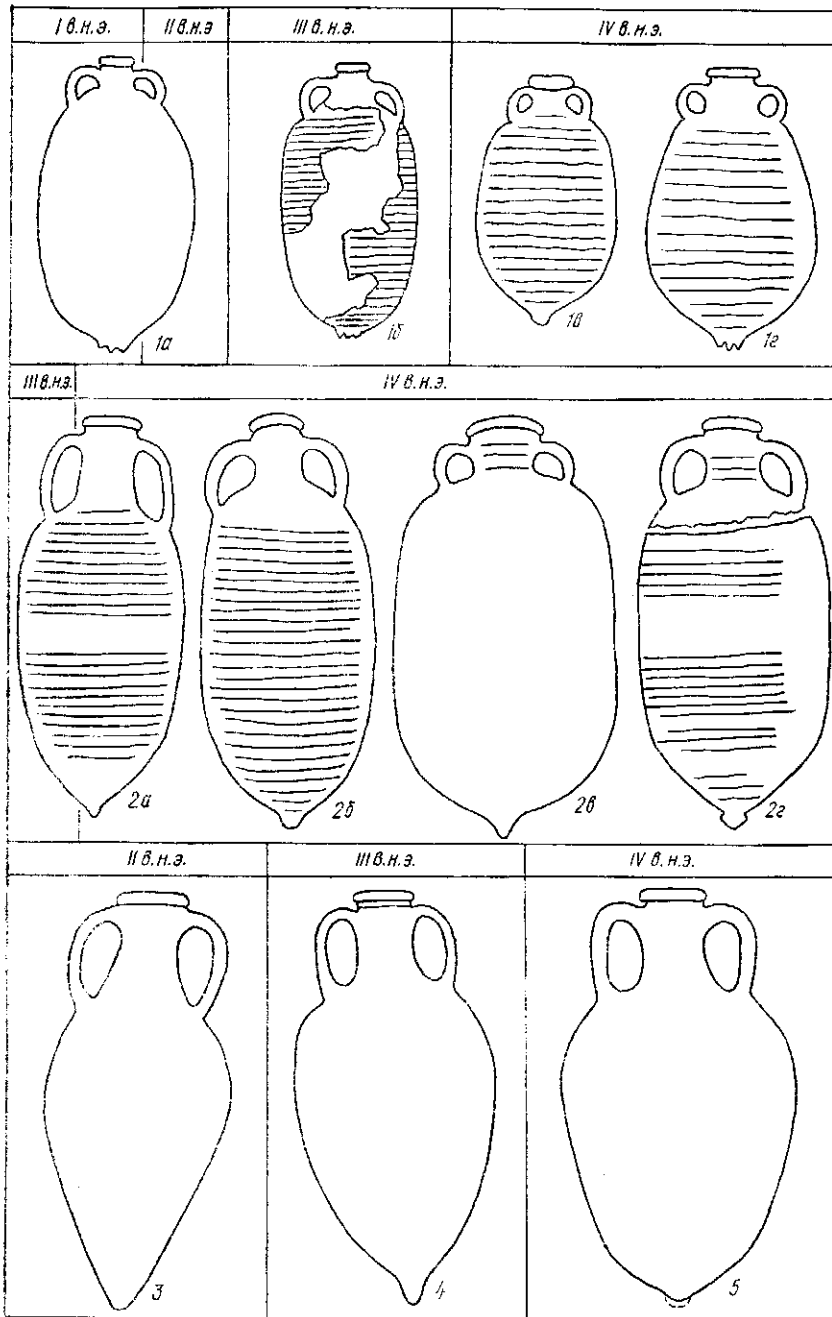

Рис. 6. Амфори з Тіри в типологічних рядах амфор римського часу.
 1 а, б, г — Афіньська агора; 1в — Тіра (№ 306); 2а — Мірмекій; 2б — Харакс (могила № 33); 2в — радгосп № 10 (могила № 46); 2г — Тіра (№ 40); 3 — Козирка; 4 — Семєнівка; 5 — Тіра (№ 38).

ників у Хараксі (поховання 15 і № 38) та поблизу радгоспу № 10, які датуються кінцем III — першою половиною IV ст. н. е.¹⁶ Можливо, вони фіксують час появи амфор зазначеного типу у Північному Причорномор'ї.

Щодо європейських аналогій, то появу амфор з широким яйцеподібним тулубом дослідники визначають кінцем II ст. н. е. (за Дресселем, 26 тип)¹⁷. Пізніше, в III ст. н. е., у виробів цього типу шийка стає ширшою, з'являється рифлення на поверхні. Г. Робінзон¹⁸, досліджуючи амфори з Афіньської агори, довів, що еволюція морфологічних ознак в цій групі йде по лінії розширення шийки та нижньої частини тулуба, а також змін у рифленні: спочатку воно є лише на верхній частині, а пізніше вкриває весь тулуб (рис. 6, 1, б, г). За морфологічними ознаками амфори з тірського комплексу займають місце в кінці цього ряду. За такими ознаками, як широка шийка, розширена нижня частина тулуба, рифлення по всій поверхні, червоний колір глини, вони можуть датуватися IV ст. н. е. На особливу увагу заслуговує той факт, що цей тип посудин широко відомий в пам'ятках північно-західного Причорномор'я та Лісостепу Південно-Східної Європи (черняхівська культура), таких, як Собар, Фрунзівка, Ягнятин, Альдені, Комрат, Ріпнів II (рис. 6). В літературі вони виступають під назвою ягнятинського типу. Датування їх, як відомо, викликало свого часу широку дискусію, в якій Є. В. Махно захищала пізню дату — V—VI ст.¹⁹ Але інші дослідники висловлювались на користь IV—V ст.²⁰ В наш час це питання переглянуто М. Б. Щукіним, який, спираючись на афіньські аналогії і систематизацію Г. Робінзона, вважає за можливе датувати найпізніший тип цього ряду IV ст. н. е.²¹

Амфора № 39 (рис. 4, 3) з плоскою зрізаними вінцями, шийкою, що розширюється до плічок, витягнутим, з перехватом тулубом та рифленням по шийці й тулубу, в літературі не має певного типологічного визначення. Умовно можна запропонувати таку назву типу: амфора з плоскою зрізаними вінцями та тулубом з перехватом. На розкопках Тіри виявлена ще одна така ж, але ціла посудина (А=1307), що зберігається у Білгород-Дністровському краєзнавчому музеї (рис. 7, 1). Аналогічну амфору знайдено в Хараксі, в могилі № 26, що датується кінцем III—першою половиною IV ст. н. е.²²

За спостереженнями Д. Б. Шелова, вироби цього типу трапляються по всьому Північному Причорномор'ї (Боспор, Херсонес та ін.) в шарах IV ст. н. е., але їх немає в шарах III ст. н. е.²³ Відомі вони й в пам'ятках черняхівської культури (Делакеу), що датуються IV ст. н. е.²⁴ Вважається, що цей тип, який виник в IV ст. н. е., розвивається в V—VI ст.²⁵

¹⁶ П. П. Сорокіна. О стеклянных сосудах с каплями синего стекла из Причерноморья.—СА, № 4, М., 1971, с. 85; В. Д. Блаватский. Харакс.—МИА, № 19, рис. 13, 3; М. Б. Щукін. Вопросы хронологии черняховской культуры и находки амфор.—СА, № 2, М., 1968, с. 45, рис. 3; И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора.—МИА, № 83, 1960, с. 121—122, табл. XL, 104; Д. Б. Шелов. Экономическая жизнь Танаиса.—Античный город, М., 1963, с. 117.

¹⁷ H. Dressel. Sigilla impressa in amphoribus in Monte Testaccio et in Emporio reperitis.—Corpus Inscriptionum Latinarum, XV, 1899, табл. II, 26.

¹⁸ H. Robinson. Pottery of the Roman Period.—«The Athenian Agora», 5, New Jersey, 1959, табл. 8, 197. Цит. за М. Б. Щукіним: «Вопросы хронологии черняховской культуры и находки амфор» (СА, № 2, М., 1968, с. 44—45).

¹⁹ Є. В. Махно. Поселения культуры «полив поховань» на північно-західному Правобережжі.—АП, т. 1. Київ, 1949, с. 169, табл. II, 7.

²⁰ Д. Т. Березовец. О датировке черняховской культуры.—СА, № 3, 1963, с. 98—100; Л. С. Клейн. Вопросы происхождения славян.—Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР.—СА, XXII, 1955, с. 260.

²¹ М. Б. Щукін. Вказ. праця, с. 45.

²² В. Д. Блаватский. Харакс..., с. 273, рис. 13, 1.

²³ Д. Б. Шелов. Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры. М., 1972, с. 316.

²⁴ Э. А. Рикман. Вопросы датировки..., с. 90.

²⁵ А. Л. Яковсон. Средневековые амфоры.—СА, XV, 1951, с. 328, рис. 1, 1, 2, 3.

Амфора № 307 світлоглиняна, з вузькою шийкою, конічним тулубом та ніжкою, що розширюється допизу (рис. 4, 5). Вона відрізняється від широко розповсюджених світлоглиняних амфор з вузькою шийкою і профільованими ручками (найпізнішого варіанту посудин з опуклим тулубом та маленьким піддоном)²⁶, стрункою конусоподібною формою тулуба та широким, трапецієподібним у перетні піддоном. Глина та верхня частина амфор обох типів дуже схожі. Ймовірно, що вони вироблялись у Малій Азії²⁷ і були поширені у всіх античних містах Північного Причорномор'я, які торгували з Південним Причорномор'ям у пізньоантичний час. Що ж до датування, то світлоглиняні амфори з конічним тулубом та широкою ніжкою відомі у закритих комплексах, і шарах кінця III ст. (але в основному IV ст. н. е.) та існують до раннього середньовіччя²⁸.

Амфори цього типу (інкерманський, за М. Б. Щукіним) широко розповсюджені на всій території черняхівської культури (Ізвоар, Комарів, Вікторівка II та ін.). Як відзначає М. Б. Щукін, в черняхівських пам'ятках відомо 15 цілих екземплярів таких посудин²⁹.

Амфора (№ 605; рис. 4, 1) має воронкоподібну шийку. Такі знахідки є на Боспорі (Ілурат, Херсонес), де вони датуються II—III ст. н. е. і вважаються привезеними з Південного Причорномор'я³⁰. Але тирський варіант відрізняється від східнопричорноморських з конусоподібним профілем бочка та пропорціями верхньої частини (відсутність шийки, інше оформлення ручок, суцільне рифлення). За стилем оформлення і профілем тулуба тирський екземпляр наближається до амфор, знайдених на черняхівських пам'ятках (Малаешти, Єлизаветовичі, Комрат), які за знахідками — скляним келихом з шліфованими овалами і фібулою з підв'язним приймачем — датуються IV ст.³¹

В цілому всі амфори комплексу широко відомі в античних містах Північного Причорномор'я і можуть бути датовані IV ст. н. е. (ймовірно, його другою половиною). Щодо виробництва, то вони, очевидно, походять з різних центрів Південного Причорномор'я і Боспору. Аналогії цим посудинам знаходимо на пам'ятках черняхівської культури як південних і південно-західних районів, так і північних (Ягитин).

Столовий посуд репрезентовано у комплексі в основному сіроглиняною кружальною керамікою (два глеси, дві миски, келих та червонолаковий кубок). Цікаво, що разом з традиційними формами, добре ві-

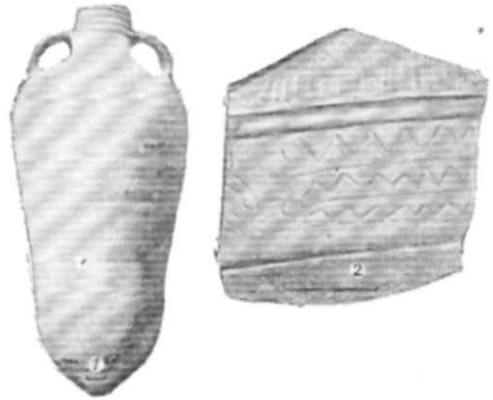

Рис. 7. Пізньоантичні знахідки з Тіри.
1 — амфора; 2 — фрагмент черняхівської посудини.

²⁶ И. С. Каменецкий. Светлоглиняные амфоры с Нижне-Гниловского городища. — КСИА АН СССР, № 94. М., 1963, с. 31—33; Д. В. Деопик, О. Ю. Круг. Эволюция узкогорлых светлоглиняных амфор с профилированными ручками. — СА, № 3, 1972, с. 100 і далі.

²⁷ Д. Б. Шелов. Тапанс и Нижний Дон..., с. 316.

²⁸ И. Б. Зеест. Вказ. праця, стор. 122; табл. ХLI, 105; Н. И. Соколовский. Крепость на городище у хутора Батарейка I. — СА, № 1, 1963, с. 186, рис. 6, 6; Д. Б. Шелов. Вказ. праця, с. 316.

²⁹ М. Б. Щукін. Вопросы хронологии..., с. 41. Крім того, неопублікована амфора цього типу походить з хут. Савинського (колишнього Лубенського повіту); зберігається у фондах Полтавського краєзнавчого музею (№ А-135).

³⁰ И. Б. Зеест. Вказ. праця, с. 116—117; И. Т. Кругликова. Боспор в позднеантичное время. М., 1966, с. 149, рис. 37, 8; В. Ф. Гайдукевич. Илурат. — МИА, № 85. М. — Л., 1958, с. 37, рис. 21.

³¹ Э. А. Рикман. Вопрос датировки..., с. 91, рис. 1, 11, 12, 13.

Типи столового посуду

Рис.	Назва	Опис	Висота в см	Діаметр в см	
8,5	Глек	З кулястим тулубом та середньовисокою шийкою	21,4	7,5	
	Вінця	Валикоподібні, профільовані.			
	Шийка	Циліндрична, широка, плавно поєднана з тулубом.			
	Ручка	Одна, невелика, стрічкова, поставлена майже вертикально, прикріплена верхнім краєм до шийки, нижнім до тулуба.		8	
	Тулуб	Кулястий.			
	Денце	На широкій низькій кільцевій підставці.			
	Глина	Добре відмулена, міцна, з невеликими домішками блискіток, з порожнинами. Черепок на зламі — всередині червоний, біля поверхні сірий.			
	Інші ознаки	Поверхня сіролощена; суцільне лошіння, причому горизонтальне перекрите вертикальним.			
	Орнамент	Рельєфний валик.			
	Збереженість	Глек фрагментований, частина шийки не збереглася.			
8,7	Глек	Біконічний, з високою шийкою.		16	
	Шийка	Широка, циліндрична, висока, плавно поєднана з тулубом.			
	Ручка	Одна, нижня основа на плічках.		10	
	Тулуб	Біконічний, із згладженим ребром, високими плічками.			
	Денце	На кільцевій підставці.			
	Глина	Без істотних домішок, черепок на зламі сірого кольору.			
	Інші ознаки	Випал рівномірний, на внутрішній поверхні — глибокі сліди круга. Зовнішня поверхня з лошінням, вертикальним на шийці та суцільним на тулубі. Біля основи шийки — рельєфний валик, під ним пролощений зигзаг.			
	Збереженість	Фрагментований.			
8,2	Миска	З прямим бортиком та косими стінками.	9,5	28	
	Вінця	Потовщені.	3,5		
	Тулуб	З прямим бортиком, що плавно переходить у косі стінки.			
	Денце	На масивній кільцевій підставці.			
	Глина	Добре відмулена, міцна, з домішками блискіток.	10		
	Інші ознаки	Зовнішня та внутрішня поверхні з горизонтальним лошінням. На поверхні — сліди гончарного круга. Випал рівномірний, черепок на зламі рівномірного сірого кольору.			
	Збереженість	Фрагментована.			
8,1	Миска	З біконічним профілем	9	26	
	Вінця	Профільовані, відігнуті назовні.			
	Тулуб	З біконічним високо піднятим бочком.			22
	Денце	На широкій низькій кільцевій підставці.			8
	Глина	Добре відмулена, міцна, з невеликими домішками блискіток; випал рівномірний, черепок на зламі сірого кольору.			
	Збереженість	Фрагментована.			
8,3	Кубок	Сіролощений, з біконічним бочком.	6,4	7	
	Вінця	Потовщені, відігнуті назовні.			6,4

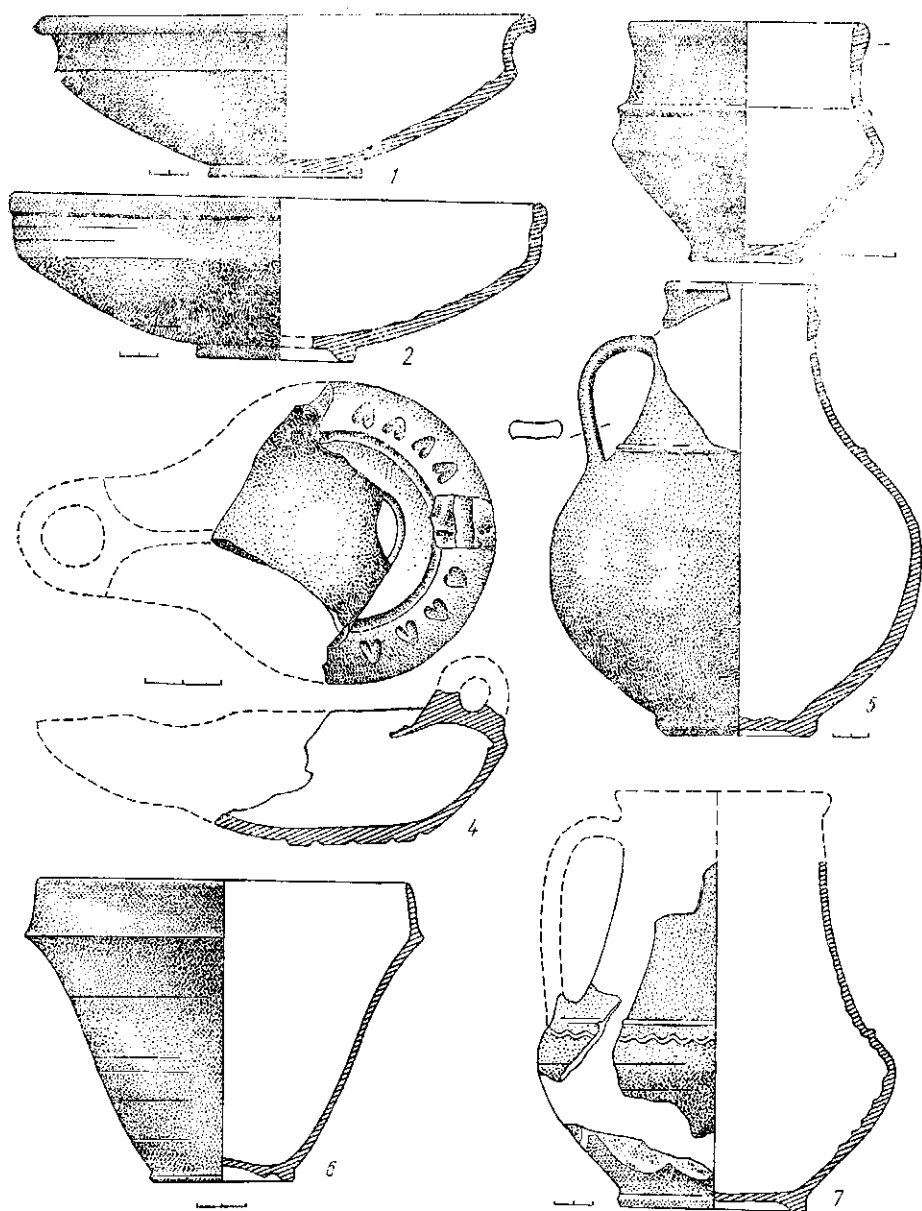

Рис. 8. Кружална кераміка з комплексу.

1, 2 — сіролощені миски; 3 — сіролощений келих; 4 — світлоглиняний світильник; 5, 7 — сіролощені глечики; 6 — червонолаковий келих.

Рис.	Назва	Опис	Висота в см	Діаметр в см
8, 6	Тулуб Денце Інші ознаки	Біконічний, з гострим ребром. На кільцевій підставці. Поверхня сіролощена, вище ребра — рельєфний валик.	11,9	7
	Збереженість Кубок Вінця Тулуб	Цілий. Червонолаковий, з прямим бортиком. Прямі. Трохи нахилений у середину, з чітким ребром при переході до злегка опук- лих стінок.		14,5
	Денце	Ввігнуте, на низькій широкій кільце- вій підставці.		5,8
	Глина	Світло-коричневого кольору, міцна, з великими домішками дрібних блис- кіток.		
	Інші ознаки	Поверхня вкрита бурим лаком, з під- тіками в нижній частині посудини. Є сліди круга.		
	Збереженість	Фрагментований, реставрований.		

домими у римських шарах Тіри та інших міст Північного Причорномор'я, є кераміка так званого «черняхівського типу» з біконічним профілем.

Подаємо опис основних типів столового посуду.

Глеки (рис. 9, 5) з кулястим тулубом та середньовисокою шийкою відомі в пізньоантичних пам'ятках Північного Причорномор'я. Такі вироби та їх фрагменти траплялися і раніше в Тірі. Вони генетично пов'язані з елліністичним типом³², який не знайшов поширення на пам'ятках черняхівської культури, але кілька глеків, близьких за пропорціями та формами, відомі у Раковецькому й Черняхівському могильниках³³.

Один глек (рис 8, 7) належить до типу біконічних з високою шийкою. Знахідки їх неодноразово фіксувалися у римських шарах Тіри та пам'ятках черняхівської культури³⁴, де вони широко розповсюджені і являють собою характерний елемент черняхівського керамічного комплексу.

Миски. Одна (рис. 8, 2) з прямим бортиком належить до типу, широко відомого серед пізньоантичних пам'яток Північного Причорномор'я, в самій Тірі та в гето-дакійській культурі³⁵. В лісостепових черняхівських пам'ятках цей тип трапляється, але досить рідко³⁶.

Друга миска біконічного профілю (рис. 9, 2) так само, як і перша, в пізньоримський час має аналогії у відповідних шарах Тіри, Ольвії та інших міст Північного Причорномор'я³⁷. Крім того, подібні посудини чи-

³² С. И. Капошина. Некрополь в районе поселка им. Войкова близ Керчи. — МИА, № 69. М., 1959, с. 137, 139, рис. 42, 2; В. Н. Корпусова. Некрополь у с. Золотое. — КСИА АН СССР, вып. 128. М., 1971, с. 87, рис. 35, 8; А. І. Фурманська. Розкопки Тіри у 1958 р. — АП, т. XI. Київ, 1962, с. 124, рис. 7, 2.

³³ И. С. Винокур, М. И. Островский. Раковецкий могильник. — МИА, № 139, с. 154, рис. 12, 1 (поховання № 14 датується IV ст. н. е.).

³⁴ А. І. Фурманська. Археологічні пам'ятки Тіри перших століть нашої ери. — Археологія, т. X. Київ, 1957, с. 91; Б. В. Магомедов. До вивчення черняхівського гончарного посуду. — Археологія, вип. 12. Київ, 1973, с. 83.

³⁵ А. І. Фурманська. Археологічні пам'ятки Тіри перших століть нашої ери. — Археологія, т. X. Київ, 1957, с. 88—89; Gh. Bichir. Cultura carpica. București, 1973, с. 325, табл. CIX, 3.

³⁶ G. Diaconu. Einheimische und Wandervölker in 4 Jahrhundert u. Z. auf den Gebiete Rumäniens. — Dacia, VIII. N. S. 1964, с. 207, рис. 7, 5.

³⁷ А. І. Фурманська. Археологічні пам'ятки..., с. 90—91.

сленні в пам'ятках черняхівської культури на всій її території поширення. Це один з основних типів черняхівських мисок.

Кубок (рис. 9, 1) — невелика біконічна посудинка, характерна для черняхівських керамічних комплексів³⁸. Аналогії наявні також і в пізньоантичних пам'ятках Північного Причорномор'я³⁹.

Описані види гончарної сіроглиняної кераміки відзначаються єдиним стилем оформлення: лощеною поверхнею, характером деталей — профілюванням вінець, денцем, пластичною орнаменталією та ін.

Деякі з цих форм (глек з кулястим тулубом, миска з прямим бортиком; рис. 8, 2, 5) вже добре відомі на рубежі та в перших століттях

Рис. 9. Кружална кераміка з комплексу.

1 — сіролощений келих; 2 — сіролощена миска; 3 — червонолаковий келих; 4 — світлоглиняний світільник; 5 — сіролощений глек.

нашої ери в пам'ятках Північного Причорномор'я та Нижнього Подунав'я і особливо характерні для карпато-дакійської культури⁴⁰. Як окремі знахідки трапляються вони також в черняхівських комплексах.

Крім характерних черняхівських форм сіроглиняних посудин з комплексу, в шарі виявлена значна кількість сіроглиняної кружалної кераміки, що має близькі аналогії в черняхівських пам'ятках. Особливо слід відзначити фрагмент однієї посудини (ймовірно, глека, рис. 7, 2), на стінці якої зображено досить складну композицію. Збереглися зображення двох гребінців, типових для провінціалістичної культури перших

³⁸ А. Т. Брайчевская. Черняховские памятники Надпорожья. — МИА, № 82. М., 1960, с. 190, табл. II, V.

³⁹ В. Д. Блаватский. Харакс, с. 275, рис. 14, 1, 2.

⁴⁰ Gh. Vichig. Вказ. праця, с. 327, табл. CXI, 2; с. 348, табл. CXXXII, 5; H. Diaconoviću. Dacia de la Burebista la cucerirea Romana, 1972, с. 187, рис. XXIII, 1; Ret E. Vulpe. Les fouilles de Poiana. — Dacia, III—IV, 1927—1932. B. 1933, pp. 302, fig. 74, 6; I. Ionița și V. Ursache. Noi date arheologice privind riturile funerare la Carpo-Daci. — SCIV, N 2, 1968, pp. 216, fig. 6; Gh. Vichig. La civilisation des carpes (IIe—IIIe siècle de n. e.) a la lumiere des Fouilles archéologiques de Poiana—Dulcești, de Butnarești et de Fădurenii — Dacia, Vol. XI, 1967, fig. 14, 1, 7; A. Vulpe. La civilisation Dace a la lumiere des fouilles de Poiana. — Dacia, 1. București, 1957.

століть нашої ери, в тому числі черняхівської культури. Вони належать до раннього типу (III ст. н. е.). На одному з них є орнамент у вигляді двох рядів зигзагів. Нижче від них рельєфним валиком відокремлюється прямокутник, заповнений трьома рядами зигзагів, які, в свою чергу, розмежовані один від одного горизонтальними лініями. Зліва — частина зображення якоїсь тварини з хвостом (рис 10). Безперечно, це деталь складної піктограми, окремі елементи якої властиві для черняхівської орнаментациі.

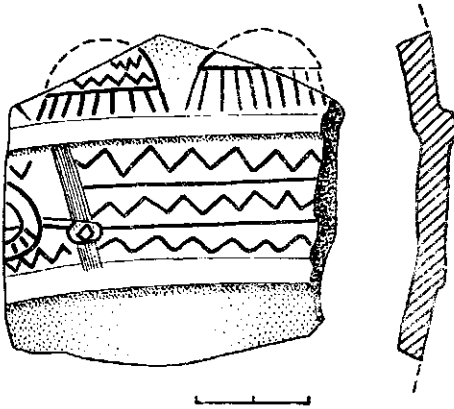

Рис. 10. Фрагмент черняхівської посудини з Тіри.

Це кубок з прямим бортиком та косими стінками (рис. 9, 3). В містах Північного Причорномор'я такі знахідки часті. Датування їх пов'язане з деякими труднощами, хоч всі дослідники одностайні в тому, що період їх побутування визначається широким діапазоном (кінсьь I ст. до н. е.—IV ст. н. е.)⁴². Вважається, що на Боспорі пізні екземпляри — місцевого виробництва: вони відомі в комплексах кінця III (Семенівка) та IV ст. н. е. (Тірітака)⁴³.

Відзначимо, що знахідки червонолакового посуду виявлено у невеликій кількості в комплексах черняхівської культури Лісостепу (Ромашки, Бокани та ін.)⁴⁴. Кубок з тірського комплексу переконливо свідчить, що цей тип червонолакової кераміки продовжує існувати в Тірі в IV ст. н. е.

До цієї ж групи слід також зарахувати невеликий фрагмент стінки червоноглиняної кружальної посудини з рельєфним орнаментом у вигляді рядів стилізованих трилистників (рис. 11, 10). За технікою виконання та мотивами орнаменту він близький до кераміки пергамського кола, відомої у Тірі⁴⁵. Не виключено, що на вимостку подвір'я цей уламок міг потрапити випадково.

⁴¹ Н. М. Кравченко, А. С. Бугай, Б. В. Магомедов. Розвідки на Київщині. — АДУ, 1969, вип. IV. Київ, 1972, с. 343, рис. 1.

⁴² Т. Кнірowitzsch. Untersuchungen zur Keramik römischer Zeit aus den Griechenstädten an der Nordküste des Schwarzen Meeres. — Materialien zur römisch-germanischen Keramik, IV, 1929, с. 31; Л. Ф. Силантьева. Краснолаковая керамика из раскопок Илурата. — МИА, № 85, 1958, с. 287; Д. Б. Шелов. Танаис и Нижний Дон..., с. 135.

⁴³ И. Т. Кругликова. Исследование сельских поселений античных государств Юга СССР. — Acta archaeologica Hungarica. Budapest, XIV, 1962, рис. 13; В. Ф. Гайдукевич. Некрополи некоторых боспорских городов. — МИА, № 69, 1959, с. 218–219, рис. 87, 3.

⁴⁴ Г. Б. Федоров. К вопросу о сарматской культуре в Молдавии. — Известия Молдавского филиала АН СССР. Кишинев, 1956, с. 60; А. И. Брайчевська. Деякі археологічні дані про торгівлю древніх слов'ян з кримськими містами. — Археологія, т. X. Київ, 1957, с. 116, табл. I; Э. А. Рикман. Вопросы датировки импортных вещей в памятниках племен черняховской культуры Днестровско-Прутского междуречья. — СА, № 4, 1972, с. 86, табл. 2.

⁴⁵ А. І. Фурманська. Археологічні пам'ятки Тіри..., с. 87, табл. I, 13.

Кухонну кераміку репрезентовано шістьма ліпними посудинами: двома чашами зрізаноконічної форми і горщиками, однотипними з прямою вертикальною шийкою (3 екземпляри) та одним тюльпаноподібною форми (рис. 12; 13). Опис виробів подається на табл. 3.

Аналогічні миски та горщики широко розповсюджені у римський час на Північному Причорномор'ї та Подунав'ї. Вони є у ранніх та пізніх

Рис. 11. Скляні та металеві речі з комплексу.

1, 2 — фрагменти скляних кубків; 3—9 — залізні ключі; 4, 5 — бронзові вироби; 6 — залізне кільце; 7 — скляна вставка; 8 — скляна намистина; 10 — уламок червоноглинної посудини.

шарах Танаїсу, у невеликій кількості на городищах Нижнього Подніпров'я, в сарматських похованнях на Дунаї⁴⁶. Слід зазначити, що подібні форми ліпного посуду трапляються і в південних районах черняхівської культури. Характерні вони для пам'яток Румунії (Тіргшор), Нижнього Подніпров'я та Нижнього Подністрів'я (Мирне)⁴⁷.

Очевидно, характерні особливості домашнього виробництва кераміки склалися тут у попередній період і відбивають традиції місцевого пізньоскіфського, сарматського та гетського населення.

⁴⁶ Т. М. Арсеньева. Лепная керамика Танаиса.— МИА, № 127. М., 1965, с. 169 та ін.; № 154, с. 196; М. І. Вязьмитіна. Золота Балка. Київ, 1962, с. 40, рис. 16, 8; с. 131, рис. 65, 2, 27; G. h. Bichir. Sarmatii la Dunărea de jos in lumina ultimelor cercetări.— Pontica V, 1972, pp. 137—176, pl. V, 4; XVIII, 2; X, 2; IX, 8; XX, 1; G. h. Diaconu. Despre sarmați la Dunărea de jos in lumina descoperirilor de la Tîrgșor.— SCIV, 1965, N 2, с. 327, рис. 2, 3.

⁴⁷ G. Diaconu. Tîrgșor, табл. VIII, 1, 2; XI, 2, 3; XIV, 2; XVI, 4 та ін. (не комплекси переважно III ст.); Э. А. Сьомонович. Итоги исследования черняховских памятников в Северном Причерноморье.— МИА, № 139. М., с. 230, рис. 17, 10; Н. М. Кравченко. Работы черняховского отряда Днестро-Дунайской экспедиции.— АИУ, 1968, вып. III. Киев, 1971, с. 42.

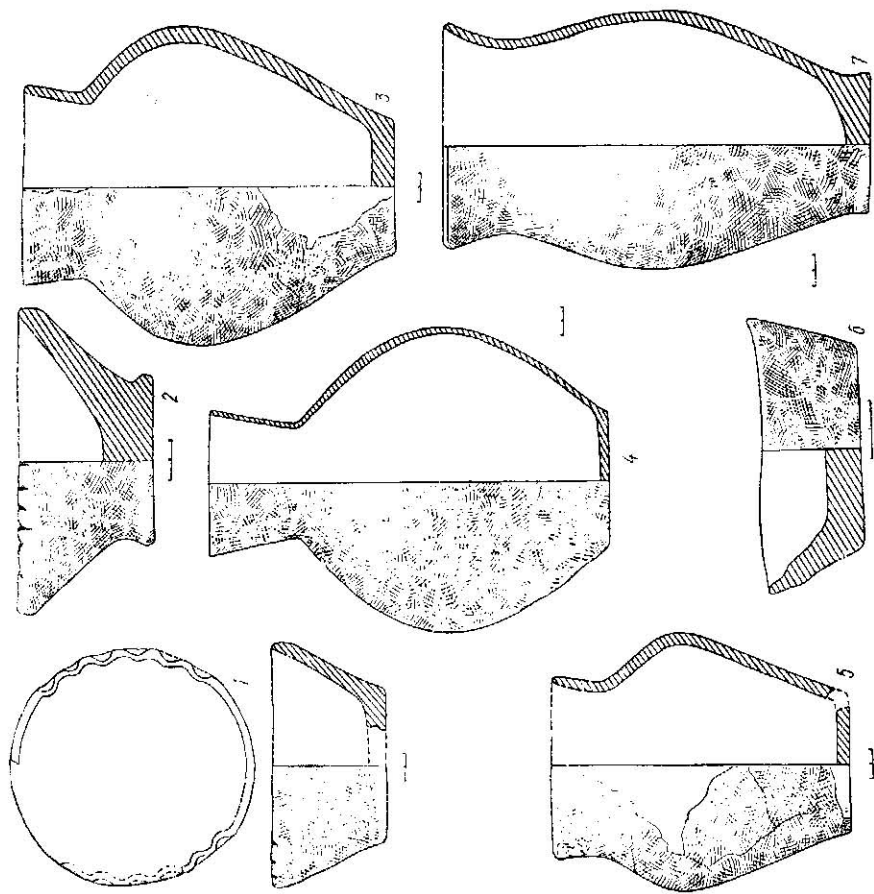

Рис. 12. Ліпна кераміка з комплексу.
 1, 2 — чаші; 3, 4, 5, 7 — горщики; 6 — свігільник.

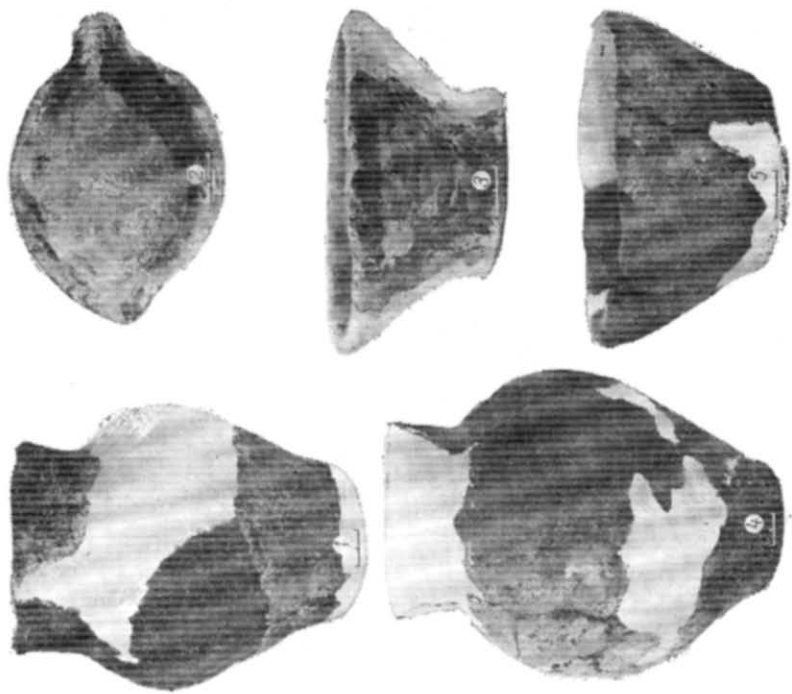

Рис. 13. Ліпна кераміка з комплексу.
 1, 4 — горщики; 2 — свігільник; 3, 5 — чаша

Кухонна кераміка*

Рис.	Деталь	Опис	Висота в см	Діаметр в см
12, 1	Чаша	З косими стінками.	8	16,3
	Тулуб	Конічної форми.		
	Денце	Плоске		9,5
	Глина	Погано перемішана, груба.		
	Інші ознаки	Вінця орнаментовано зашипами у двох симетрично розташованих місцях. Поверхня горбкувата. Черепок сірого кольору з червонуватими плямами, нерівномірного випалу.		
12, 2	Збереженість	Фрагментарна.	7	14,5
	Чаша	Зрізанокопичної форми.		
	Тулуб	З косими стінками, що розширюються догори.		8,5
	Денце	На високому плитчастому піддоні.		
	Глина	Погано перемішана.		
	Інші ознаки	Вінця орнаментовано косими насічками. Поверхня горбкувата. Черепок світло-сірого кольору.		
12, 3	Збереженість	Фрагментована.	25	14
	Горщик	З виділеною шийкою.		
	Шийка	Широка, циліндрична, трохи розширена догори. При переході до тулуба — чітка грань.	4	21
	Тулуб	Яйцеподібний, розширений в середній третині.		8,5
	Денце	Плоске.		
	Інші ознаки	Поверхня погано заглажена, горбкувата, сірого кольору. Черепок на зламі червоний.		
12, 5	Збереженість	Реставрований повністю, вторинно деформований.	20	12,5
	Горщик	З виділеною шийкою.		
	Шийка	Широка, циліндрична, плавно поєднана з тулубом.	4	18
	Тулуб	Яйцеподібний.		9
	Денце	Не збереглося.		
12, 4	Збереженість	Фрагментований.	25	9,6
	Горщик	З воронкоподібною шийкою.		
	Шийка	Вузька, циліндрична, розширюється догори, перехід до тулуба чіткий.		
	Тулуб	Кулястий.		10
	Денце	Плоске.		
12, 7	Поверхня	Зглажена, сірого кольору.	26,5	10
	Збереженість	Цілий.		
	Горщик	Тюльпаноподібної форми.		5,7
	Шийка	Широка, розширюється догори, плавно поєднана з тулубом.		
	Тулуб	Витягнутий, розширений у середній частині.		
	Денце	Плоске, товсте, із закраїною.		
	Поверхня	Нерівна.		
	Збереженість	Цілий.		

* Всі речі комплексу зберігаються у фондах ІА АН УРСР, за винятком горщиків (рис. 12, 4, 7), які належать до фондів Одеського археологічного музею.

Світильники (2 екз.). Один з них ліпний, човноподібний (рис. 12, 6; 13, 2) з невеликим відкритим ріжком для гноту та горизонтально витягнутою ручкою (довжина — 9,6 см, ширина — 6,6 см). Такі вироби широко побутували в Північному Причорномор'ї, у тому числі й на Боспорі в римський час⁴⁸.

⁴⁸ В. Ф. Гайдукевич. Раскопки Мирмекия в 1935—1938 гг. — МИА, № 25. М., с. 176, рис. 78, 1—4; його ж. Илурат. — МИА, № 85. М., с. 45, рис. 32, 3, И. Т. Круликова. Раскопки поселения у с. Семновка. — МИА, № 155. М., с. 21, рис. 13. 9.

Другий світильник представлений фрагментом червоноглиняної кружальної посудинки (рис. 8, 4; 9, 4), орнаментованої по плічках трикутними відбитками. Збереглася основа від ручки. Глиня рожево-жовтого кольору, без покриття, добре відмулена (висота світильника — 3,3 см, діаметр верхньої частини — 7,8 см, діаметр дна — 4 см).

В Тірі неодноразово траплялися подібні світильники⁴⁹, аналогії в інших містах нам невідомі. В цілому вони датуються III—IV ст. н. с.⁵⁰

Крім керамічних виробів, під завалом приміщення знайдено фрагменти скляної посудини, намистину та деякі інші речі з бронзи й заліза. Уламок прозорого безколірного скла належить фіалу (рис. 11, 1, 2) сферичної форми, орнаментованій під вінцями прошліфованими насічками кельнського типу⁵¹. Датуються вона IV ст. н. с.

Намистина кулястої форми (рис. 11, 8), вставка з зеленого скла діаметром 2,5 см (рис. 11, 7), вироби з бронзи — кільце та пластинка у вигляді трикутної лопаточки (рис. 11, 4, 5), залізне кільце та ключ (рис. 11, 3, 6, 9) доповнюють перелік знахідок під завалом.

Вивчення вказаного комплексу висвітлює деякі сторінки життя Тіри та сусідніх з нею районів Північного Причорномор'я. На підставі наведених аналогій і типологічного аналізу можна досить певно встановити хронологію комплексу. Якщо найраніші речі — амфори, червонолаковий і скляний кубки фіксують вишкнення його рубежем III—IV ст. н. е. — першою половиною IV ст. н. е., то найпізніші екземпляри амфор дають можливість визначити час загибелі будівлі другою половиною IV ст. н. с. Житловий комплекс з численними речовими матеріалами, що існував протягом IV ст. н. е., а також пов'язаний з ним культурний шар зафіксовано у Тірі вперше.

Таким чином, знаходять пояснення з точки зору хронології Тіри деякі знахідки з шару, які раніше вважались випадковими; амфора з яйцеподібним тулубом і зрізаними вінцями (IV ст. н. с.), сіроглиняна кераміка черняхівського типу, арбалетні фібули тощо. Вони характеризують особливості матеріальної культури цього міста в так званій післяготський період.

Привертає увагу той факт, що в основних рисах керамічний комплекс післяготської Тіри містить категорії і типи кераміки, які трапляються на черняхівських пам'ятках. Наведені аналогії та карта (рис. 14) поширення аналогічних форм в лісостеповій зоні України, в межах черняхівської культури свідчать про широкий і, мабуть, не випадковий збіг форм і типів керамічних виробів.

Біконічні форми мисок, глеків та інших посудин вивчені в пізньоантичних пам'ятках ще недостатньо. Цілі екземпляри рідко зустрічаються, а фрагменти кераміки з шару не дають можливості відокремити їх від сіролощених посудин більш раннього часу. Тому довгий час знахідки біконічних «черняхівських» форм в пізньоантичних шарах Північного Причорномор'я розглядалися як результат просування на цю територію лісостепових черняхівських племен. Однак в літературі з'явилися спроби пов'язати єдиний стиль, характерний для сіроглиняного столового посуду першої половини I тисячоліття н. е., з відродженням кельтських традицій та поширенням їх на території Східної Європи⁵².

Ця стаття не порушує питання про джерела стилю та технології черняхівського кружального посуду. Але для його вирішення, на нашу

⁴⁹ P. Niculescu. Fouilles de Tyras.—Dacia, III—IV. București, 1933, табл. 108.

⁵⁰ M. Bernhardt. Lampki starożytnie. Warszawa, 1955, с. 328, рис. 8, 7; табл. XCIII; с. 330, рис. 93; табл. XCIV, 335.

⁵¹ H. Eggers. Der römische Import in freien Germanien. Hamburg, 1951, с. 60, табл. 15, тип. 216; рис. 57; тип. 218; Н. П. Сорокин а. Стекланные сосуды из Танаиса.—МИА, № 127. М., с. 210—215, рис. 6, 5, 8.

⁵² М. Б. Шуклин. Черняховская культура и явление кельтского ренессанса (к постановке проблемы). — КСИА АН СССР, вып. 133. М., 1973, с. 18—20.

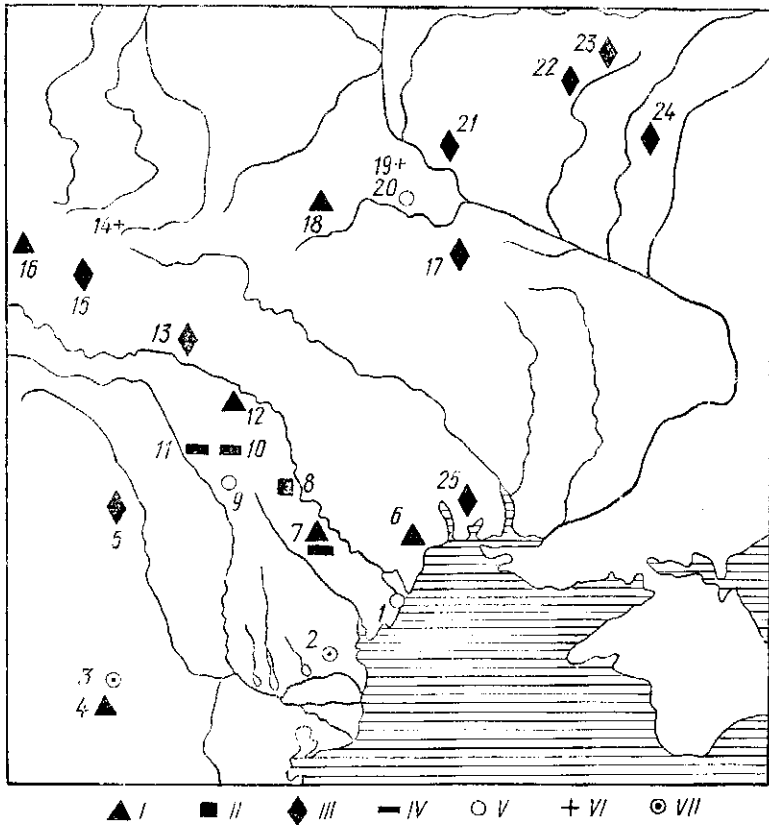

Рис. 14. Схема поширення знахідок амфор та деяких інших форм кераміки в черняхівських пам'ятках.

1 — Тіри; 2 — Мирис; 3 — Тіргшор; 4 — Ольдені; 5 — Ізвоар; 6 — Фрунзівка; 7 — Комрат; 8 — Делакеу; 9 — Бокани; 10 — Єлизаветівка; 11 — Малаешти; 12 — Собар; 13 — Комарове; 14 — Раковець; 15 — Максимівка; 16 — Рипнів; 17 — Орловець; 18 — Ягнятин; 19 — Черняхів; 20 — Ромашки; 21 — Єрківці; 22 — Гурбинці; 23 — Холодний хутір; 24 — хутір Савинського; 25 — Вікторівка II. I — амфора афінського типу; II — амфора з плоскою зрізаними вінцями; III — амфора світлоглиняна з конічним тулубом; IV — амфора в воронкоподібною шийкою; V — червонолаковий посуд; VI — кружальні сіроглиняні глечики; VII — ліпна кераміка.

думку, необхідно залучити матеріал з античних міст Північного Причорномор'я. Не випадково в комплексі з Тіри сіроглиняна кераміка включає як «дочерняхівський» стиль, так і «черняхівський». При цьому обидві групи посудин тотожні за технікою виготовлення, обробкою поверхні. Відрізняють їх деякі особливості в оформленні деталей — вінець, денець, профілюванні посудин, орнаментативі. Цей факт свідчить, що традиційному центру виготовлення сіроглиняного кружального посуду не було потреби запозичувати форми у населення, яке тільки оволоділо цим ремеслом. Тут можливий лише зворотній зв'язок. Він існував і був досить міцним. Тірський комплекс не вирішує питання про час появи сіроглиняного біконічного посуду, але вказує на те, що цей посуд використовувався населенням Тіри разом з традиційними місцевими формами ліпної кераміки і деякими зразками кружальної. Як уже зазначалось, ліпні вироби комплексу подібні до ліпної кераміки попереднього часу, характерної для пам'яток півдня від Дніпра (нижньодніпровські городища) до Дунаю. Ми не вважаємо, що на підставі цих матеріалів можна висвітлити етнічні питання, оскільки сарматські, гетські і пізньоскіфські риси у виготовленні ліпного посуду були змішані ще в попередній час.

Спільні риси в матеріальній культурі черняхівського населення і територіальна близькість поселень приводять до думки, що не слід після-

готську Тіру розглядати як автономну одиницю і протиставляти племінному оточенню. Можливість включення міста в систему економічних зв'язків племінного союзу з високорозвинутою диференціацією суспільного виробництва цілком імовірна. В такому разі не слід розглядати корінні зміни в культурі варварських племен виключно як результат зовнішніх впливів античного міста, а черняхівське населення як споживача готових форм. Можливо, воно успадкувало культуру античної Тіри, включивши останню в сферу свого соціального, економічного і політичного життя.

Н. М. КРАВЧЕНКО, В. Н. КОРПУСОВА

Некоторые черты материальной культуры поздне римской Тире

Резюме

Комплекс поздне римского времени из Тире является одним из самых интересных по своему составу, так как включает наряду с типичными севернопричерноморскими типами сероглиняной гончарной посуды и керамику черняховского типа. Кроме того, уникальным можно считать состав амфор римского времени, представленных в нем в основном позднейшими типами, которые до этого были широко известны в Восточной Европе лишь в памятниках черняховской культуры. Хронологические и типологические сопоставления позволяют установить как наиболее вероятную дату комплекса—IV в. н. э., что подтверждается и стратиграфическим положением находок. Этот вывод предполагает существование Тире и в послеготское время. Примечательным является то, что все элементы данного комплекса получили распространение в памятниках черняховской культуры, указывая на единый социально-экономический уровень развития населения.

Є. О. ГОРЮНОВ

Про періодизацію деснянських старожитностей другої та третьої чверті I тисячоліття н. е.

Старожитності другої та третьої чверті I тисячоліття в межиріччі Десни стали відомими наприкінці 50-х років, після відкриття так званої почепської культури, що їм передувала. Разом з останньою вони заповнили лакуну між юхнівською культурою раннього залізного віку та роменською VIII—X ст. Разом в Подесенні налічується близько 80 пам'яток цього часу. Необхідно зазначити, однак, що в результаті розкопок виявлено лише нечисленні матеріали.

Запропоновані дати, особливо для пам'яток, на яких не знайдено датуючих речей, сумарні і недостатньо обґрунтовані. Вони базуються на загальних типологічних ознаках виявленого посуду, ще ніким не класифікованого навіть щодо окремих пам'яток. Внаслідок такого датування старожитності, що не є однорідними, нерідко належать до одного часу. Цим в багатьох випадках і пояснюється поява в літературі суперечливих думок про особливості та загальний напрямок історичного процесу в Подесенні в I тисячолітті. Деякі з висунутих версій, звичайно, небезпідставні, але потребують аргументації. Зокрема, навряд чи можна вважати повною мірою доведеним твердження про корінні зміни в культурі Подесення на початку III ст. (А. К. Амброз) або в VIII ст. (І. І. Ляпушкін, В. В. Седов та ін.), пов'язані начебто із зміною населення¹. На сучасно-

¹ А. К. Амброз. К истории Верхнего Подесенья в I тысячелетии н. э.—СА, № 1, М., 1964, с. 56—71; В. В. Седов. Славяне верхнего Поднепровья и Подвипья.—МИА, № 163, М., 1970, с. 48—53; И. И. Ляпушкин. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства.—МИА, № 152, М., 1968.

му етапі досліджень можна припустити, що відмінності між пам'ятками зумовлені лише незначним хронологічним розривом.

У зв'язку з датуванням пам'яток доромєнського часу і можливостями хронологічного членування їх висловлювались протилежні думки. За В. В. Седовим, старожитності цього часу в Верхньому Подніпров'ї поділяються на дві хронологічні групи: почепську (I—IV ст.) і так звану балтську (третья четверть I тисячоліття²). І. П. Русанова, яка виділяє для Подніпров'я локальні групи пам'яток і зараховує до однієї з них (тушемлинської) ряд деснянських селищ, датує цю групу сумарно третьою четвертю I тисячоліття³. І. Вернер схиляється до того, що датуючий матеріал VI—VIII ст. на Верхньому Подніпров'ї відсутній. Це, на його думку, знайшло б своє пояснення в тому разі, якщо визнати «обезлюднення цієї території, починаючи з часу близько 500 р.»⁴. І. І. Ляпушкін відносив деснянські старожитності післяпочепської пори до IV—VIII ст., вважаючи, що більш точний час їх ще не можна визначити⁵. Інакше підійшов до тих же пам'яток П. М. Третьяков, який вивчає їх протягом ряду років, але його дати часто умовні⁶.

Труднощі у розробці хронології викликані передусім недостатньою звичністю пам'яток. Позначається також і те, що досліджувались в основному поселення, для яких характерні невеликі розміри і бідний знахідками культурний шар. Крім кераміки, трапляються тільки ножі та шила, рідко прикраси та інші речі, що мають більш-менш вузькі дати. Аналогом деснянським селищам щодо цього є ранньослов'янські пам'ятки корчацького типу, які датуються на підставі типологічних ознак виявленої в них кераміки. Лише хронологію пізніх комплексів (VIII—X ст.) І. П. Русанова визначає за деякими речами⁷.

Загальні хронологічні рамки розглянутих старожитностей відповідають III—середині VIII ст. Нижня межа певною мірою окреслюється датами, прийнятими для почепських пам'яток. За А. К. Амброзом, ці пам'ятки існують до кінця II ст. і не переходять у III ст. «Або в цей час (III ст. — Е. Г.) змінюється культура, — пише він, — або ж їх існування припиняється з невідомих причин»⁸. Хронологію почепських старожитностей цей дослідник встановлює завдяки знахідкам фібул пізньолатенської схеми з суцільним пластинчастим приймачем. Вихідними формами для них не без підстав вважаються «воїнські» фабули та дротяні підв'язні. В почепському шарі Синківського поселення знайдено вічкову фібулу основної серії I—II ст.⁹

Під поняттям почепська культура В. В. Седов об'єднує пам'ятки не тільки I—II ст., але й III—IV ст., такі, як селище поблизу с. Жуковка на Брянщині, де відомі відмінні від власне почепських форми ліплого кухонного, а також столового посуду. До того ж вони не такі різноманітні¹⁰. В. В. Седов ігнорує ту обставину, що пам'ятки III—IV ст. мають більше рис, відмінних від ранніх (I—II ст.), ніж від пізніших (V—VI ст.) пам'яток. Тому з його боку більш логічно було б вважати верхньою межею почепських старожитностей не IV, а VI або навіть VII ст., оскільки розвиток культури в Подесенні в другій і третій частині I тисячоліття, на

² В. В. Седов. Вказ. праця, с. 42—53.

³ І. П. Русанова. О керамике раннесредневековых памятников Верхнего и Среднего Поднепровья. — Славяне и Русь. М., 1969, с. 143—150.

⁴ И. Вернер. К происхождению и распространению аптов и склавенев. — СА, № 4. 1972, с. 113.

⁵ И. И. Ляпушкин. Вказ. праця, с. 8, 9.

⁶ П. М. Третьяков. О древностях середины и третьей четверти I тысячелетия в южных частях Верхнего Поднепровья. — СА, № 4, 1965, с. 63—77; його ж. У истоков древнерусской народности. — МИА, № 179. М., 1970, с. 52 та ін.

⁷ І. П. Русанова. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугем. — САИ, вып. 51—25. М., 1973, с. 17—22.

⁸ А. К. Амброз. Вказ. праця, с. 70.

⁹ Там же, с. 56—70.

¹⁰ В. В. Седов. Вказ. праця, с. 42—53.

думку дослідника, обумовлювався спадкоємністю і не зазнавав якісних змін ¹¹.

Слід зазначити, що інколи в літературі як основний критерій почепської або післяпочепської атрибуції пам'яток виступає лише їх датування. Але йдеться про типологічно близькі і генетично споріднені пам'ятки, отже, їх розмежування повинно проводитися на іншій, більш надійній основі і передусім шляхом порівняльного аналізу визначальних компонентів.

На зміну старожитностям третьої чверті I тисячоліття в Подесенні приходять роменська культура, для якої прийнято те саме датування, що і для сусідньої салтівської, хронологічно краще визначеної. Ряд спільних ознак свідчить про контакт між ними ¹².

Хронологія салтівської культури недавно була уточнена С. О. Плетнєвою, яка встановила, що найбільш ранні комплекси її не сягають далі середини VIII ст. ¹³ Якщо це так, то ми не маємо достатніх підстав для того, щоб вважати нижньою датою роменської культури час більш ранній, ніж середина VIII ст.

Існує думка, вперше висловлена Д. Т. Березовцем, що роменська культура виникає на основі пам'яток так званого волинцевського типу, які начебто являють собою самостійний, більш ранній етап слов'янської культури на Правобережжі і відповідають VI (VII)—VIII ст. ¹⁴ Цій точці зору протистоїть інша, розгорнута в працях І. І. Ляпушкіна, припущення якого більш вірогідні ¹⁵. Так, він вважає, що волинцевські пам'ятки, хоч і мають своєрідну в деяких рисах кераміку, в цілому близькі до роменсько-боршевської культури і, отже, належать до одного з нею часу.

Як слушно відзначив І. І. Ляпушкін, роменські старожитності неоднорідні. Якщо одні з них мають риси, спільні з пізнішою культурою давньоруського часу, то інші відрізняються певною архаїчністю. Серед останніх, зокрема Опшніянське городище, на якому з гончарної кераміки знайдено лише уламки амфор так званого салтівського типу, звичайних і для волинцевських старожитностей ¹⁶. Типові для них елементи можна знайти в кераміці Новотроїцького (IX — початок X ст.), а також інших роменських городищ, які датуються сумарно VIII—X ст. ¹⁷ Є ще факти на користь трактування пам'яток волинцевського типу відповідно до концепції І. І. Ляпушкіна. Так, шкала хронології старожитностей, що виступають під назвою почепських або дороменських, скоріше за все відповідає часу між початком III ст. і серединою VIII ст. Співвідношення пам'яток в цих рамках може бути встановлене на підставі порівняльного аналізу керамічних комплексів. Такою спробою є дослідження, проведені І. П. Русановою на матеріалах поселень корчакського типу. Правда, І. П. Русанова оперує окремими повними комплексами (Корчак I, VII, IX) з великою кількістю посудин, які дають уявлення про весь профіль ¹⁸. Для деснянських пам'яток, вивчених гірше, класифікація кераміки за формами і дальші підрахунки та кореляція є більш умовними.

¹¹ П. П. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966, с. 200—285; його ж. У истоков древнерусской народности, с. 52—67; В. В. Семенов. Вказ. праця, с. 42—53.

¹² И. И. Ляпушкин. О датировке городищ роменско-боршевской культуры. — СА, IX, М., 1947.

¹³ С. А. Плетнева. От кочевий к городам. М., 1967, с. 135—143.

¹⁴ Л. Т. Березовец. Дослідження на території Путивльського району Сумської області. — АП, т. III, К., 1952, с. 242—250; його ж. Севряне (перед образованием Киевской Руси). Автореферат кандидатской диссертации. М., 1969, с. 6—18.

¹⁵ И. И. Ляпушкин. К вопросу о памятниках волинцевского типа. — СА, XXIX—XXX, 1959, с. 58—83.

¹⁶ И. И. Ляпушкин. Материалы к изучению юго-восточных границ славян в VIII—X вв. — КСИИМК, вып. XIX, М., 1946, с. 112—127.

¹⁷ И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. — МИА, № 74, М., 1958, с. 32—46, 167—179.

¹⁸ И. П. Русанова. Вказ. праця, с. 10—15.

Зразки посудин, використаних для зіставлення, виділено шляхом класифікації кераміки з дев'яти поселень. Сім пам'яток розташовано в середній течії Десни в районі Новгород-Сіверського та Сосниці. Це селища Лавриків Ліс, Стрелиця, Заяр'я поблизу сіл Дехтярівка та Кудлаївка, Целиків Горб в гирлі р. Смяч (за 9 км вище м. Новгород-Сіверського по Десні), Кириївка (вище Сосниці). Два інших поселення — По-

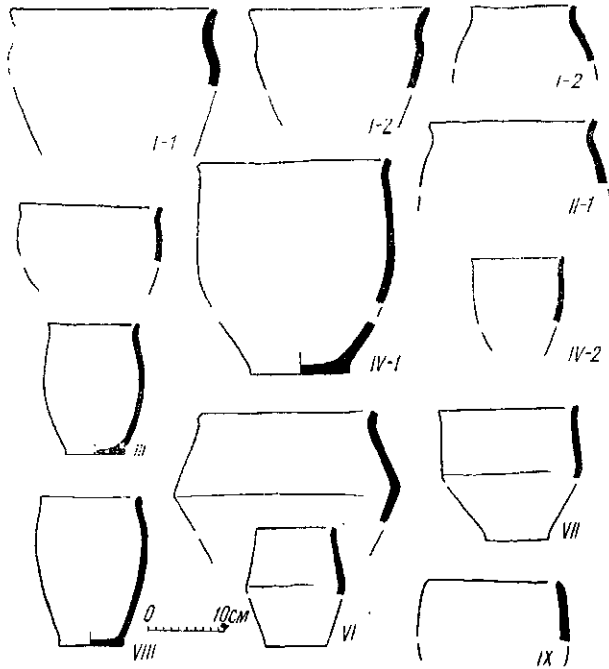

Рис. 1. Види та варіанти кераміки деснянських пам'яток III—VII ст. Римськими цифрами позначені види посудини, арабськими — варіанти.

судині в середній течії р. Судості та Смольянь на правому березі Десни поблизу м. Брянська¹⁹. Вказані пам'ятки досліджувались в останні роки Деснянським загonom ІА АН СРСР під керівництвом П. М. Третьякова.

Загалом серед посуду визначено дев'ять видів, кожний з яких дає серії хоча б в одному з комплексів і простежується принаймні на двох пам'ятках. Деякі види мають варіанти. В зв'язку з тим, що повні форми поодинокі, за критерій поділу кераміки взято в основному відмінності в профілюванні верхніх частин посудин (рис. 1).

До першого виду належать розкриті посудини з високою шийкою. Віщя слабо відігнуті назовні, край їх округлений або зрізаний. Тулуб конічної форми. За характером верхньої частини виділено два основні варіанти: 1) посудини з похилими округлими плічками; 2) більш розкриті екземпляри з плічками, вигнутими під кутом. Відмінності є і в розмірах виробів. Для першого варіанта властиві посудини з шийкою діаметром 30—40 см, для другого — менше 30 см.

Другий вид утворюють опуклобокі горщики, звужені біля шийки, з найбільшим розширенням в середній частині. Тут також наявні два ва-

¹⁹ П. Н. Третьяков, Е. А. Горюнов. Отчет об археологических исследованиях в Новгород-Северском и Сосницком районах Черниговской области УССР в 1969 г. — Архив ЛОИА АН СССР, ф. 35, оп. 1, 1969, п. 1618; П. Н. Третьяков. Древности второй и третьей четверти I тысячелетия в Верхнем и Среднем Подесенье. — Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974; його ж. Финно-угры..., с. 258—263.

ріанти. Перший характеризується посудом з короткими, слабо вигнутими назвнн вінцими та низькою шийкою. Край вінць округлий, інколи прикрашений косими насічками. Діаметр їх — від 16 до 25 см, але частіше не перевищує 20 см. Другий варіант становлять горщики з короткими вертикальними або загнутими до середини вінцими, які мають округлий та сплюснений край. Розміри ті ж, що й у першого варіанта.

Третій вид представлений широко розкритими горщиками з ледве наміченою шийкою і чітко окресленими плічками, що мають плавний ви-

Район	Пам'ятки	Види та варіанти кераміки											
		I-1	II-1	III	IV-1	II-2	V	VI	IV-2	I-2	VII	VIII	IX
Середня Десна	Лавриків Ліс	•••••	•••••		•••••	••	•••••	••	•••••				
	Кцирівка		•••••		•••••		•	•••••					
	Фороствичі	•	••	•••••	•••••	•••••	••	••	••	•••••			
	Вишеньки				•••••					••			
	Целиків Горб (житло1)				••		••	•••••	••	•••••	••	•••••	••
	Зияр'я				••	•••••	•••••	•••••	•••••	••	•••••	•••••	•••••
	Стрелиця (житло2)					•	•		•••••		•••••	••	
Верхня Десна	Посудичі			••		•••••	••	•••••	••		•	•••••	
	Смольянь				••	••	•••••	•••••	•••••	•••••	•••••	•••••	•••••

Табл. I. Розподіл видів та варіантів посуду на деснянських поселеннях III—VII ст.

гин. Вінця короткі, злегка відігнуті назвнн, з округлим або зрізаним краєм, інколи вкритим косими насічками. Діаметр шийки — від 14 до 24 см.

Четвертий вид — це посудини з широкою, майже непрофільованою шийкою та опуклими боками. В літературі вони фігурують під назвою туюльноподібних. Серед них виділено два варіанти: великі товстостінні посудини з звуженою верхньою частиною діаметром від 26 до 40 см; невеликі горщики з розкритою або трохи звуженою шийкою, які відрізняються більш витягнутими пропорціями. Посудини другого варіанта мають виразну шийку. Найбільший діаметр, як правило, припадає на верхню третину висоти, а у першого варіанта — на її середину. Співвідношення між ними і висотою становить приблизно 1 : 1,5. Вінця діаметром від 12—14 до 20—22 см.

П'ятий вид — горщики банкоподібної форми, максимальний діаметр яких у півтора-два рази менший висоти і припадає на її середину, а діаметр шийки (12—16 см) і дна дорівнюють або майже дорівнюють один одному.

Горщики шостого виду мають біконічний тулуб і найрізноманітніші розміри. Ребро, як правило, розташоване на середині висоти. Його утворює різкий, рідше плавний перегин стінок. Вінця прямі невиділені або короткі відігнуті назвнн, діаметром від 14—16 до 35—40 см.

Екземпляри сьомого виду циліндроконічної форми. Злам стінок у середній частині звичайно має вигляд чіткого ребра. Вінця також прямі невиділені або короткі, відігнуті назвнн, діаметром від 14—16 до 25—30 см.

До восьмого виду належать невеликі горщики витягнутих пропорцій:

з короткими вертикальними або слабо відігнутими назовні вінцями діаметром 12—16 см та пологими плічками. Максимальний діаметр посудини — у верхній третині висоти.

Банкоподібні горщики дев'ятого виду мають загнутий досередини край і невиразні плічка. Діаметр вінець — 16—22 см.

Як показує кореляційна таблиця (табл. I), посудини сьомого, восьмого та дев'ятого видів пов'язуються лише з тими комплексами, для яких

Район	Пам'ятки	Із закраїною		Діаметр см				Днище тов-стіше за стінку			Кутастий пере-хід до стінки (з середини)			З слідами підсопки	
		Біль-ше 50%	Мен-ше 50%	до 9	9-12	13-16	Сві-ще 16	до 50%	50-60%	Біль-ше 60%	до 70%	70-80%	Біль-ше 80%	до 50%	Біль-ше 50%
Середня Десна	Лавриків Ліс		+	4	2	1	3		+				+		+
	Кириївка		+	3	2	1	4	+					+		+
	Форостовичі		+	3	1-2	1-2	4	+					+		+
	Вишеньки	+		3	1	2		+					+		+
	Целиків Горб (житло1)	+		2	1	3				+		+		+	
	Заяр'я	+		3	1	2				+		+		+	
	Стрелиця (житло2)	+		2-3	1	2-3				+	+			+	
Верхня Десна	Посудичі	+		2-3	1	2-3				+	+			+	
	Смольянь	+		3	1	2	4			+	+			+	

Табл. II. Статистичний аналіз днищ посудин деснянських пам'яток III—VII ст. Цифри позначають місця груп кераміки за кількісним показником.

майже або зовсім невластивий посуд першого і третього видів, а також першого варіанта виду 2. Останні представлені головним чином на трьох пам'ятках — Лавриковому Лісі, Кириївці та Форостовичах. Там же, а також на селищі Вишеньки численними є вироби першого варіанта четвертого виду, тоді як на всіх інших поселеннях вони поодинокі. Тут переважають такі форми: на Целиковому Горбі і Смольяні — посудини другого варіанта і другого виду, а також екземпляри сьомого виду, в Заяр'ї — шостого та сьомого і, крім того, другого варіанта і другого виду. Ці форми не є провідними або навіть зовсім не представлені в Лавриковому Лісі, Кириївці та Форостовичах.

Таким чином, корелювання дає змогу розділити аналізовані комплекси на дві групи. До першої входять Лавриків Ліс, Кириївка, Форостовичі, до другої — решта пам'яток, за винятком селища Вишеньки, де чітко виділяється лише один вид посудини, — четвертий в двох своїх варіантах. Ці групи різко не відокремлюються одна від одної, бо є і ряд спільних форм. Це свідчить про єдність розвитку обох груп. Відмінності між ними стосуються не тільки описаних видів, але й інших ознак кераміки — розмірів посудин, форм днища тощо. Так, великі посудини з діаметром шийки понад 24 см, а днищ — 13—16 см, переважають тільки в комплексах першої групи — на селищах Лавриків Ліс та Кириївка. У Форостовичах вони також численні, хоч не становлять тут відносної більшості, як і посудини менших розмірів. Для другої групи характерні вироби середніх розмірів з діаметром шийки 15—19 см або 20—24 см і днищ — 9—12 см (табл. II).

Статистичний аналіз форми днищ також вказує на відмінності між групами. Якщо в першій чисельну перевагу дістали днища без характерного виступу по краю, то в комплексах другої вони здебільшого мають закраїну (табл. II).

Сліди підсіпки шамоту і рідше піску звичайні для посудин обох груп, але в комплексах першої вони трапляються приблизно в два рази частіше (табл. II). Товщина днищ у цій групі переважно дорівнює товщині стінок посудин або дещо менша. В кераміці другої групи основну масу становлять масивні днища, товстіші, ніж стінки. Далі, у посудин обох груп внутрішній перехід від днища до стінки нерідко різкий, під кутом, при цьому він спостерігається частіше у комплексах першої групи. Для неї типовими є короткі, ледь відігнуті вінця з потоншеним краєм.

В комплексах другої групи майже у третини посудин шийка не профільована і має вінця однакової товщини (табл. III). Виняток становить лише кераміка Смолянці та Посудичів.

Таким чином, як кореляція форм, так і статистичний аналіз деяких ознак кераміки підтверджують існування двох груп деснянських пам'я-

Район	Пам'ятки	Діаметр в см					Зпотанше-ним краєм		Невіділені	
		менше 11	11-14	15-19	20-24	більше 24	30-50 %	до 30%	30-50 %	до 20%
Середня Десна	Лавриків Ліс	5	2-4	2-4	2-4	1	+			+
	Кириївка	5	2-4	2-4	2-4	1	+			+
	Форостовичі	5	1-4	1-4	1-4	1-4	+			+
	Вишеньки	5	2-4	2-4	2-4	1	+			+
	Целиків Гора (житло1)	3-5	1-2	1-2	3-5	3-5		+	+	
	Заяр'я	4-5	4-5	1-2	1-2	3		+	+	
	Стрелиця (житло2)	4-5	3	1-2	1-2	4-5		+	+	
Верхня Десна	Посудичі	5	2-3	2-3	1	4	+		+	
	Смолянці	4	2-3	2-3	1	5	+		+	

Табл. III. Статистичний аналіз вінців посудин деснянських пам'яток III—VII ст. Цифри позначають місця груп кераміки за кількісним показником.

ток післяпочепської пори. Більш ранньою з них є перша, куди входять селища Лавриків Ліс, Кириївка та Форостовичі. Абсолютне датування її встановлюється на підставі знахідки в одному з жител поселення Лавриків Ліс T-подібної фібули з підв'язною ніжкою. Вона датується другою половиною III—IV ст.²⁰ З Кириївки походить уламок такої ж фібули. На селищі Лавриків Ліс, крім того, знайдена залізна шпилька з голівкою у вигляді кільця, а в Кириївці — посохоподібна шпилька. Вони датуються широко, але в старожитностях пізніше IV ст. майже невідомі. Це стосується і ножів з горбатою спинкою, знайдених на тих же селищах. Якщо ці пам'ятки можуть датуватись III—IV ст., то комплекс Форостовичів, типологічно тісніше пов'язаний з другою групою, слід віднести до пізнішого часу. Загальні хронологічні рамки першої групи — III—V ст. З нею можна зіставити деякі інші пам'ятки з числа досліджених Деснянським загоном. Вони відомі за невеликими колекціями кераміки, що походить з окремих шурфів та матеріалу, зібраного на оранці. Йдеться про селища, де трапились уламки посудин тільки перших трьох видів: це урочище

²⁰ П. Н. Третьяков. Селище в Лавриковом Лесу. — Новое в археологии. М., 1972, с. 119—123, рис. 3, 1.

Загребелля на околиці с. См'яч Новгород-Сіверського району²¹ та пам'ятка поблизу с. Кветунь на Брянщині²².

Типологічно перша група найближче стоїть до так званого київсько-го типу пам'яток і типу Абідні, які датуються II (III)—V ст.²³

Другу групу старожитностей слід датувати V—VII ст. Абсолютна хронологія її визначається кількома знахідками. В ранньому комплексі

Целикова Горба (житло 1) є бронзова квадратна пряжка з округлими виступами по кутах²⁴. За аналогіями вона має належати до V—VIII ст.²⁵ В могильнику См'яч, зв'язаному з цим поселенням, знайдені залізна пряжка та бляшка V—VI ст.²⁶ Бронзова пластинка з гратчастим орнаментом, що датується А. Н. Амбровом VI ст., виявлена в Посудичах²⁷. Селище Смолянь, за даними радіовуглецевого аналізу, датується кінцем VI—VII ст.²⁸

З інших деснянських пам'яток до другої групи можуть бути зараховані могильник Усок, що дав кілька речей VI—VII ст., селище Левкін Горб, Рівчак, Хохлів Вир, Яковлевичі та ін. З поселення Хохлів Вир походить трилопатевий наконечник стріли з уступом на переході вістря до черешка (друга половина VI—VII ст.)²⁹.

За типологічними особливостями кераміки пам'ятки другої групи близькі до Колочинського городища (I) та подібних пам'яток південно-східної Білорусії (біховська культура, за Л. Д. Пободем), а також до старожитностей того ж часу в Курському Посеймі³⁰.

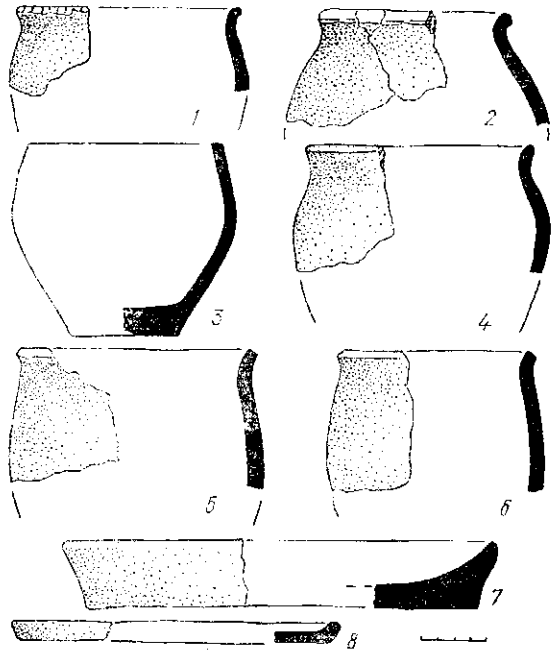

Рис. 2. Кераміка поселень третьої групи.

1, 3, 6—8 — Целиків Горб (житла 2 та 3); 2, 5 — Макишин; 4 — Стрелиця (житло 1).

²¹ Матеріали з розвідок П. М. Третьякова і Є. А. Горюнова 1967, 1968, 1970 рр. (зберігаються в ЛВ ІА АН СРСР).

²² Л. В. Артишевська. Могильник раннеславянского времени на р. Десне. — МИА, № 108, М., 1963, с. 85—96.

²³ В. Н. Даниленко, В. П. Дудкин, В. Н. Круц. Археолого-магнитная разведка в Киевской области. — Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг. Киев, 1967; Очерки по археологии Белоруссии, ч. I. Минск, 1970, с. 168—183.

²⁴ Е. А. Горюнов. Селище Целиков Бугор на Средней Десне. — КСИА АН СССР, вып. 129, М., 1971, с. 42—46, рис. 14.

²⁵ М. Х. Багаев, В. Б. Виноградов. Раскопки раннесредневекового могильника у с. Харачой. — КСИА АН СССР, вып. 132, М., 1972, с. 80—86.

²⁶ Е. А. Горюнов. Некоторые древности I тысячелетия н. э. на Черниговщине. — Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 119—121.

²⁷ А. Н. Амбров. Южные художественные связи населения верхнего Поднепровья в VI в. — МИА, № 176, М., 1970, с. 70—71.

²⁸ П. Н. Третьяков. Фишо-угры..., с. 259.

²⁹ В. А. Падин. Раннеславянские поселения и могильник в районе Трубченска. — СА, № 3, 1960, с. 317; Э. А. Симонович. Поселения VI—VII вв. на Черниговщине. — КСИА АН СССР, вып. 120, М., 1969, с. 64—66; Е. А. Горюнов. Древности I тысячелетия н. э. нижнего течения р. Снова. — КСИА АН СССР, вып. 140, 1974.

³⁰ Л. Д. Пободем. Раннесредневековые древности Белоруссии (VI—IX вв. н. э.). — Berichte über II Internationalen Kongress für Slawische Archäologie, bd. III. Berlin, 1973, с. 491—500, рис. 4. Э. А. Симонович. Городище Колочин I на Гомельщине. — МИА, № 108, М., 1963, с. 97—137

Для періоду VII — першої половини VIII ст. може бути виділена третя група пам'яток, до якої належать селища Целиків Горб (житла 2 та 3), Стрелиця (житло 1) та Макішин³¹. Від порівняльного аналізу їх кераміки довелось відмовитись через бідність матеріалу. Однак він явно дисонує з тим, що визначає специфічні риси кераміки першої і другої групи. Справді, наявні тут форми невластиві жодній з них (рис. 2). Зокрема, привертають увагу горщики з добре виділеними плічками та шийкою і відігнутими назовні вінцями (рис. 2, 1, 4). За профілюванням та загальними пропорціями вони нагадують посудини роменської культури. Вінця, як правило, мають сплюснений, а не округлий край, характерний для посуду інших груп.

Краї посудин в окремих випадках прикрашено ямками. Денця без закраїн, деякі мають відбитки осі ручного круга. Серед кераміки третьої групи є сковорідки не тільки з низьким, але й з високим бортиком (рис. 2, 7, 8). Зрештою, треба відзначити, що пізній комплекс Целикова Горба (напівземлянки 2 та 3) містить уламки гончарного, так званого салтоїдного посуду VII—VIII ст.³²

Відмінності третьої групи від двох інших простежуються не лише на кераміці. На поселеннях відкрито напівземлянкові житла з пічками в куті³³. Ці будівлі мають мало спільного з житлами більш раннього часу, для яких характерні оцорний стовп у центрі та розміщене поблизу нього відкрите вогнище³⁴.

Таким чином, порівняльне вивчення кераміки кількох досліджених пам'яток Подесення дає можливість виділити ряд форм посудин, що виступають в різноманітних комплексах. Кореляція цих форм показує, що пам'ятки поділяються на дві часові групи. Як свідчать датуючі знахідки, перша група належить до III—V ст., а друга — до V—VII ст. Ще одна група старожитностей, що датується VII — першою половиною VIII ст., поки що має бути визначена лише в найзагальніших рисах. Для окремих пам'яток можна вказати вузкі дати. Всупереч думці І. Вернера, VI—VII ст. в Подесенні не представляють хіатуса, оскільки пам'ятки цього часу тут визначено як за типологією кераміки, так і за деякими речами. Разом з тим слід зазначити, що питання про хронологію деснянських старожитностей потребує дальшої розробки з врахуванням нових матеріалів.

Е. А. ГОРЮНОВ

О периодизации деснянских древностей второй и третьей четверти I тысячелетия н. э.

Резюме

Сравнительный анализ керамики ряда деснянских памятников послепечепской поры позволяет выделить девять видов (или форм) сосудов, выступающих в различных комплексах в разных более или менее устойчивых сочетаниях. С помощью корреляции устанавливается относительная хронология памятников, которые делятся на три временных группы: первая охватывает III—V вв., вторая — V—VII вв., третья датируется VII — серединой VIII в. Последняя пока может быть охарактеризована лишь в самых общих чертах. Абсолютные даты определяются по найденным вещам — фибулам, пряжкам и т. п. Для отдельных памятников возможны датировки более узкие, чем в целом для группы, к которой они относятся.

³¹ Е. А. Горюнов. Селище Целиков Бугор, с. 42—46; його ж. Древности I тысячелетия н. э...; П. Н. Третьяков. Древности второй и третьей четверти I тысячелетия.

³² Е. А. Горюнов. Селище Целиков Бугор, с. 42—46, рис. 14, 1—3, 5.

³³ Там же; П. Н. Третьяков. Древности второй и третьей четверти I тысячелетия н. э. в Среднем Подесенье. — АО 1970. М., 1971, с. 286.

³⁴ П. Н. Третьяков. Из предистории славянского жилища. — Archeologia Polska. Warszawa. XVI, 1-2, 1971, с. 235—248.

Ю. В. КУХАРЕНКО

Баївський могильник

**(За матеріалами розкопок В. П. Петрова
і А. П. Каліщука)**

У 1959 р. під час закладки колгоспних парників на східній околиці с. Баїв Луцького району Волинської області випадково було зруйновано два безкурганних поховання з тілопокладенням. 1964 і 1965 рр. на місці виявлення згаданих поховань і на прилеглих ділянках проводились розкопки, здійснювані Волинським краєзнавчим музеєм*.

Площа досліджуваного могильника, розташованого на пологому схилі лівого берега невеликої річки Черногузки — лівої притоки р. Стир, була зайнята парниками, городами і лісопосадкою. Розкрита за два роки ділянка (близько 20 невеликих розкопів) становила понад 250 м². Тут виявлено 32 безкурганних поховання: 13 тілопокладень (поховання 1—5, 10, 19, 20, 21, 22, 30—32) та 19 тілоспалень (поховання 6—9, 11—18, 23—29). Вони показані на схематичному плані (рис. 1). Поховання зосереджено на південно-східній околиці могильника. Основна ж його частина залишилась недослідженою. Переходимо до опису відкритих поховань.

*Поховання 1**.* Тілопокладення виявлено на глибині 1,2 м. Контури ями не простежувались. Небіжчик лежав на лівому боці з дещо підігнутими ногами, головою на північ (рис. 2, 1). Під головою — невисоке земляне підвищення. Руки, ледь зігнуті в ліктях, тісно прилягали до тулуба. Кисть правої покладена на тазові кістки. На лівому передпліччі — невелика бронзова овальна пряжка (рис. 3, 1), а біля правого плеча — малі намистини з синього скла (рис. 3, 2, 3).

Поховання 2 (тілопокладення). Яма неправильної прямокутної форми, видовжена з півночі на південь. Розміри її — 1,75 м, ширина близько 1 м, глибина — 1,45 м. У заповненні траплялись окремі вуглинки від деревини. На дні ями, ближче до її західної стінки, був кістяк жінки (рис. 2, 2). Небіжчиця лежала на спині, випростана, голова — на невисокому земляному підвищенні. Орієнтація північна. Ліва рука витягнута вздовж тулуба, права зігнута в лікті так, що кисть її спиралась на тазових кістках. Справа, біля шийних хребців та черепа, а також під лівою лопаткою знайдено дрібне скляне намисто — понад 50 штук (рис. 3, 5—8). На ключицях лежало по одній бронзовій фібулі (рис. 3, 9, 10), а на грудях ближче до лівої ключиці трапився кістяний гребінь (рис. 3, 11). Зліва біля тазових кісток лежала бронзова поясна пряжка (рис. 3, 4).

* Керував розкопками В. П. Петров і колишній директор музею А. П. Каліщук. У роботах брали участь науковий співробітник музею О. Ю. Старчук і аспірант Інституту археології АН СРСР М. В. Щукін. Речові знахідки і частина польової документації залишились у фондах Волинського музею. Решта цієї документації, в тому числі звіт А. П. Каліщука, чорновий варіант звіту В. П. Петрова про розкопки 1964 р. і його польовий щоденник за 1965 р. зберігаються в архіві Інституту археології АН УРСР. Оскільки в звіті А. П. Каліщука і в записках В. П. Петрова є багато неясностей і пропусків, дещо залишилось нез'ясованим.

** Глибини залягання окремих з них вказано від рівня поверхні парників (тобто занижено). В публікації прийнята нумерація поховань, запропонована у звіті А. П. Каліщука.

Неподалік від лівого плеча стояли дві глиняні посудини: ліпна миска (рис. 4, 1) і невеликий гончарний горщик (рис. 4, 2).

Серед вказаних намистин одна циліндрична, жовтого кольору (рис. 3, 6), інші — біконічні з синього, зеленого і коричневого бісеру. Одна з коричневих намистин подвійна (рис. 3, 5). Фібули великі, підв'язні, з пластинчастою дужкою і верхньою тятивою (рис. 3, 9, 10). Гребінь тришаровий, спинка має напівкруглий виступ (рис. 3, 11). Пластинки, з яких він складається, скріплені бронзовими заклепками. Пряжка свальна, з невеликою прямокутною обіймою, за допомогою якої вона прикріплювалась до пояса (рис. 3, 4). Миска, ліпна, темно-коричнева. В глині є багато домішок піску (рис. 4, 1). Зовнішня поверхня нижньої частини орпаментована рядами дрібних нігтьових заціпів. Гончарний горщик досить товстостінний, важкий, темно-сірого кольору (рис. 4, 2). Вішні косо зрізані і чітко прокресленою лінією відокремлені від тулуба. Поверхня заглажена, а в нижній частині, крім того, додатково підчищена.

Поховання 3. Тілопокладення виявлено на глибині 0,6 м. Контури ями

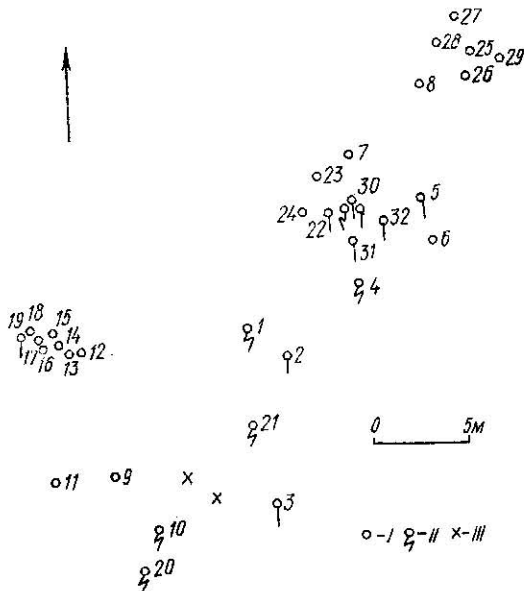

Рис. 1. Схематичний план розташування поховань.

I — тілоспалення; II — тілопокладення; III — зруйноване поховання.

Рис. 2. Баївський могильник. Загальний вигляд поховань.

1 — поховання 1; 2 — поховання 2; 3 — поховання 4; 4 — поховання 5.

не простежувались. Похована молода особа, мабуть, жінка. Кістяк лежав на спині, випростаний, головою на північ. Зберігся дуже погано. Уціліли тільки кістки нижніх кінцівок, лівої руки, променева кістка і кість правої (остання виявлена під тазом) та тім'яні кістки черепа. Там, де мали бути шийні хребці, які не збереглися, трапились шість намистин (рис. 5, 1—6). Серед них одна велика, з чорної пасти, інкрустована білими та червоними зигзагами (рис. 5, 6). Є потрійна намистина з темно-синього скла (рис. 5, 1) та бочкоподібна з світло-зеленого (рис. 5, 2), а також три біконічні намистинки темно-синього кольору (рис. 5, 3—5).

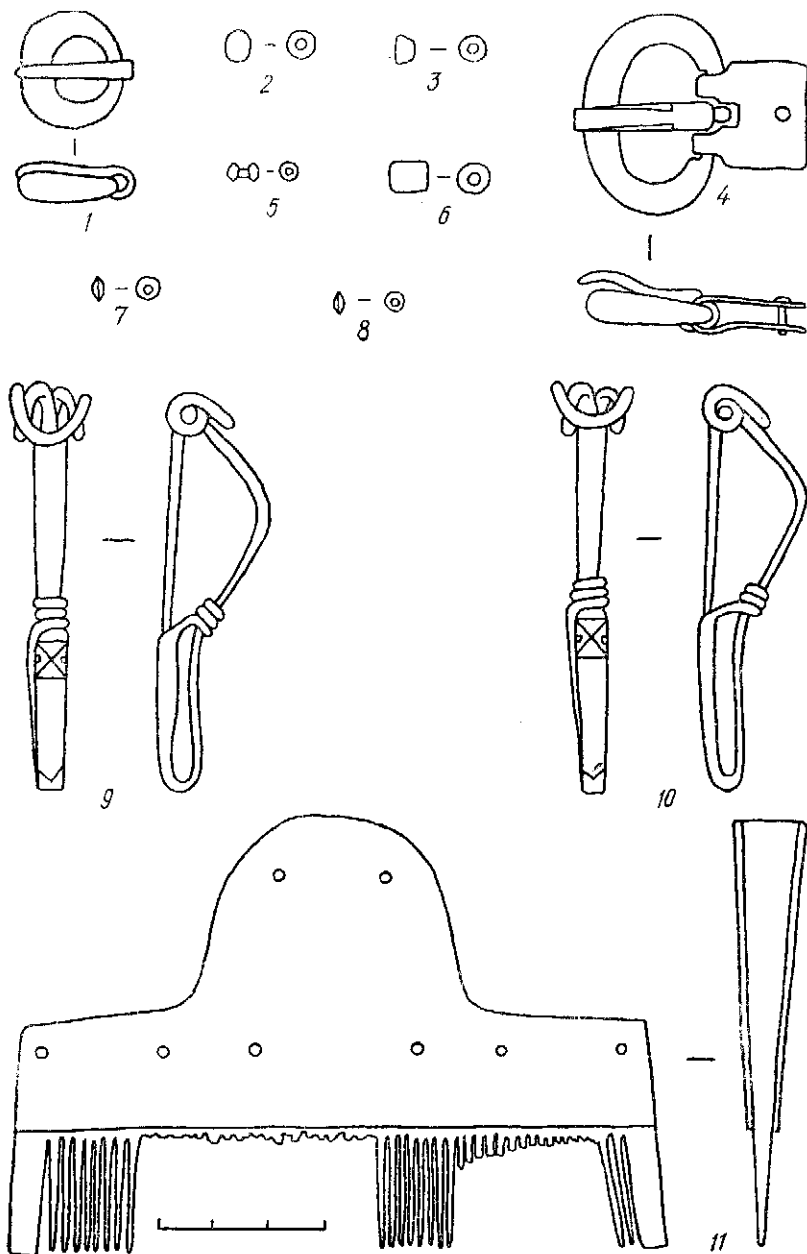

Рис. 3. Інвентар з поховань на Баївському могильнику.
1-3 — поховання 1; 4-11 — поховання 2.

Поховання 4. Тілопокладення трапилося на глибині 0,6 м. Обриси ями не зафіксовано. Померлий (підліток) лежав на правому боці, злегка скорчений, головою на північ (рис. 2, 3). Кістяк зберігся погано. Більш-менш уціліла лише частина черепа, лопаткові кістки, кінцівки. Руки зігнуті в ліктях так, що кисті їх наближені до обличчя похованого. Ліва нога випростана, права трохи зігнута в коліні. Біля коліна лівої ноги ззаду розміщувалась невелика глиняна ліпна посудина, перевернута ввсрх дном (рис. 5, 7). Вона чорнолошена, дуже поганого випалу, тому верхня частина майже повністю розшарувалась. Біля неї, трохи вище, на голівці гомілкової кістки лівої ноги лежав поламаний залізний ніж (рис. 5, 8), кінець леза якого в похованні не знайдено.

Поховання 5. Тілопокладення виявлено на глибині 1,35 м. Контурів ями не простежено. В заловненні її, над кістяком траплялись окремі деревні вуглики. Небіжчиця лежала на спині, випростана, головою на північ (рис. 2, 4). Кисть правої руки покладена зверху на тазових кістках, а лівої — під лівим стегном. На плечах були дві залізні фібули

Рис. 4. Глиняний посуд (1, 2) з поховання 2.

на глибині 0,4 м виявлена невелика кількість дрібних уламків перспалених людських кісток, розкиданих на площі діаметром 1 м. В цих межах трапились два уламки глиняної гончарної сіролощеної посудини з широкими горизонтальними вінцями, орнаментованими неглибокими, навскіс залощеними боріздками (рис. 5, 14), а також невеликий уламок розплавленої скляної посудини жовтого кольору та фрагментоване кільце з вузької бронзової пластини (рис. 5, 15).

Поховання 9. Тілоспалення (безінвентарне). Форма ями не визначена. На глибині 0,6 м залягало незначне скупчення дрібних уламків перспалених людських кісток.

Поховання 10. Тілопокладення здійснене в ямі неправильно прямокутної в плані форми. Яма витягнута з півночі на південь. Довжина її — 1,85 м, ширина — майже 0,9 м, глибина — 0,5 м. На дні лежав кістяк дорослої людини, злегка скорчений на лівому боці, головою на північ (рис. 8, 1). Руки небіжчика сильно зігнуті в ліктях, кисти їх притиснуті до плечей. Ноги трохи підігнуті. На грудях з правого боку була дуже іржава залізна фібула з підв'язним приймачем (рис. 6, 4).

Поховання 11. Тілоспалення відкрите на глибині 1,1 м. Контури поховальної ями не простежувались. Уламки перепалених людських кісток містились у глиняному ліпному горщику-урні (рис. 7, 2), біля якої виявлено невелику кількість дрібних деревних вуглинок. На відстані

(рис. 5, 11—12), а на грудях справа — велика циліндрична часточкова намистина із зеленого скла (рис. 6, 9). З правого боку, під шийними хребцями і під правою лопаткою виявлено більше 30 скляних намистин. Всі вони малі, часточкові, синього кольору (рис. 5, 10).

Фібули дуже іржаві, невеликі, з підв'язними приймачами і короткими пружинами. В колекції не збереглись. Є лише схематичні їх рисунки*.

Поховання 6. Тілоспалення. На глибині 0,4 м виявлено невелике скупчення дрібних уламків перспалених людських кісток. Серед них — маленька бікошічна намистина із скла синього кольору (рис. 5, 13). Ніяких інших речей тут не знайдено. Контури поховальної камери не простежувались.

Поховання 7. Тілоспалення здійснене аналогічно попередньому на тій же глибині. Інвентаря не було.

Поховання 8. Тілоспалення. Контури ями не зафіксовані. На

* Виконані М. Б. Щукіним під час розкопок.

1,3 м на північний захід від урни стояла інша глиняна посудина — миска, виготовлена на гончарному крузі. В ній знайдено бронзову фрагментовану фібулу (рис. 6, 1), а поруч з мискою — уламок кістяного гребеня з бронзовими заклепками-трубочками (рис. 6, 2).

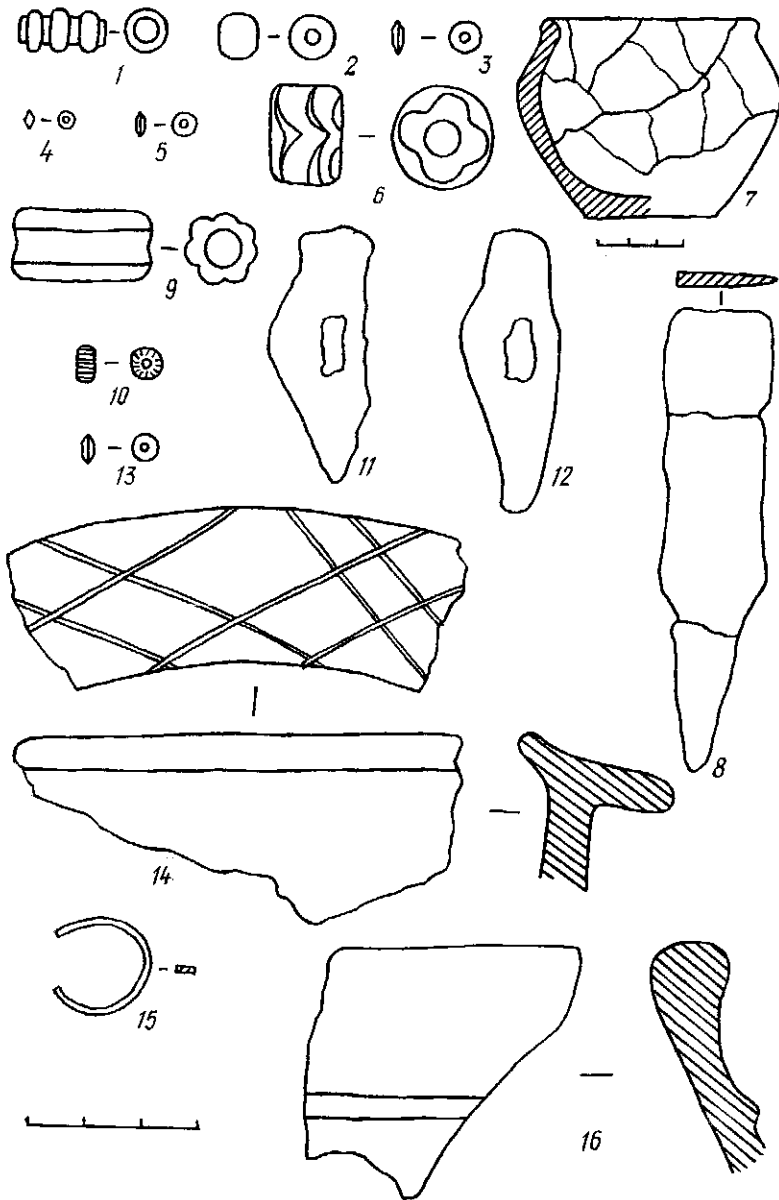

Рис. 5. Інвентар з поховань Баївського могильника.

1 — поховання 3; 7, 8 — поховання 4; 9—12 — поховання 5; 13 — поховання 6; 14, 15 — поховання 8; 16 — поховання 15.

Урна-горщик червонувато-коричневого кольору, погано випалена, миска темно-сіра. Обидві посудини фрагментовані, в колекції не збереглись. Фібула має пластинчасту широку дужку і під'язний приймач.

Поховання 12. Тілоспалення трапилось на глибині 0,6 м у вигляді невеликого скупчення перепалених людських кісток. Яма невизначеної форми. Інвентаря немає, за винятком скляної циліндричної намистини зеленого кольору, знайденої серед уламків кісток (рис. 6, 3).

Поховання 13. Тілоspалення, також безінвентарне, відкрите при-
близно за 0,2 м на захід від попереднього на глибині 0,6 м. Яма негли-
бока, округла, діаметром близько 0,3 м. На дні її — перепалені залишки
кісток.

Поховання 14. Тілоspалення розташовувалось на відстані близько
0,2 м на північний захід від попереднього. Глибина — 0,75 м. Похо-

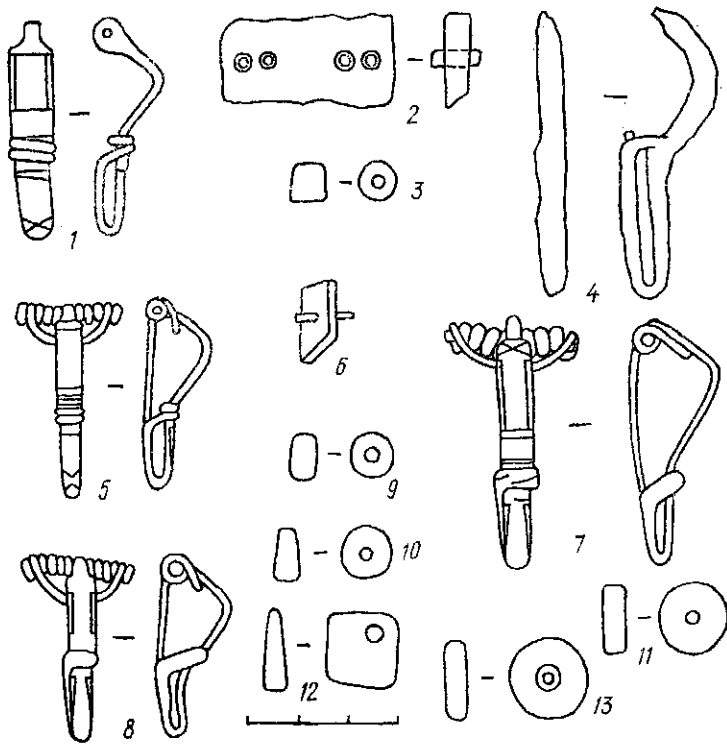

Рис. 6. Інвентар з поховань Баївського могильника (1—13).

вальна яма маленька, округла, діаметром до 0,3 м. В ній була невели-
ка кількість дрібних уламків перепалених кісток. Інвентар відсутній.

Поховання 15. Тілоspалення майже прилягало до останнього з північ-
ного заходу. Яма кругла, діаметром близько 0,3 м і глибиною 0,6 м.
Перепалені людські кістки були змішані з дрібними вуглинками та зо-
лою. Тут же, на дні ями, трапився уламок вінця глиняної сіролощеної
посудини, виготовленої на крузі (рис. 5, 16).

Поховання 16. Тілоspалення розташоване за 0,5 м на південний за-
хід від попереднього. Контури ями не простежувались. На глибині 0,5 м
виявлена незначна кількість перепалених кісток.

Поховання 17. Тілоspалення щільно прилягає з північного заходу до
описаного вище. Яма невелика, округлої в плані форми, діаметром
близько 0,3 м. Глибина — 0,5 м. На дні знайдено залишки похованого.
Серед уламків кісток виявлена бронзова фібула з підв'язним приймачем
(рис. 6, 5).

Поховання 18. Тілоspалення розташоване за 0,3 м на захід від по-
переднього. Поховальна яма невелика, округла, діаметром до 0,3 м, гли-
биною 0,5 м. Остеологічний матеріал такий самий. Серед нього виявлено
уламок кістяного гребеня з бронзовою заклепкою (рис. 6, 6), який в
колекції не зберігся*.

* Відтворюється за рисунком А. П. Каліщука.

Поховання 19. Тілопокладення відкрито приблизно за 0,5 м на південний захід від вищезгаданого тілоспалення. Могила майже повністю зруйнована під час будівництва парника та огорожі навколо нього. Від кістяка уціліла лише тім'яна частина черепа і кілька кісток рук, виявлених на глибині 0,75 м. Небіжчик, мабуть, лежав на спині, головою на

Рис. 7. Батівський могильник. Загальний вигляд поховань.

1 — поховання 10; 2 — поховання 11; 3 — поховання 20; 4 — поховання 21.

північ. Біля залишків скелета трапилось кілька дрібних уламків від глиняної посудини (в колекції вони не збереглися).

Поховання 20. Тілопокладення залягало на глибині 0,4 м. Контури ями не простежувались. Кістяк, що зберігся досить добре, лежав на правому боці, злегка скорчений, головою на північ (рис. 7, 3). Права рука витягнута вздовж тулуба, ліва зігнута в лікті так, що кисть її торкається правого плеча. Ноги трохи підіснуті. Під зігнутим коліном правої ноги був невеликий камінь. Біля кисті правої руки трапились дві бронзові фібули — підв'язні, з пластинчастими дужками (рис. 6, 7, 8), а зліва біля черепа стояла невелика глиняна ліпна посудина. Вона фрагментована і в колекції не збереглась.

Поховання 21. Тілопокладення здійснене на глибині 1,1 м. Контури ями не визначено. Кістяк (мабуть, жіночий) лежав на правому боці, тро-

хи скорчений, головою на північ (рис. 8, 4). Права рука випростана вздовж тулуба, ліва дещо зігнута і перекриває праву в ліктьовому суглобі. Ноги підігнуті. На лівій руці, біля зап'ястя, знайдено бронзовий браслет з трохи потовщеними кінцями, що заходили один за одний (рис. 9, 4). Зверху на хребцях біля самого тазу лежала бронзова оваль-

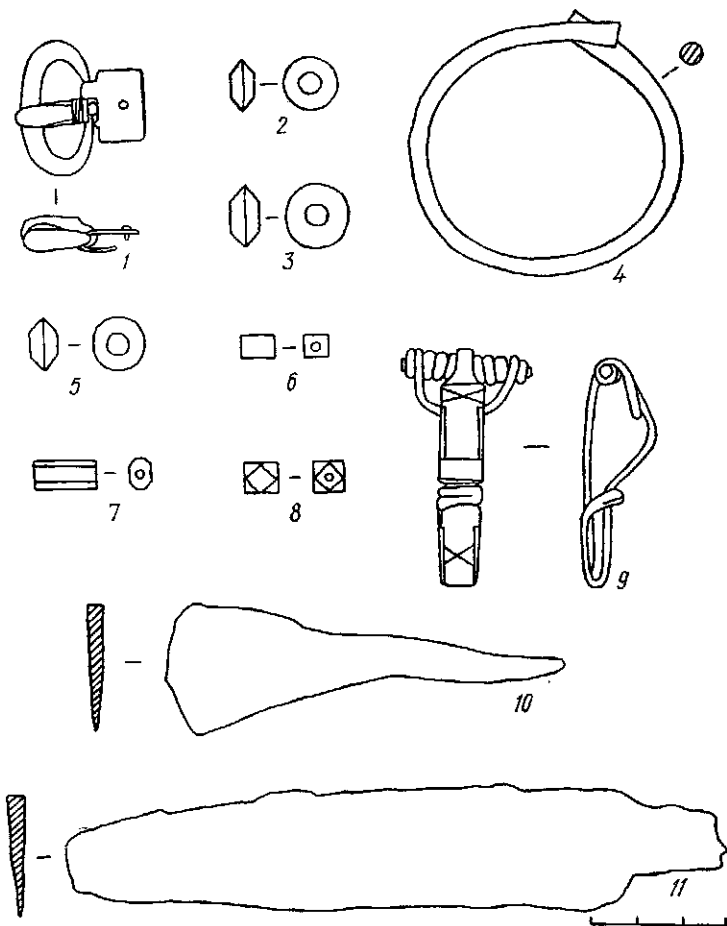

Рис. 8. Інвентар з поховань Баївського могильника.
1—5 — поховання 21; 6—9 — поховання 30; 10, 11 — поховання 32.

на пряжка від пояса з невеликою прямокутною обоймою (рис. 8, 1). На грудях біля ключиць були три великі біконічні намистини з синього скла (рис. 9, 2, 3, 5).

Поховання 22. Тілопокладення належало дитині. Глибина залягання — 0,25 м. Померлий був покладений випроганим на спині, головою на північ (рис. 9, 4). Збереглися тільки уламки черспа, два ребра, тазові кістки, плечова (від правої руки) і кістки ніг. На грудях і поруч з тазом виявлено чотири бурштинових (рис. 7, 10—13) і одну скляну (рис. 7, 9) намистини. Бурштинові жовтого і червоного кольору, скляна зеленого. Біля тазових кісток був також уламок глиняної ліпної посудини чорного кольору. В колекції цей уламок і скляна намистина не збереглися*.

Поховання 23. Тілоспалення (безінвентарне) здійснено в неглибокій округлій ямці діаметром не більше 0,2 м. Глибина її — 0,7 м. На дні

* Наведений рисунок взято з польового щоденника В. П. Петрова.

знайдено невелику кількість дрібних уламків перепалених людських кісток.

Поховання 24. Тілоspалення подібне до описаного. Яма округла, діаметром 0,35 м, глибиною 1 м. Вміст аналогічний попередньому похованню. Інвентаря немає.

Поховання 25. Тілоspалення залягало на глибині 0,5 м. Яма округла, діаметром 0,3 м. На дні її трапились такі ж залишки. Речові знахідки відсутні.

Поховання 26. Тілоspалення (безінвентарне). Ямка дуже мала, округла, діаметром близько 0,2 м, глибиною 0,5 м. Вміст її — уламки перепалених кісток.

Поховання 27. Тілоspалення здійснено на глибині 1 м в дуже маленькій круглій ямі діаметром до 0,2 м. На її дні — залишки кремації. Супровідних матеріалів немає.

Поховання 28. Тілоspалення. Глибина — 1,1 м. Діаметр поховальної ямки — 0,25 м. Крім залишків перепалених кісток, нічого більше не виявлено.

Поховання 29. Тілоspалення (безінвентарне). Глибина — 0,75 м. Як і попереднє, містилось в невеликій круглій ямі діаметром близько 0,25 м. Матеріал аналогічний.

Поховання 30. Колективне (?) тілопокладення, в якому поховані троє: дорослий чоловік, дівчина-підліток і дитина. Контури ями не зафіксовані. Глибина її неоднакова: в західній частині — 1,1 м, в центральній — 0,95 і в східній — 0,7 м. Кістяки були безпосередньо на дні ями і лежали в ряд, паралельно один одному, головами на північ (рис. 9). Дитина, від кістяка якої збереглися лише гомілкові кістки ніг, була похована, очевидно, на спині, випростаною, в східній, наймілкішій частині ями. Речей біля залишків її скелета не виявлено.

Справа від дитини, в центральній частині ями (тобто глибше на 0,25 м), лежав на спині випростаний кістяк чоловіка. Зберігся він погано: уціліли тільки кістки таза і кінцівок. Інвентар відсутній. Справа від цього похованого на 0,15 м глибше (тобто в найглибшій частині ями) був досить добре збережений кістяк дівчинки-підлітка. Небіжниця лежала на правому боці злегка скорчена. Руки витягнуті вздовж тулуба, ноги трохи підігнуті. На правому плечі знайдено бронзову підв'язну фібулу з широкою пластинчастою спинкою (рис. 8, 9), а на шиї — намисто з 60 намистин. Одна з них сердоликова, плоска, призматичної форми (рис. 8, 7), інші скляні, синього кольору. Вони двох типів: шість екземплярів чотирнадцятигранні (рис. 8, 8), решта кубічні (рис. 8, 6) *.

Поховання 31. Тілопокладення залягало на глибині 0,75 м. Контури ями не простежувались. Небіжчик лежав на спині, головою на північ. Права рука випростана вздовж тулуба, ліва зігнута так, що кисть її розташовувалась біля лівого плеча. Ноги підігнуті вправо. Біля колін

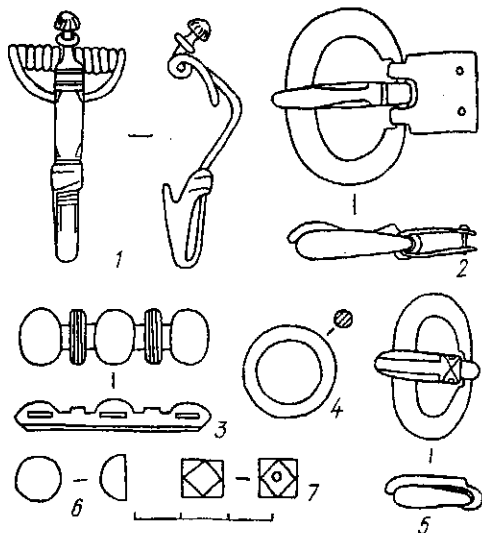

Рис. 9. Речі з зруйнованих поховань на Байському могильнику (1—7).

* У польовому щоденнику В. П. Петрова та звіті А. П. Каліщука це поховання розглядається як три окремих поховання.

знайдено уламок скляної посудини, оплавленої у вогні. Інших знахідок немає.

Поховання 32. Тілопокладення виявлено на глибині 0,9 м. Форма ями не визначена. Небіжчик лежав на спині, витягнутий, головою на північ. На тазі справа трапились два великих залізних ножі з тонкими лезами — один цілий (рис. 8, 11) і уламок від другого (рис. 8, 10).

Під час розкопок на могильнику в різних місцях поза похованнями інколи траплялись у товщі ґрунту окремі уламки перепалених людських кісток і фрагменти глиняного посуду загалом того ж типу, що й кераміка з поховань.

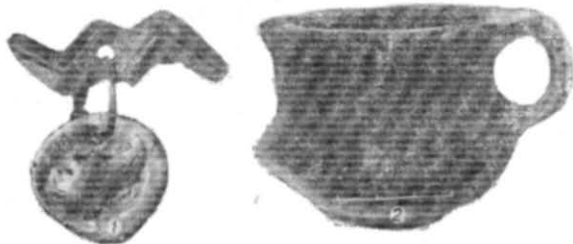

Рис. 10. Речі з зруйнованих поховань на Баївському могильнику.

1 — підвіска; 2 — ліпша посудина.

З 15 кістяків, виявлених на могильнику, до складу колекції увійшло лише дев'ять найкраще збережених черепів. Однак вони не мають позначок щодо того, в яких саме похованнях були виявлені. Вісім з них, в тому числі один чоловічий,

чотири жіночих і три, які належали підліткам (визначення Т. С. Кондукторової), передані для вивчення в Інститут антропології Московського університету, де залишаються і тепер, а дев'ятий зберігається у фондах Волинського обласного краєзнавчого музею.

Біля кістяків трапились речі, частина яких у свій час була передана Волинському обласному краєзнавчому музею (м. Луцьк). Серед цих знахідок є срібна фібула з підв'язним приймачем і головною кнопкою (рис. 9, 1), велика бронзова овальна пряжка від пояса (рис. 9, 2), якийсь бронзовий предмет у вигляді планки з трьома півкулями, розділеними гребінчастими виступами (рис. 9, 3). Крім того, наявні сім однакової форми і приблизно однакових за розмірами чотирнадцятигранних намистин з темно-синього скла (рис. 9, 7), гральний жетон з темної склоподібної маси (рис. 9, 6) і дуже цікава підвіска (рис. 10, 1). Остання складається з бронзової s-подібної колески, до якої на бронзовому кільці підвішена римська срібна монета — денарій Адріана, карбований в 128—132 рр. н. е. * Монета сильно стерта, особливо на зворотному боці.

Є також свідчення, що біля кістяків у зруйнованих похованнях були й невеликі глиняні горщики. Не виключено, що саме до них належала й невелика ліпна чорнолощена посудина з вушком (рис. 10, 2), яка зберігалась у місцевій школі.

Про час і культурно-історичну належність поховань, досліджених на Баївському могильнику, свідчать знайдені тут речі. З повною впевненістю можна, наприклад, говорити, що всі описані вище поховання були здійснені в IV ст. н. е. Це підтверджується і досить характерними для вказаного часу фібулами, пряжками, гребенями тощо. На підставі інвентаря, поховального обряду, а також за місцезнаходженням Баївський могильник слід віднести до так званої волинської групи полів поховань.

* Визначення В. В. Кропоткіна (ІА АН СРСР).

Баевский могильник

Резюме

В статье публикуются материалы могильника, открытого в 1959 г. у с. Баев Луцкого района Волынской области. В 1964—1965 гг. раскопками руководил В. П. Петров при участии А. П. Калищука. Вскрыто 32 погребения, из которых 13 содержали труположения, остальные — трупосожжения. Труположения одиночные. Найдены также три скелета почти вплотную друг к другу, но на разных глубинах. Покойники лежали на спине, в вытянутом положении или же на боку со слегка подогнутыми ногами и согнутыми в локтях руками. Трупосожжения, за исключением одного, ямные (безурновые).

Все труположения и семь из 19 трупосожжений сопровождались вещами. Среди них обнаружены бронзовые фибулы и пряжки, различные бусы из стекла, сердолика и янтаря. Глиняные сосуды встречались редко, предметов вооружения нет. Особого внимания заслуживает подвеска, состоящая из бронзовой колодки, к которой подвешена римская серебряная монета — денарий Адриана.

Судя по находкам, все погребения датируются IV в. н. э. Могильник относится к волынской группе полей погребений.

Н. С. АБАШИНА, Е. Л. ГОРОХОВСКИЙ

Кераміка пізньозарубинецького поселення Обухів III

У 1972 р. розвідувальним загоном археологічної експедиції Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького було виявлено цікавий комплекс знахідок в районі м. Обухова (Обухівський район Київської області). Матеріали, виявлені на цьому місцезнаходженні (Обухів III), належать, на нашу думку, до виділеного В. М. Даниленком пізнішого київського етапу розвитку зарубинецької культури¹.

Поселення розташоване у глибині плато правого високого берега р. Кобрини (правої притоки р. Стугни), за 1,5 км від м. Обухова на південному схилі глибокої балки, що тягнеться від міста до с. Дерев'яна того ж району. Дном балки протікає безіменний струмок, який впадає у ставок (на заході від місцезнаходження). Північний схил займає поселення черняхівської культури — Обухів I². За 2,5 км на північний схід є відома пам'ятка київського типу та ранньослов'янської культури (VI—VIII ст. н. е.) — Обухів II³.

Навколишня територія зайнята полем та свинофермою колгоспу «Комінтерн» (с. Дерев'яна), а на самому схилі росте колгоспний сад. Тут у нижній частині траплялись поодинокі знахідки: фрагменти груболіпних, товстостінних посудин жовтувато-червоного кольору, з домішками шамоту та піску в глині. Виявлено також велике скупчення обпаленої глини — печини. Незначна кількість подібних уламків кераміки знайдена й вище — на вибалку.

На згаданому скупченні печини (розмірами 1×1 м) було закладено розкоп площею 24 м², форма та орієнтація якого визначалась розташуванням садових насаджень. Розкрито всю площу розкопу. Стратиграфія на відкритій ділянці така: дерен — 0,05 м. чорний гумус —

¹ В. Н. Даниленко, В. П. Дудкин, В. А. Круц. Археолого-магнитная разведка в Киевской области. — АИНУ в 1965—1966 гг., вып. 1. Киев, 1967, с. 214.

² Н. М. Кравченко. Исследования в Киевской области. — АО 1970. М., 1971, с. 281.

³ Н. М. Кравченко. Исследования в Киевской области. — АО 1970. М., 1971, с. 281; Н. М. Кравченко. Отчет о работе археологического отряда КГПИ им. А. М. Горького в 1971 г. — ИА АН УРСР; і і ж. Отчет о работах археологической экспедиции КГПИ им. А. М. Горького в 1972 г. — ИА АН УРСР.

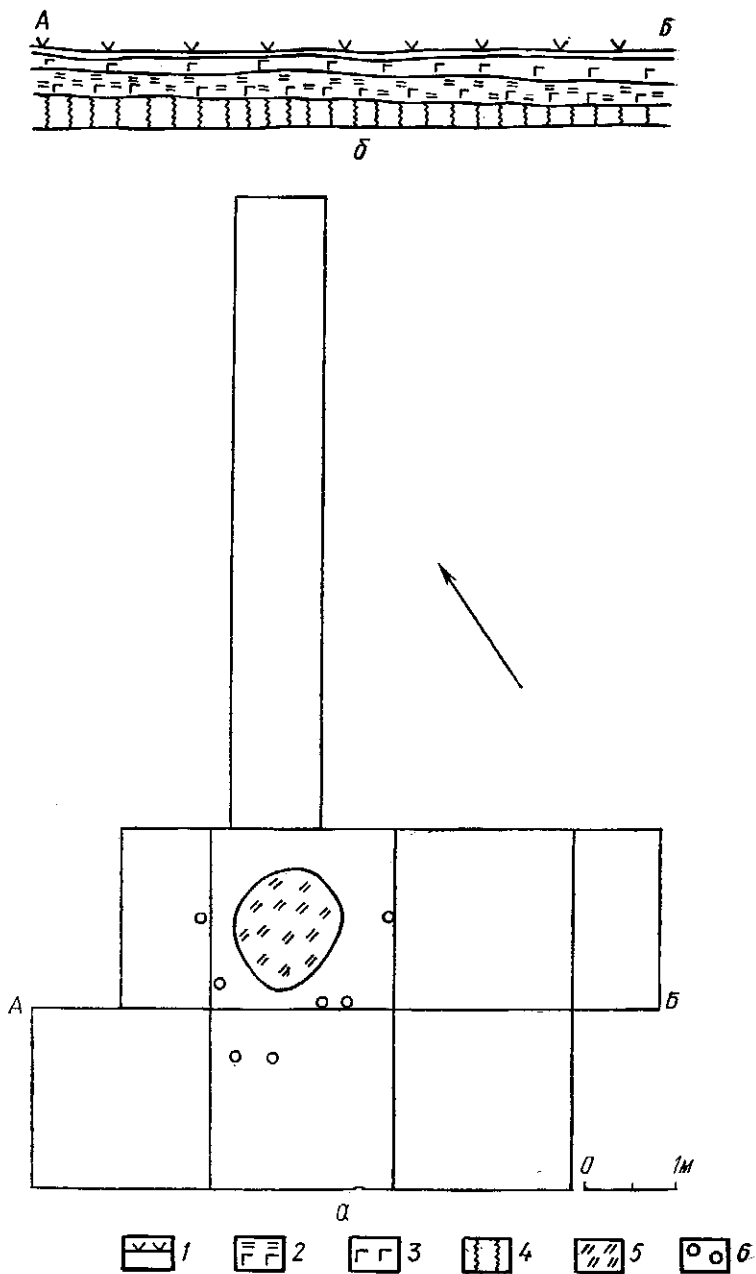

Рис. 1. Обухів III. План (а) та профіль (б) розкопу.
 1 — дерева; 2 — гумус; 3 — гумусований суглинок; 4 — ліс; 5 — обмазка череня;
 6 — ямки.

0,25 см, буруватий гумусований суглинок — 0,3 м, материк — світлий лесоподібний суглинок (рис. 1 а, б). Потужність культурного шару 0,55 м. Знахідки залягали у гумусі та гумусованому суглинку. Серед них є фрагменти вінець, стінок та донець від 11—12 ліпних посудин, шматки печини, вапнякові валки. Кераміка у культурному шарі аналогічна підйомному матеріалу.

Найбільш важливим результатом робіт було виявлення залишків глинобитного відкритого вогнища. Вони являли собою овальний в плані чернінь, розмірами 1,2×1,5 м завтовшки 0,46 м. Верхня межа його простежена на глибині 0,45 м від сучасної поверхні. Споруду було врізано у материк на 0,3 м. Така потужність череня зумовлена тим, що його складено з дев'яти шарів глиняної обмазки та керамічної вимостки. Зберігся він добре, тільки верхній шар був незначно пошкоджений (рис. 2, а, б).

Обмазка на кожному шарі товщиною від 0,5 до 2,5 см ретельно заглажена, оранжевого кольору. Вимостка викладена з великих та маленьких фрагментів різноманітних посудин. Подекуди вона подвійна. Розташовувалась кераміка на шарах підсіпки або підмазки з печини чи золистого ґрунту товщиною 1,5—2,5 см. Оскільки на різних шарах череня траплялись фрагменти одних і тих же посудин, можна вважати, що його споруджено в один час.

Слідів житла або якоїсь іншої довгочасної будівлі в розкопі не виявлено. Але при зачистці материка навколо череня на відстані 0,5—1 м було розчищено сім стовпових ямок діаметром 10—12 см, глибиною 8—10 см (рис. 1). Можна припустити, що вогнище захищав навіс або курінь округлої в плані форми. В траншеї (розмірами 1×7 м), закладеній на південний схід перпендикулярно до розкопу, істотних знахідок не було.

Залишки належать, імовірно, до так званих літніх вогнищ або печей, що розташовувались на поселеннях поза житлами. На думку деяких спеціалістів, вони правили за пекарні⁴. Подібні літні вогнища — явище, досить поширене в археологічних культурах залізного віку. Зокрема, вони наявні на зарубинських пам'ятках III ст. до н. е. —

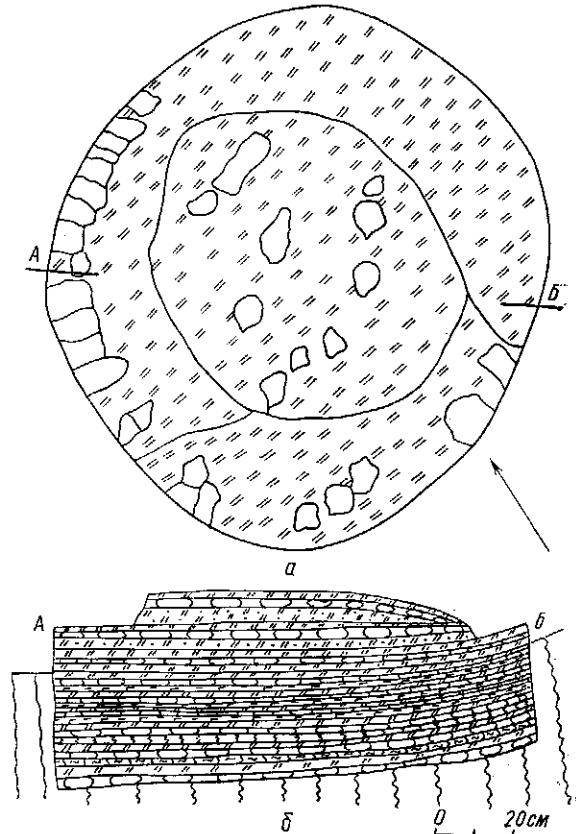

Рис. 2. Чернінь вогнища. План (а) та профіль (б).

1 — обмазка; 2 — рихла печина; 3 — золистий ґрунт; 4 — гумусований суглинок; 5 — лес; 6 — кераміка.

⁴ Г. Ф. Чеботаренко. Археологические раскопки на территории Молдавии в 1955 г. — Известия Молдавского филиала АН СССР. Кишинев, 1956, 4/31, с. 183.

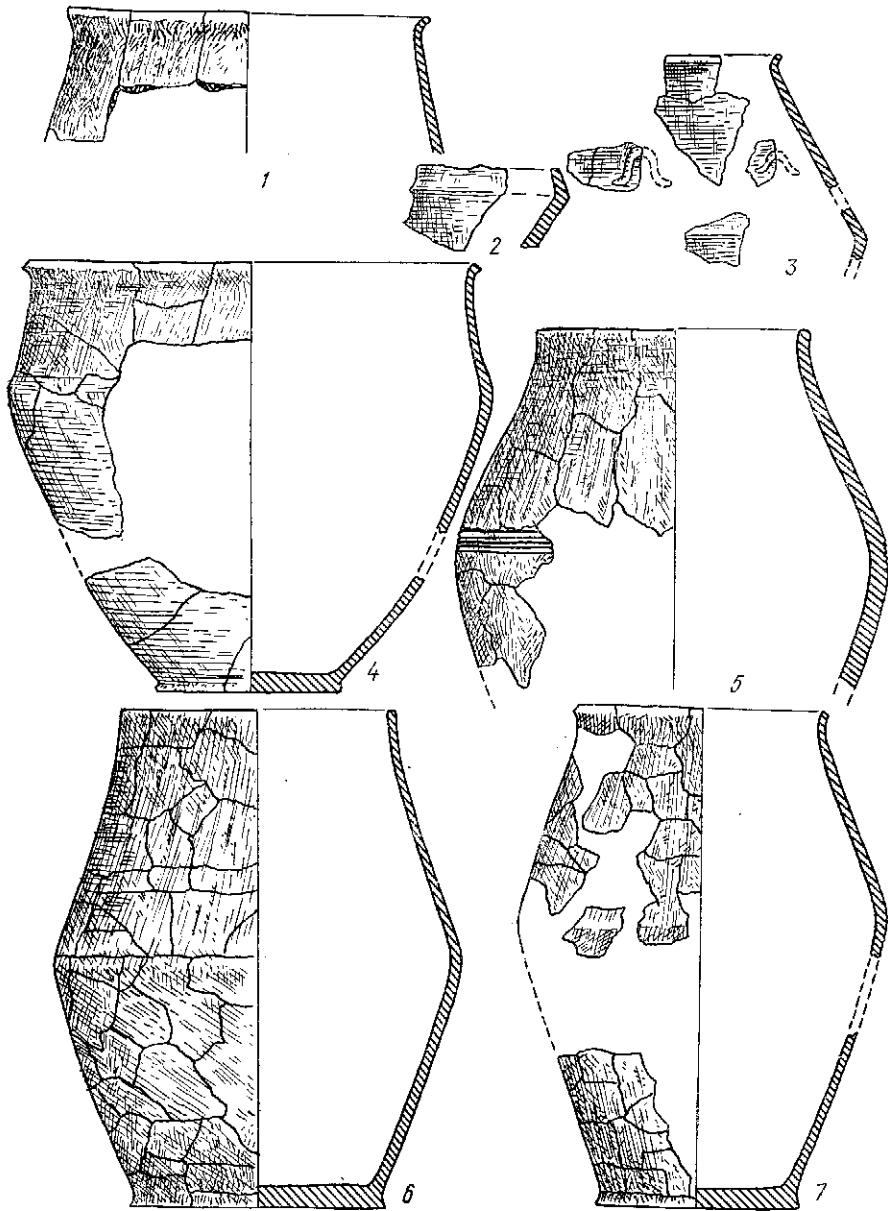

Рис. 3. Горщики великих розмірів (4, 5, 6, 7) та їх фрагменти (1—3):

I ст. н. е. (Пилипенкова Гора), пізньозарубинецьких — I—II ст. н. е. (Лютіж)⁵. Тут вони складені з каменю.

На розкопках селища Абідія (БРСР), що належить до пізнього етапу зарубинецької культури II—V ст. н. е. (за Л. Д. Поболем)⁶, виявлено залишки 200 заглиблених у материк кам'яних вогнищ діаметром 0,4—1 м, іноді вимощених керамікою⁷. Можливо, деякі з них пов'язувалися не з наземними житлами, як вважає дослідник, а були саме такими літніми вогнищами.

⁵ Е. В. Максимов. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. Киев, 1972, с. 48; В. И. Бидзиля и С. П. Пачкова. Зарубинецкое поселение у с. Лутеж. — МИА, № 160. Л., 1969, рис. 2, с. 55.

⁶ Л. Д. Поболь. Итоги изучения древностей железного века Белорусского Поднепровья — Древности Белоруссии. Минск, 1969, с. 105.

⁷ Очерки по археологии Белоруссии, ч. I. Минск, 1970, с. 173.

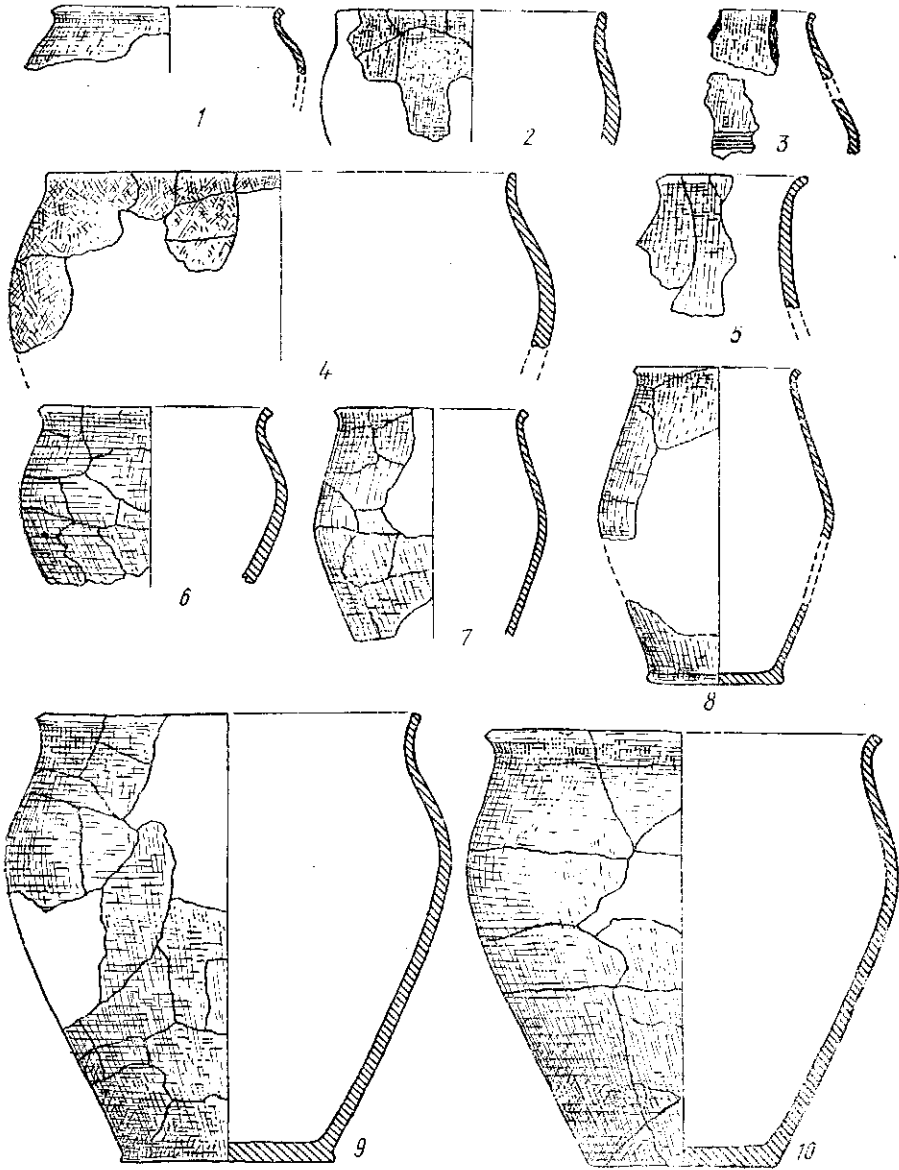

Рис. 4. Горшки великих розмірів (9, 10), фрагменти (2, 4, 5); горшки середніх розмірів (8) та їх фрагменти (1, 3, 6, 7).

Найбільш близькі аналогії описаній споруді дають пам'ятки київського типу. Так, на поселенні Обухів II відкрито залишки літнього вогнища з великим черемом розмірами $1 \times 1,2$ м, вимощеним керамікою, перекритою шаром обмазки⁸. Аналогічні багат шарові черені відкрито, наприклад, у Козаровичах (урочище Буславка). Вони мають діаметр близько 1 м і складаються з двох—чотирьох шарів черепків та глини⁹. Відомі ці споруди і в черняхівських пам'ятках Середнього Подніпров'я (Леськи)¹⁰.

⁸ Н. М. Кравченко. Отчет за 1971 г., с. 2—3.

⁹ Е. В. Максимов. Памятники позднезарубинецкого времени в северной части Среднего Приднепровья. — Беларускія старажытнасці. Мінск, 1972, с. 98.

¹⁰ История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. М., 1967, с. 47—48, рис. 10.

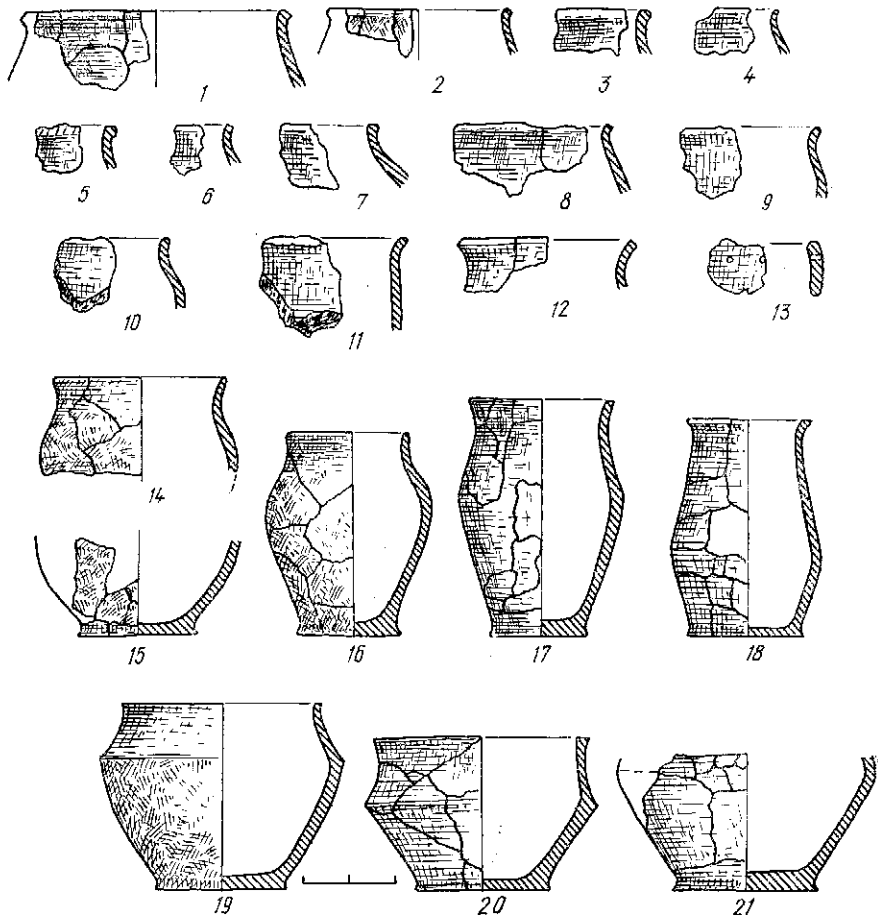

Рис. 5. Горщики малих розмірів (16—18) та їх фрагменти (14, 15); частини різних горщиків (1—12). Миски (19—21). Посудина з отворами (13).

Наявність на поселеннях київського типу таких вогнищ дає підставу розглядати їх як суттєвий елемент зарубинецької культури. Етнографічно він пов'язується з попередніми її етапами.

В складі керамічного комплексу, зібраного в Обухові III, наявні фрагменти 49—51 посудини, з яких 39 становили вимостку череня. Частину їх було реставровано: 11 посудин повністю, у 10 відтворено повний профіль (з денцем чи без нього), а 18 представлено великими та дрібними уламками, переважно вінець та стінок, типологічно подібних до реставрованих. Зупинимось докладно на кераміці з череня, який можна вважати закритим комплексом.

Кераміка поділяється на ліпну та гончарну.

Ліпний посуд поділяється на кілька груп¹¹. До першої входять груболіпні горщики великих розмірів, або корчаги; висота — понад 30 см, діаметр шийки — від 20 до 40 см (рис. 3, 4, 2, 4, 9, 10). Друга група включає горщики середніх розмірів (висота 20—30 см, діаметр шийки 15—20 см; рис. 4, 1, 3, 5—8); а третя — малі (висота — до 20 см, діаметр шийки — близько 15 см). До четвертої належать миски (рис. 5, 19—21), до п'ятої — посудини з отворами (рис. 5, 13). Посудини першої групи розглядаються, звичайно, як тара для продуктів та

¹¹ Групи у класифікації кераміки виділено за функціональними ознаками, типи — за профілюванням бочка, варіанти — за профілюванням вінець.

води¹². На Обухові III вони представлені двома типами — округлобокими та ребристими.

Корчаги першого типу мають округле, розташоване на двох третинах висоти плічко, широку шийку, порівняно вузьке денце (рис. 4, 2, 4, 9, 10). Тут виділяються два варіанти: 1) з прямими та 2) з відігнутими вінцями. У перших вінця зрізані горизонтально (рис. 4, 2, 4), у других навскісно (рис. 4, 9, 10). Це вироби жовтуватого або червонуватого кольору. Поверхня їх горбкувата, трохи згладжена, з пальцевими розчосами у нижній частині. Тісто досить крихке з домішками грубозернистого шамоту.

Корчаги, аналогічні описаним, відомі на Обухові II, Козаровичах та інших пам'ятках київського типу¹³. У Білоруському Подніпров'ї подібні корчаги наявні в Абідні¹⁴. Прототипи таких корчаг представлені у власне зарубинецьких старожиттєвостях (Корчувате, Пилипенкова Гора та ін.)¹⁵. Вони належать до варіанту А першої групи простих горщиків (за Є. В. Максимовим) або до варіанту Б другої групи (за Ю. В. Кухаренком)¹⁶.

Корчаги другого типу мають виразне, трохи згладжене ребро, розташоване біля середини висоти. Шийка в них вузька, ніж у посудин першого типу. Денця трохи ширші (рис. 3, 3—7). Тут також наявні два варіанти: з прямими й відігнутими вінцями. Перші зрізані горизонтально, другі — навскісно або заокруглені (рис. 3, 3—7).

Окремий підтип серед ребрих корчаг становить посудина, у якій верхня частина відокремлена від нижньої своєрідним уступом. Вона має маленькі, трохи відігнуті, навскіс зрізані вінця (рис. 3, 4). Одна з посудин другого типу орнаментована наліпами у формі підковок чи Ω (рис. 3, 3).

Ребристі корчаги також товстостінні, сірувато-жовтого або червонуватого кольору. Поверхня заглажена старанніше, ніж в округлобокких. Деякі екземпляри вкриті розчосами: вертикальними або горизонтальними по ребру. В тісті — грубозернистий шамот, рідше пісок. Одна посудина тріснула від повторного обпалу.

Ребристі корчаги з Обухова III мають аналогії в Козаровичах (зокрема другий варіант)¹⁷. Прототипи їх також простежуються на зарубинецьких пам'ятках Середнього Подніпров'я (Корчувате) та в Білорусії (Чаплін)¹⁸. Останні становлять сьому групу горщиків (за Ю. В. Кухаренком)¹⁹. Корчаги з уступом, правда інших пропорцій, широко розповсюджені на Поліссі²⁰. Орнаментацию наліпними підковками можна розглядати, як зарубинецьку традицію²¹.

Горщики другої групи також поділяються на два типи: округлобоккі (рис. 4, 1, 6) та ребристі (рис. 3, 7, 8). Перші мають кулястий тулуб з найбільшим розширенням на середині висоти, що відрізняє їх за про-

¹² Е. В. Максимов. Среднее Поднепровье..., с. 85.

¹³ Н. М. Кравченко. Отчет за 1970 г. — НА ІА АН УРСР, с. 6; Е. В. Максимов, Р. С. Орлов. Пам'ятки перших століть нашої ери біля с. Козаровичів. — АДНУ в 1969 р., вип. IV. Київ, 1972, с. 232, рис. 2, 5.

¹⁴ Л. Д. Поболь. Итоги..., с. 104, рис. 4, 2.

¹⁵ И. М. Самойловский. Корчеватовский могильник. — МИА, № 70. М. — Л., 1959, с. 84, табл. II, 45, 54; Е. В. Максимов. Зарубинецьке городище Пилипенкова Гора. — Археологія, 4. Київ, 1971, с. 53, рис. 9, 12.

¹⁶ Е. В. Максимов. Среднее Поднепровье..., с. 168, табл. XXX; Ю. В. Кухаренко. Зарубинецькая культура. — САИ, ДІ-19. М. — Л., 1964, табл. 4.

¹⁷ Р. С. Орлов. Поселение середины I тыс. н. э. у с. Козаровичи. — АИНУ в 1968 г. Киев, 1971, с. 228, рис. 3; 8.

¹⁸ И. М. Самойловский. Вказ. праця, с. 88, табл. 6, 145; Л. Д. Поболь. Славянские древности Белоруссии. Минск, 1973, с. 63, рис. 14, 13; с. 74, рис. 20, 2; с. 130, рис. 44, 10 та ін.

¹⁹ Ю. В. Кухаренко. Вказ. праця, табл. 5.

²⁰ Там же, табл. 5, 9—10.

²¹ Е. В. Максимов. Среднее Поднепровье..., табл. XXX.

порціями від корчаг першого типу. Вінця відігнуті більш або менш інтенсивно, навскісно зрізані або заокруглені (рис. 4, 1, 6). Глина оранжевого або темно-коричневого кольору. Поверхня заглажена більш-менш ретельно. В тісті є домішки шамоту, дрібнішого, ніж у корчагах. Випал міцніший.

Такі посудини добре представлені в Обухові II²². Прототипи цих горщиків також є серед матеріалів зарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я (Корчувате)²³.

Ребристі горщики досить стрункі, з трохи заокругленим ребром, що розташоване на середині висоти. Вінця їх виразно відігнуті, навскісно зрізані (рис. 4, 3, 7, 8). Колір посудин — червонувато-бурий. Поверхня вкрита прочосами більш або менш виразними. У тісті є домішки шамоту.

Близькі форми дають знову ж таки Обухів II, Козаровичі²⁴. Схожий скземпляр походить з поселення Лавриків Ліс на Подесенні²⁵. На зарубинецьких пам'ятках подібних виробів багато у Верхньому Подніпров'ї (варіант Б п'ятої групи за Ю. В. Кухаренком)²⁶.

Горщики третьої групи складаються з посудин таких же двох типів. Для першого типу характерні висока шийка з прямими вінцями, округле плічко, розташоване на трьох чвертях висоти, яйцеподібний тулуб (рис. 5, 14—16). Колір жовтуватий та бурий, іноді з чорними плямами від повторного випалу. Поверхня горбкувата, біля вінець заглажена. В глині є домішки шамоту та піску.

У зарубинецькій культурі подібні горщики відповідають варіантові А четвертої групи за Ю. В. Кухаренком²⁷. Цей тип наявний у ранньослов'янській культурі Київщини VI—VIII ст.²⁸

Посудини другого типу мають два варіанти: з високими прямими та відігнутими маленькими вінцями. Горщики першого варіанту струнких видовжених пропорцій. Ребро розташоване на двох третинах висоти, дещо зглажене (рис. 5, 17). Колір червонувато-коричневий, поверхня ретельно заглажена. В тісті є дрібний пісок. Прототип наявний у Чаплині²⁹. Точні аналогії на інших пам'ятках невідомі.

Горщик другого варіанту видовжений, асиметричний, з низьким ребром та насічками по вінцях (рис. 5, 18). Він червонуватого кольору з шамотом у тісті. На поверхні — вертикальні розчоси. Подібний екземпляр відомий в Обухові II³⁰.

Посудини четвертої групи (з отворами) представлено на Обухові III фрагментами стінок (рис. 5, 13). Вони жовтуватого кольору, з шамотом у тісті та горбкуватою поверхнею. Такі знахідки трапляються на пізньозарубинецьких пам'ятках (Лютіж, Таценки) та визначаються як дуршлаги³¹.

Ці посудини завершують комплект кухонного посуду з Обухова III.

Вироби п'ятої групи належать до столового посуду. Це високі, горщикоподібні миски — гострореберні, чернолощені та шорсткі.

Чернолощена миска (рис. 5, 20) має чітке ребро на середині висоти,

²² Н. М. Кравченко. Отчет за 1971 г., с. 4.

²³ И. М. Самойловский. Вказ. праця, с. 83, табл. 1, 27—28.

²⁴ Н. М. Кравченко. Отчет за 1971 г., с. 3—4; Е. В. Максимов, Р. С. Орлов. Вказ. праця, с. 232, рис. 2, 1.

²⁵ П. Н. Третьяков. Селище в Лавриковом Лесу. — Новое в археологии. М., 1973, с. 122, рис. 2, 5.

²⁶ Ю. В. Кухаренко. Вказ. праця, табл. 5, 6.

²⁷ Там же, табл. 4, 15—16.

²⁸ Н. М. Кравченко. Отчет за 1972 г., с. 3, 7.

²⁹ Ю. В. Кухаренко. Вказ. праця, табл. 5, 23.

³⁰ Н. М. Кравченко. Отчет за 1971 г., с. 3—4.

³¹ В. И. Бидзиля и С. П. Пачкова. Вказ. праця, с. 68, рис. 10, 8; с. 70—71; Е. В. Максимов. Новые зарубинецкие памятники в Среднем Приднепровье. — МИА, № 160. Л., 1969, с. 44, рис. 5, 13.

високі, прямі, трохи потовщені вінця. Денце з невеликою закраїною. Лощиння поганої якості. В тісті є домішки дрібного піску. Цікаво, що за формою вона нагадує деякі кружальні посудини черняхівського типу³². Фрагмент другої має широке денце з виразною закраїною. Тісто крихке з домішками дрібного піску (рис. 5, 20).

Шорстка миска (рис. 5, 18) характеризується високим ребром та прямими вінцями. Колір оранжево-сірий. Поверхня заглажена, біля денця горбкувата. У тісто домішано пісок та жорству. Посудина аналогічної форми є в Абідні, прототипи — у Чапліні³³. До гончарної кераміки належить великий фрагмент чорнолощеної миски або тарілки, досить мілкої, на плитчастому піддоні. Вінця відсутні, поверхня лощена недбало: у верхній частині концентрично, у нижній хаотично. На стінках та денці є сліди від зерен домішок, денце підлощене. Тісто з незначними домішками піску та слюди (рис. 6). За всіма ознаками це посудина черняхівського типу. Відсутність вінця не дає можливості знайти точні аналогії, але подібні чорнолощені мілкі миски добре відомі³⁴.

Рис. 6. Фрагмент кружальної миски черняхівського типу.

Така в загальних рисах характеристика керамічного комплексу з Обухова III, зокрема посуду, що становив вимостку череня вогнища. Слід зазначити, що описаний комплекс порівняно повно відбиває асортимент та особливості посуду культури київського типу в цілому.

Як видно із запропонованої схеми (рис. 7), складеної за даними найбільш повно досліджених пам'яток, більшість груп та типів цієї кераміки наявні на Обухові III. Відсутні лише горщики з високим ребром та прямими вінцями, а також циліндрично-конічні і малі з невиділеними вінцями, миски з відігнутими вінцями та глиняні диски. Це можна пояснити невеликими масштабами досліджень, які тільки почались.

Велика кількість кераміки, наявна у закритому комплексі, зокрема цілих форм, а також її різноманітність робить матеріал Обухова III цінним джерелом для визначення керамічного виробництва культури київського типу.

Посуд з Обухова III не тільки за формами, а й за складом тіста, обробкою поверхні, кольором не відрізняється від кераміки з Обухова II, Козаровичів, Нових Безрадиців та інших пам'яток згаданої культури. Як уже зазначалось, схожі зразки дає Абідня у Білорусії, Лавриків Ліс на Подесенні.

Аналогії з вказаними пам'ятками дають підстави для датування комплексу. Так, на могильнику у Козаровичах знайдено залізну фібулу з підв'язним приймачем кінця II—III ст. н. е. Абідня дала серію подібних знахідок III—IV ст. н. е., римську монету III ст. н. е. та ін.; у Нових Безрадичах виявлено бронзову арбалетну фібулу та залізний гребінь III ст. н. е., а у Лавриковому Лісі — залізну фібулу, що датується IV ст. н. е.³⁵

До певної міри датуючим матеріалом є кружальна миска черняхівського типу, вмазана в товщі череня. Вона засвідчує існування комплексу

³² Д. Т. Берсзевец, В. П. Петров. Лихвицкий могильник. — МИА, № 82, М., 1960, с. 88, рис. 4, 2.

³³ Л. Д. Поболь. Итоги..., с. 104, рис. 4, 5; його ж. Славянские древности Белоруссии. Минск, 1971, с. 21, рис. 10, 10; с. 23, рис. 12, 11.

³⁴ Черняховская культура. — МИА, № 82, М., 1960, с. 113, табл. I, б.

³⁵ Е. В. Максимов. Памятники..., с. 99; Л. Д. Поболь. Итоги..., с. 104, рис. 4, 21—23; с. 105; В. Н. Даниленко, В. П. Дудкин, В. А. Круп. Вказ. праця, с. 213—214; П. Н. Третьяков. Селище в Лавриковом Лесу, с. 120; с. 122, рис. 3, 1.

Типи варіантів	1. Окремі частини				2. Ряди частин				3. Цілі вироби-конічки	
	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б		
IV миски										
III миски м-р. зовнішн. розмір										
II миски середн. розмір										
I миски велик. розмір										

су в III ст. н. е.³⁶ З другого боку, наявність чорнолощеної кераміки вказує на те, що він не міг з'явитися пізніше другої чверті I тисячоліття н. е. Як зазначає П. М. Третяков, на початку третьої чверті I тисячоліття лощений посуд зникає з ужитку³⁷.

Таким чином, комплекс з Обухова III можна датувати другою чвертю I тисячоліття н. е., скоріше III—IV ст. На користь цього свідчать і відчутні традиції ранніх періодів зарубинської культури у складі та формах кераміки з череня (багато з останніх — специфічно зарубинецькі). Бачимо тут і орнаментацию архаїчними наліпами у вигляді підковок.

З другого боку, наявність черняхівського посуду, деякі елементи цієї культури у ліпних посудинах дають підставу порушити питання про можливі зв'язки культури київського типу та черняхівської на Середньому Подніпров'ї³⁸. Але переважають у комплексі, звичайно, зарубинецькі риси. Тому можна погодитися з точкою зору В. М. Даниленка, що пам'ятки київського типу — пізньозарубинецькі. Аналогічну думку висловив і П. М. Третяков³⁹.

Н. С. АБАШИНА, Е. Л. ГОРОХОВСКИЙ

Кераміка позднезарубинецкого поселения Обухов III

Резюме

В статье публикуется комплекс находок из Обухова III (Обуховский район Киевской области). Материалы относятся к позднему, киевскому этапу развития зарубинецкой культуры (киевский тип).

На территории этого памятника, расположенного на плато правого высокого берега рек Стугны и Кобринны, открыты остатки (под) глинобитного очага с вымосткой из керамики. Фрагменты последней принадлежали 39 сосудам различных групп и типов (корчаги, горшки, миски, сосуды с отверстиями). Посуда в основном лепная, представленная корчагами и горшками двух типов — округлобочными и ребристыми. Имеется фрагмент гончарной миски черняховского типа. Миски чернолощенные и шероховатые, ост-роруберные.

Керамика Обухова III имеет близкие аналогии на других памятниках киевского типа (Обухов II, Козаровичи и др.), а также в Абидне (БССР) и Лавриковом Лесу (Подесенье). Большинство форм тесно связано с зарубинецкой культурой.

На основании аналогий, а также ввиду наличия гончарной черняховской и чернолощеной лепной посуды комплекс датируется второй четвертью I тысячелетия н. э. (III—IV вв.).

Н. В. ЮРКОВА, В. П. КОВАЛЕНКО

Пізньозарубинецькі поселення на Чернігівщині

Останнім часом знову поживавилась дискусія з питань ранніх етапів історії східних слов'ян в зв'язку з відкриттям нових пам'яток другої чверті та середини I тисячоліття н. е. в різних частинах України, Південної Білорусії і суміжних областей РРФСР. Вивчались вони в різний час і на Подесенні, зокрема на Верхній та Середній Десні проводив

³⁶ М. Б. Шукін. О трех датировках черняховской культуры.— КСИА АН СССР, вып. 112. М., 1970.

³⁷ П. М. Третяков. З історії східних слов'ян у I тисячолітті н. е.— Археологія, 10. Київ, 1973, с. 5.

³⁸ Н. М. Кравченко. К изучению истории Киевского Подпепровья в I тысячелетии н. э.— Беларусь старожитнасці. Минск, 1972.

³⁹ П. М. Третяков. З історії..., с. 4.

дослідження П. М. Третьяков¹, на Верхньому Подесенні, а також у басейні р. Снов — Є. О. Горюнов², на нижній течії Десни — О. О. Попко³, в інших частинах — ще ряд авторів⁴.

Протягом 1973—1974 рр. кілька аналогічних пам'яток виявлено авторами цього повідомлення поблизу м. Чернігова на правому та лівому берегах р. Десни, між селами Боромики та Золотинка Чернігівського району*.

Правий берег р. Десни. 1. Боромики (рис. 1, 1). Залишки поселення виявлено в урочищі Сахника (берег заболоченого русла) приблизно за 2 км на північ від села, на низькій ділянці надзаплавної тераси (висота над заплавою — близько 5 м), розділеної вузькою западиною. По обох боках останньої на площі 300×150 м зібрано ліпну товстостінну кераміку темно-сірого кольору. В глині є домішки шамоту та товченого граніту. Територія поселення розорюється.

2. Киселівка (рис. 1, 2). Пам'ятка розташована на північній околиці села, на високому правому березі р. Замглай. Висота над заплавою — 3,5 м. Площа поселення розорюється. На дослідженій ділянці (500×100 м) виявлено ліпний товстостінний (0,6—1,2 см) посуд з домішкою товченого граніту та шамоту в тісті. Поверхня горбкувата.

3. Ульянівка (рис. 1, 3). Поселення відкрито на розорюваній надзаплавній терасі (висотою 7—15 м) за 1,5 км на південний захід від села в урочищі Микитин Рів. Тераза прорізана яром. Керамічний матеріал було зібрано вздовж її краю на значній площі (800×100 м). Кераміка товстостінна (0,7—1,1 см) з домішкою шамоту та товченого граніту в глині. Колір — від темно-сірого до червоно-коричневого. Вінця прямі, плавно відігнуті назовні, денця здебільшого мають закраїну. Окремі уламки належать до більш тонкостінних посудин (0,4 см) з прямими, трохи відігнутими вінцями. Є також уламки дисків-жаровень товщиною до 1,5 см.

Восни 1974 р. Зарубинецькою експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Є. В. Максимова на поселенні проведено розкопки, якими було виявлено два житла.

В іншому пункті, за 400 м на схід від попереднього на краю тієї самої тераси, зібрано невелику кількість аналогічної кераміки. Ще одне поселення того ж типу, що й Ульянівка I, виявлено за 300 м на північний схід від села, на розорюваній надзаплавній терасі (висота — 15—18 м). Посуд, подібний до описаного вище, трапився на значній площі (до околиць с. Киселівки). Межі поселення простежити не вдалося. Нечисленна кераміка такого типу зафіксована й на східній околиці села, на низькому місці надзаплавної тераси.

4. Новоселівка (рис. 1, 4). Сліди поселення простежено за 300 м на південний захід від Новгород-Сіверського шосе на підвищенні надза-

¹ П. М. Третьяков. Древности второй и третьей четверти I тыс. н. э. в Среднем Подесенье. — АО 1970. М., 1971, с. 286; його ж. Селище в Лавриковом лесу. — Новое в археологии. М., 1972, с. 119—123; його ж. Древности второй и третьей четверти I тыс. н. э. в Верхнем и Среднем Подесенье. — Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 40—119.

² Е. А. Горюнов. Селище Целиков Бугор на Средней Десне. — КСИА АН СССР, № 129. М., 1972, с. 42—46; його ж. Разведка на Черниговщине. — АО 1970. М., 1971, с. 287—288; його ж. Древности I тыс. н. э. нижнего течения р. Снов. — КСИА АН СССР, вып. 133. М., 1974; його ж. Некоторые древности I тыс. н. э. на Черниговщине. — Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 119—125.

³ О. О. Попко. Слов'янські археологічні пам'ятки у нижній течії Десни. — Середні віки на Україні, вип. 1. Київ, 1971, с. 132—140; його ж. Находка латенской фибулы в Чернигове. — СА, № 1. М., 1965, с. 264—265.

⁴ В. І. Непріна, В. М. Корпусова. Розвідка по Десні та Сейму. — АДУ, вип. IV. Київ, 1972; В. І. Непріна. Максаківське багатощарове поселення на Чернігівщині. Археологія, 14. Київ, 1974, с. 49—56; Древности железного века в междуречье Десны и Днепра. — САИ, ДІ-12. М., 1962.

* Зібрані на цій території матеріали зберігаються у фондах Інституту археології АН УРСР та Чернігівського обласного історичного музею.

плавної тераси за 100 м від її краю. Площа дослідженої ділянки — 100×200 м. Кераміка переважно горбкувата, товстостінна (0,7—1,1 см), але є окремі тонкостінні уламки. Матеріал зібрано на поселенні часів Київської Русі, відкритому авторами ще в 1971 р. Територія пам'ятки розорюється.

Аналогічні знахідки трапились за 200 м на південь від села на високому мисі надзапlavної тераси, частково зруйнованому кар'єром.

Ліпна товстостінна кераміка зібрана також на розораному поселенні часів Київської Русі, відкритому Н. В. Юрковою та М. А. Попуд-

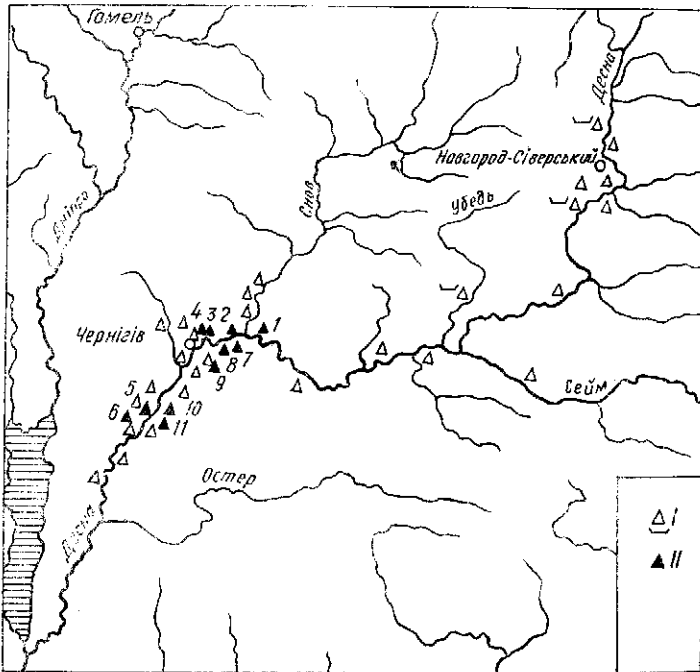

Рис. 1. Схема пізньозарубинських поселень на Чернігівщині. 1 — Боромки; 2 — Киселівка; 3 — Ульянівка; 4 — Новоселівка, 5 — Слабин; 6 — Козероги; 7 — Виблі; 8 — Піски; 9 — Підгірне; 10 — Іванівка; 11 — Золотинка. I — пам'ятки (за дослідженням П. М. Третьякова, Є. О. Горюнова, О. О. Попка та ін.); II — пам'ятки, виявлені авторами.

ренко в 1971 р. Поселення розташоване напроти села, на обмеженому ярами мисі високої (понад 20 м) надзапlavної тераси.

Ще одну пам'ятку обстежено в урочищі Кукашани, на краю розорваної надзапlavної тераси, відділеної яром від садиби колгоспника І. О. Пода (вул. Польова). Висота над заплавою — 12—15 м. Площа знахідок — 150×150 м. Матеріал виявлено на поселенні часів Київської Русі, відкритому в 1971 р. Кераміка ліпна, горбкувата, товстостінна, бурого кольору. Знайдено також три глиняних прясла. Два з прясел біконої форми, темно-сірого кольору. Третє прясло — грушоподібної форми, лощене, колір жовто-коричневий.

Кілька уламків посуду, схожого на матеріал з поселення Ульянівка, були зібрані в заплаві за 1 км на північний захід від села, на незначному підвищенні серед осушеного болота, між лісом Бобровиця і заболоченою протокою. Підвищення розорюється.

5. Слабин (рис. 1, 5). Залишки поселення було досліджено в урочищі Баштан за 800 м на південь від с. Першотравневого Слабинської сільради, на незначному підвищенні в заплаві р. Десни та на високому березі озера Солсного. Площа селища частково розорюється. Кераміч-

ний матеріал подібний до посуду з поселення Золотника I. Невелика кількість знахідок виявлена в урочищі Піски за 150 м на південний схід від с. Слабин у заплаві р. Десни на засаджених лісом дюнах. Кераміка груба, товстостінна, містить значну домішку грубозернистого піску. Деякі фрагменти прикрашені вдавленнями під вінцями. Матеріал зібрано на видувах біля підніжжя дюн.

6. *Козероги* (рис. 1, 6). Залишки поселення знайдені за 600 м на південний захід від села, в урочищі Бобер (Піщана гірка), на тера-

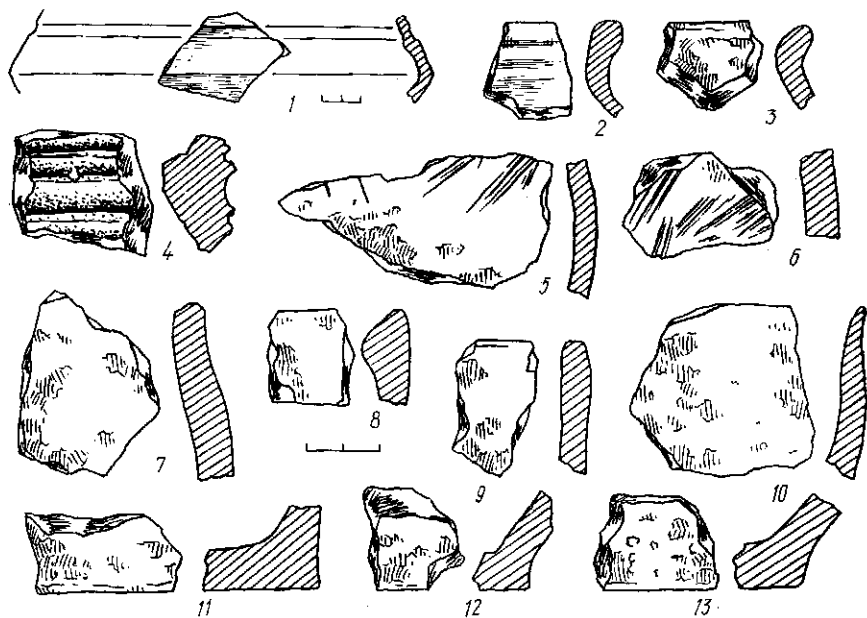

Рис. 2. Кераміка з поселень на Чернігівщині.
1—10 — Золотника; 11—13 — Іванівка.

сі, засадженій лісом. Кераміка, подібна до матеріалу з поселення Золотника I, трапилась на піщаному схилі тераси, на південь від лісу та в його південно-західній околиці на плато.

Лівий берег Десни. 1. *Виблі* (рис. 1, 7). Поселення виявлено за 500 м на південний захід від с. Виблі (вздовж дороги на с. Піски) на розорюваній надзаплавній терасі по обидва боки від лісосмуги. Висота над заплавою — 5—8 м. Приблизно посередині поселення тераса утворює широку западину. Кераміка, зібрана на площі 100×500 м, аналогічна матеріалам Ульянівки I. Уламки здебільшого дуже перепалені та ошлаковані. Є біконічне лощене прясло.

2. *Піски* (рис. 1, 8). Селище розташоване за 500 м на південний захід від села на устуні розорюваної надзаплавної тераси (висота — 5—6 м). Зібрана товстостінна кераміка з домішкою товченого граніту. Численні знахідки виявлено на північно-східній околиці села на піщаних видувах, вздовж засадженої лісом тераси, а також на південно-західній околиці, нагородах колгоспників.

3. *Підгірне* (рис. 1, 9). Незначна кількість пізньозарубинецької кераміки зібрана на поселенні часів Київської Русі, відкритому О. О. Попком. Воно розташоване на південно-західній околиці села в урочищі Круча на високому березі озера Угор.

4. *Іванівка* (рис. 1, 10). Тут обстежено залишки поселення в урочищі Оборок за 500 м на захід від села, на піщаному пагорбі лівого берега р. Вздвиг (ліва притока Десни), що огинає пагорб з півдня та пів-

денного сходу. Значна частина поселення знищена кар'єром. Горбкувату кераміку (рис. 2, 11—13) із значною домішкою шамоту зібрано на площі 50×150 м. Зазначене урочище відоме з матеріалів О. О. Попка як пам'ятка часів неоліту та бронзи.

Друге поселення розташоване в урочищі Євкова Гора за 1 км на південний захід від села, на краю надзаплавної тераси, засадженої лісом (берег р. Вздвиг). Пам'ятка руйнується в зв'язку з роботами в кар'єрі. Матеріали зібрано на городищі часів Київської Русі, відкритому О. О. Попком.

5. *Золотинка*. Поселення знаходиться в урочищі Бугри, на високому березі р. Бугри (ліва притока Десни), за 500 м на північний схід від села, вздовж дороги на с. Красне (рис. 1, 11). Площа поселення — 500×100 м. Кераміка товстостінна, глина містить значну домішку шамоту, товстого граніту та каменю-крававику. Колір — від бурого до червоно-коричневого. Є окремі фрагменти, поверхня яких заглажена або погано залощена. Вінця прями, частково із зрізаним назовні краєм або плавно відігнуті назовні. Трапляються уламки товстих (до 1,5 см) глиняних дисків-жаровень. Було знайдено кілька фрагментів кружальної сіролощеної кераміки черняхівського типу та уламків з штрихованою поверхнею (рис. 2, 1—10).

Ще одне селище обстежено за 500 м на південний захід від попереднього на околиці села (біля тваринницької ферми). Кераміка подібна до матеріалу Золотинки I. Пам'ятка знищена під час будівництва ферми.

Розвідка на цій території ще не закінчена. Є підстави твердити, що на середній та нижній течії Десни будуть знайдені численні пам'ятки цього типу.

Н. В. ЮРКОВА, В. П. КОВАЛЕНКО

Позднезарубинецкие поселения на Черниговщине

Резюме

В бассейне р. Десны в результате исследований П. Н. Третьякова, Е. А. Горюнова, А. А. Попко и других ныне известны многочисленные позднезарубинецкие памятники, датируемые второй и третьей четвертью I тысячелетия н. э. В последнее время аналогичные памятники открыты в районе г. Чернигова на участке течения р. Десны от с. Выбли до с. Золотинка. В публикуемой информации приводятся краткие сведения о поселениях и собранных на них материалах.

Л. І. КРУШЕЛЬНИЦЬКА, В. Г. ОПРИСК

Поселення східнопоморсько-мазовецької культури у верхів'ях Західного Бугу

У 1971 р. Західнобузька археологічна експедиція досліджувала багатопланове поселення поблизу с. Ромош Сокальського району Львівської області. Пам'ятка розташована на першій надзаплавній терасі правого берега р. Західний Буг (урочище Звіринець I). На території площею 252 м² виявлено різночасні матеріали — початку залізного віку, першої половини I тисячоліття н. е., ранньослов'янські й давньоруські пам'ятки*.

За кількістю знахідок найкраще представлено поселення середини першої половини I тисячоліття н. е. Матеріали цього часу трапля-

* Експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР працювала під керівництвом Л. І. Крушельницької.

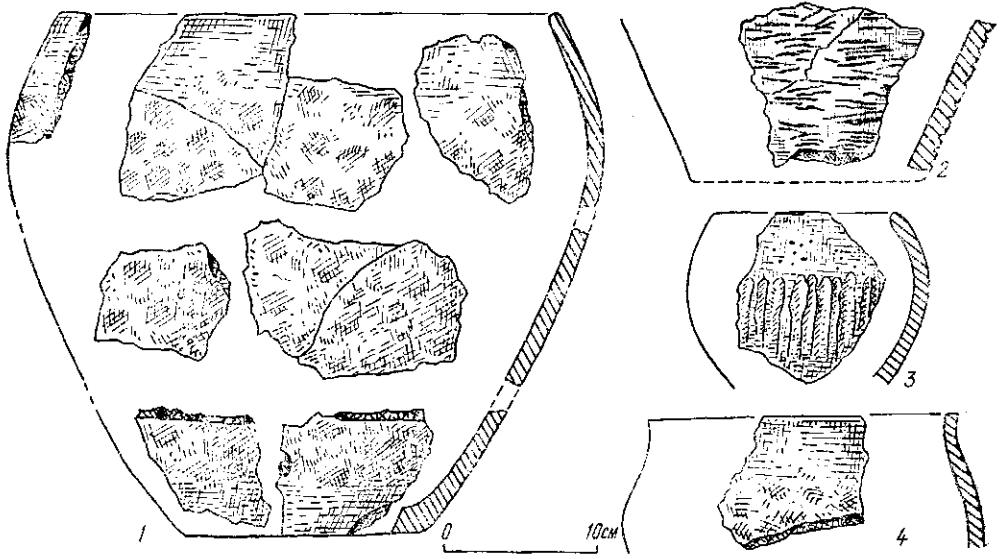

Рис. 1. Кухонна кераміка з поселення поблизу с. Ромош (1—4).

лись на всій площі розкопу, але основне скупчення кераміки і тваринних кісток зосереджено в заповненні великої споруди з заглибленою основою. Вопа виступала на глибині 0,3 м від сучасної поверхні у вигляді темної плями неправильної чотирикутної форми (44 м²). Найбільше знахідок виявлено біля долівки, на глибині 0,5—0,6 м, і в двох неглибоких ямах, що перерізали споруду. Перша яма неправильної трикутної форми (12 м²) була розташована глибше від споруди на 0,2 м, друга овальна (1,5×1,8×0,4 м).

Вся кераміка, за винятком одного уламка (вінець піфоса), ліпна і складається з кухонної та столової. Перша становить 67% щодо всіх зафіксованих тут посудин. До неї належать яйцеподібні горщики з плоским дном і вінцями зі зрізаними до середини краями. Висота посудин приблизно дорівнює ширині бочка. Діаметр вінця дещо менший. У нижній частині горщик має форму зрізаного конуса, тому діаметр дна порівняно невеликий (рис. 1, 1, 2). У тісті є домішки дрібної жорстви, піску, кварцу, шамоту. Поверхня чорно-сірого або темно-бурого кольору, біля вінця і денця переважно лощена, по середині тулуба спеціально ошершавлена. В цій групі виділяються: невелика яйцеподібна посудина, лощена у верхній частині і з вертикальними канелюрами у нижній, що залишились від загладження поверхні пальцями (рис. 1, 3); горщики з подібною поверхнею та вертикально сформованими або легко відігнутими назовні вінцями (рис. 1, 4; 2, 1); посудина з уступом на переході плічок у бочок (рис. 2, 2). Вінця деяких виробів цього типу хвилясті (рис. 2, 3).

Яйцеподібні шорсткі горщики з вінцями, загнутими до середини, мають аналогії серед кераміки таких культур Східної Європи, як пшеворська, черняхівська, а також у керамічному комплексі типу Дитиничі — Тришин¹. Ці вироби найбільш характерні для Західної Волині в

¹ T. Liana. Chronologia miedzianej kultury przeworskiej we wczesnym okresie gzymskim. — WA, t. XXXV, z. 4. Warszawa, 1970, табл. II, 14, 2f; В. Д. Баран. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. Київ, 1972, с. 35; Ю. В. Кухаренко. Могильник Брест—Тришин. — КСИА АН УРСР, вип. 100. М., рис. 39, 5; В. Д. Баран. До питання про ліпну кераміку подів поховань черняхівського типу у межириччі Дністра і Західного Бугу. — МДАПВ, вип. 3. Київ, 1961, с. 81—82.

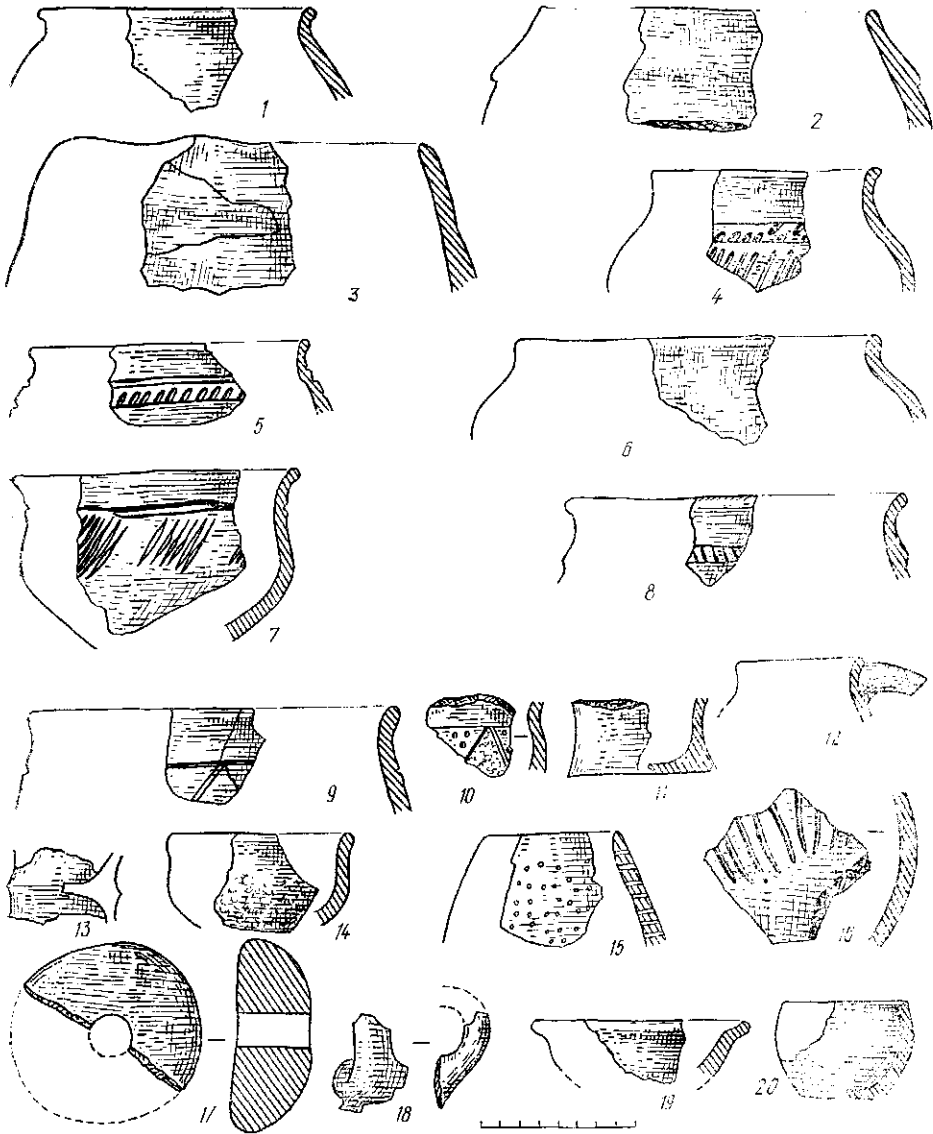

Рис. 2. Кераміка з поселення поблизу с. Ромош (1—20).

першій половині I тисячоліття н. с. Ромоські горщики відрізняються від однотипних черняхівських тим, що поверхня їх має сліди лошіння або спеціального ошершавлення. Крім того, в черняхівських пам'ятках яйцеподібні екземпляри трапляються відносно рідше. Від посуду пшеворської і східнопоморсько-мазовської культур² горщики з Ромоша практично не відрізняються.

Столовий посуд представлений біконічними чорнолощеними горщиками. На основі наявних фрагментів можна припустити, що їх висота і діаметр дна були помітно меншими від найбільшого діаметра бочка та вінця. Тому за формою вони наближаються до мископодібних ваз. Вінця відігнуті назовні, шийка дещо звужена, біконічний перелом досить виразний, розміщений на середині висоти посудини. Кера-

² За даними Єжи Пиргала про склад кераміки з поселень східнопоморсько-мазовської культури.

міка цього типу має варіанти: а) висока і майже вертикальна шийка (рис. 2, 4); б) слабо відігнуті вінця і широкий тулуб (рис. 2, 5); в) вертикальний, трохи потовщений край (рис. 2, 6).

Багато біконічних ваз орнаментовано здебільшого нанесеними на плічка однією або кількома горизонтальними канелюрами, від яких опускаються ряди навскісних рисок (рис. 2, 7). Інколи між двома такими канелюрами є короткі вертикальні заглиблення у формі круглих або еліпсоподібних ямок (рис. 2, 4). Трапляється орнамент у вигляді горизонтального валика з косими насічками по ребру (рис. 2, 8). Цікавою прикрасою є зигзагоподібна лінія або ряд трикутників, що розділяють верхню лощену частину й нижню шорстку. Інколи на площу трикутників нанесено дрібні ямки (рис. 2, 9, 10).

До цього типу кераміки найбільше аналогій як за формою, так і орнаментом можна знайти в східнопоморсько-мазовецькій культурі та керамічних комплексах пам'яток типу Дитиничі—Трішин. Так, у культурі Нижнього Повіслення трапляються подібні до ромоських горщики з обтічним переломом і відігнутими назовні вінцями та посуд з високою шийкою і деяким потовщенням по краю вінець³. Спільні риси обох культур простежуються і в орнаменті. Шорстка і гладка частини поверхні, відділені рядом трикутників, косі насічки опускаються від паралельних горизонтальних канелюр⁴.

Типологічне порівняння матеріалів з Ромоша і культурних комплексів типу Дитиничі і Брест—Трішин дає таку картину: в Трішинському могильнику виявлено велику кількість шорстких кулястих горщиків і біконічних ваз⁵, що відповідає першій і другій групам кераміки поселення в Ромоші. Біконічний посуд близький до кераміки з Дитиничів⁶, хоча й відрізняється за деякими ознаками. В Дитиничах і Трішині тісто містить меншу кількість неорганічних домішок, внаслідок чого кераміка з цих могильників має поверхню іншого кольору, тоді як в глині ромоського посуду відсутні сліди органічних домішок, характерних для дитиницького посуду. Біконічні посудини з Ромоша не мають, за винятком одного екземпляра, маленьких або «сліпих» вушок, типових для виробів з Дитиничів. Крім того, на поселенні не виявлено гончарної кераміки. Але, визначаючи культурну приналежність ромоської пам'ятки, слід враховувати, що це поселення, а не могильник, як у Дитиничах і Трішині. Це також зумовлює певну відмінність між ними.

Крім згаданих двох основних типів кераміки, в Ромоші є посуд на високій порожнистій ніжці (рис. 2, 11, 13), мисочки з півкруглим тулубом і відігнутими вінцями (рис. 2, 14), друшляки з густо розміщеними отворами, за формою схожі до банкоподібних горщиків (рис. 2, 15), і маленькі банкоподібні кубки з плоским дном. Майже всі ці форми мають аналогії в кераміці східнопоморсько-мазовецької культури⁷.

Разом з керамічним матеріалом на поселенні виявлено трипластинчастий гребінь з півкруглою спинкою і бронзову двочленну підв'язну фібулу (рис. 3). Аналогічні гребені були поширені на території Центральної і Східної Європи в другій чверті I тисячоліття н. е., а фібули— в III—IV ст. н. е. За цими даними поселення в Ромоші можна датувати III—IV ст. н. е.

Отже, культурний комплекс досліджуваної пам'ятки найближчий до східнопоморсько-мазовецької культури, яка представлена на нашій

³ R. Scindler. Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden in unterem Weichselraum auf Grund der Tengefäße. Leipzig, 1940, с. 5, 7, 9, 10.

⁴ Там же, рис. 16, 22, 26.

⁵ Ю. В. Кухаренко. Могильник Брест—Трішин.— КСИА АН СССР, вип. 100. М., с. 98.

⁶ М. Ю. Смішко, І. К. Свешніков. Могильник III—IV ст. н. е. у с. Дитиничі.— МДАПВ, вип. 3, табл. 2, 1, 2; рис. 3, 12.

⁷ R. Scindler. Вказ. праця, табл. 1, с. 49, рис. 13, 6; с. 71, рис. 4, 7, 9; табл. 1, 2; 3, 3.

території могильниками в Дитиничах та Брест—Трішині. Таким чином, поселення має входити до волинської групи цієї культури. Разом з тим деякі його риси характерні й для інших синхронних культур Східної і Центральної Європи, зокрема для пшеворської.

Якщо погодитися з дослідниками, які вважають східногерманські племена носіями культури Нижнього Повіслення, то їм могло належати

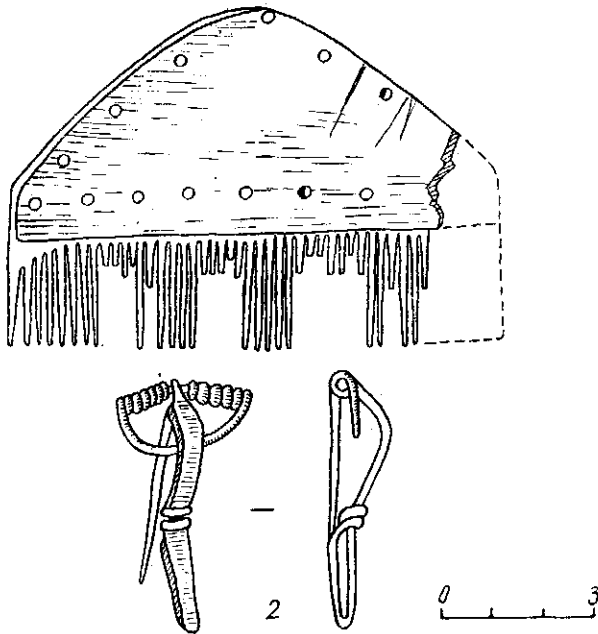

Рис. 3. Кістяний гребінь (1) і бронзова фібула (2) з поселення в Ромоші.

й поселення в Ромоші. Це узгоджується і з розміщенням пам'ятки на Західному Бугу, на шляху, по якому, за писемними джерелами, просувались на південний схід гото-гепідські племена Нижнього Повіслення. Вони рухалися, мабуть, повільно, бо численні знахідки кераміки і кісток великої рогатої худоби на поселенні свідчать про його тривале існування. Але, досліджуючи гото-гепідську пам'ятку у верхів'ях Західного Бугу, слід врахувати також, що поруч існувало поселення черняхівської культури (с. Ромош, урочище Звіринець II)⁸. Ще дві черняхівські пам'ятки розташовані за кілька кілометрів на південь (с. Свитазів того ж району) і на схід (с. Заставне Волинської області)⁹. Ці дані, як і дослідження, проведені раніше, підтверджують, що на Західній Волині в середині першої половини I тисячоліття н. е. жило в основному місцеве черняхівське населення. З ним співіснували пам'ятки типу Ромош, які належали, очевидно, племенам, що просувались з Повіслянської Прибалтики в напрямку до Північного Причорномор'я.

⁸ Л. Крушельницькая, М. Долинская. Исследования Западнубугской экспедиции. — АО 1971. М., 1972, с. 367.

⁹ Л. И. Крушельницькая. Работы Западнубугской экспедиции. — АО 1970. М., 1971, с. 241. Матеріали зібрані розвідкою експедиції 1972 р.

Поселение восточнопоморско-мазовецкой культуры в верховьях Западного Буга

Резюме

В статье рассматривается проблема культурной принадлежности поселения III—IV в. н. э. у с. Ромош Львовской области, исследованного в 1971 г. Западнобугской экспедицией ИОН АН УССР (Львов). Материалы этого оригинального памятника наиболее близки к восточнопоморско-мазовецкой культуре (на Западной Волини нашла свое проявление в памятниках типа Дитиничи, Брест—Тришини), но вместе с тем имеют некоторые черты, характерные для других синхронных культур Центральной и Восточной Европы, в частности для пшеворской.

Западная Волинь в середине первой половины I тысячелетия н. э. была заселена в основном местным черняховским населением. Памятник в Ромоше принадлежал, по-видимому, пришлым племенам, продвигавшимся из Повислянской Прибалтики к Северному Причерноморью.

Е. О. СИМОНОВИЧ

Про кераміку черняхівського типу в Криму

Питання про появу предметів черняхівського типу в Криму має принципове значення. Такого роду знахідки свідчать про зв'язки місцевих лісостепових і степових племен з пізньоантичним населенням Криму. Це безпосередньо стосується спірної проблеми про час проникнення в Крим слов'ян або готів, їх культурних зв'язків і впливів. Існують думки, що черняхівська культура належала слов'янам або готському союзу племен. Визнання черняхівської культури як результату діяльності етнічно змішаного населення не змінює суті справи, оскільки, як показує єдність культури в світлі новітніх археологічних досліджень, перевага віддається альтернативному розв'язанню проблеми.

Час осідання слов'ян, а також готів в Криму розглядався з різних точок зору¹. Писемні джерела недостатньо висвітлюють періоди як слов'янської, так і готської історії в першій половині I тисячоліття н. е., особливо областей Північного Причорномор'я. Лише на основі пізніших свідчень Прокопія Кесарійського про країну Дорі, що локалізується неточно, висловлюються припущення, що готи проникли в Крим у пізньоантичний час². Щодо слов'ян, то про них свідчать лише археологічні дані. Не можна залишити поза увагою питання про традиційні торговельні зв'язки стародавнього подніпровського населення з кримськими містами³. Принаймні знахідки речей черняхівського типу в Криму, в першу чергу кераміки, зараз потребують обліку.

Поява в Криму в пізньоримську епоху підв'язних арбалетних фібул, кістяних багаточасткових гребінців, аналогічних знахідкам на чер-

¹ В. И. Равдоникас. Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадийным развитием Северного Причерноморья. — ИГАИМК, вып. 1—8. т. XII. Л., 1932, с. 5—106; А. П. Смирнов. К вопросу о славянах в Крыму. — ВДИ, № 3, 1953, с. 32—45; Е. В. Веймарн. Крым в начале Великого переселения народов. Доклад на отделе археологии Крыма ИА АН УССР, май 1968; В. П. Петров. Письменные источники о гуннах, астах и готах в Причерноморье. — КСИА АН СССР, вып. 121, 1970, с. 67—73. О. И. Домбровский. Крепость в Горзувитах. Симферополь, 1972, с. 17—20; А. А. Васильев. Готы в Крыму. — ИРАИМК, вып. 1. Л., 1921, с. 265 и сл.; А. А. Vasiliiev. The Goths in the Crimea. Cambridge Massachusetts, 1936; T. Lewicki. Zagadnienie gotów na Krimie. Przegląd Zachodni, 1956; № 5/6, s. 77—79; G. Karlson. Goten, die im Osten bleiben. — Studia Gotica Stockholm, 1970, s. 165—179.

² Прокопий. О постройках. — ВДИ, № 4. М., 1939, с. 249.

³ А. Т. Брайчевська. Деякі археологічні дані про торгівлю древніх слов'ян з кримськими містами. — Археологія, т. X. Київ, 1957, с. 111—121; В. В. Кропоткин. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры. М., 1967, с. 108—114.

няхівських землях, можна пояснити міжплеменними відносинами, які розвинулись на початку епохи переселення народів. Більш складним є питання про поширення глиняної кружальної кераміки черняхівського типу. Для з'ясування проникнення черняхівського населення в Крим

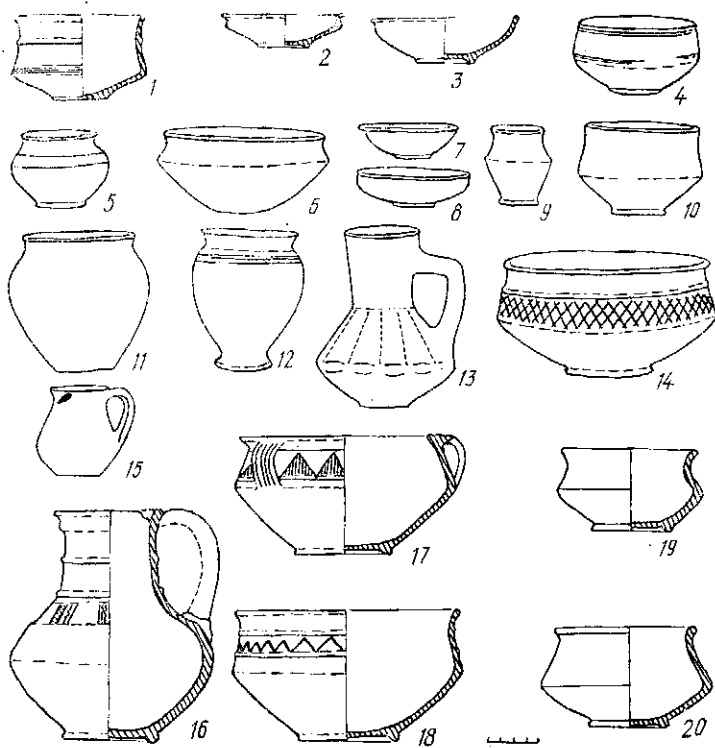

Рис. 1. Кераміка черняхівського типу з кримських пам'яток.
1—3, 17, 18 — Інкерманський могильник; 4 — Ілурат; 5—9, 11—15 — Керч;
19 — Херсонесський некрополь; 16 — Чорноріченський могильник; 19, 20 —
Харакс.

важливим є численність черняхівської кераміки в Криму і виявлення так званих закритих комплексів, повністю аналогічних за поховальним обрядом та інвентарем знахідкам в межах Лісостепу.

На території Криму, зокрема в районі Керчі, в західнокримських могильниках і навіть серед матеріалів некрополя Херсонеса, траплялись посудини, які можна зіставити з черняхівськими.

Наведемо короткі дані про типи посуду, його питому вагу серед всіх керамічних матеріалів пам'ятки, умови виявлення і датування комплексів, де він знайдений.

Найбільш значну групу кераміки, близької за типом до черняхівської, становлять матеріали, які зберігаються в Керченському музеї. Там є сірі кружальні горщики з грубої глини (рис. 1, 5, 11), лошені фігурні горщикоподібні посудини (рис. 1, 9, 12), лошені і нелошені миски відкритого і закритого типів (рис. 1, 6, 7, 8), причому одна з посудин прикрашена сіткою, проложеною по бочку (рис. 1, 14). Особливо типовим є чорний кружальний лошений глечик з біконічним тулубом, прикрашеним вертикальними смугами з пунктирною орнаментациєю по їх гранях і з кутастою ручкою (рис. 1, 13). Менш характерний глечик-кухоль сірого кольору з шорсткою поверхнею та однією ручкою (рис. 1, 15).

На жаль, депаспортизація матеріалів музею під час Великої Вітчизняної війни, а також недостатня вивченість в тому, що кераміка ця

походить з району Керчі і взагалі Криму, значною мірою знецінює вказані знахідки. Розкопки останнього часу на Керченському півострові підтверджують майже повну відсутність керамічних матеріалів такого роду. Хоч боспорські майстерні в III—IV ст. н. е. і виготовляли сіроглиняний і чорнолощений посуд, але форми його або близькі до античних, або ж в ряді випадків чужі еллінським традиціям і характеризуються сарматським впливом⁴. Некрополі боспорських міст, де є синхронні черняхівським поховальні споруди II—V ст. н. е., не дають кераміки, аналогічної знахідкам культури полів поховань черняхівського типу⁵. Серед багатих матеріалів з Ілурата наводиться мисочка біконічної форми, мабуть, «місцевого ілуратського виробництва», знайдена в приміщенні, де виявлена мідна монета 60-х років III ст. н. е.⁶ Цю посудину (рис. 1, 4) можна порівняти з черняхівськими, але знову ж таки очевидно, і тут не можна говорити про масове поширення таких знахідок.

Цікаво відзначити, що пізньобоспорський могильник поблизу с. Заморське, що існував і в другій половині IV ст. н. е., не дав зразків типологічно черняхівської кераміки⁷.

Іншу групу посудин, близьких чи аналогічних черняхівським, утворюють знахідки з пам'яток південного і західного Криму. Першодусім назвемо дві біконічні сіроглиняні чашечки-миски (рис. 1, 19, 20): обидві знайдені в могилах з тілоспаленнями, які датуються монетами початку IV ст. н. е.⁸ Можна зіставити з черняхівськими посудинами знахідки з Чорноріченського та Інкерманського могильників. У першому з них, де було досліджено 87 різного типу могил, виявлено один глечик. Він походить з багатого поховання з підбоем, що датується монетами першої половини і середини III ст. н. е.⁹ Глечик зберігає сліди тривалого користування, ручка його була поламана ще в давнину. Виготовлена посудина з сірої, подекуди жовтуватої глини тонкої структури і покрита лощинами. На плічках в п'яти місцях матової смуги симетрично розташований візерунок, що містить такі елементи: а) вертикальну «ялинку»; б) три вертикальних, розділених прямими лініями зигзаги; в) «ялинку» і вертикальний зигзаг; г) дві пари вертикальних зигзагів, розділених прямою лінією; д) пролощені смужки під ручкою, які утворюють повернутий догори кут (рис. 1, 16).

Краще представлена серія посудин Інкерманського могильника, хоч вона й пов'язана лише з двома похованнями з числа відкритих 50 могил. У першому випадку в підбійній могилі, яка датується двома мідними монетами Константина Великого (перша половина IV ст. н. е.), була знайдена триручна миска-ваза, аналогічна черняхівським¹⁰. Вона лощена, виготовлена з тонкої сірої глини, на верхній частині тулуба — пролощені трикутники, розташовані між двома горизонтальними валиками (рис. 1, 17). В другому випадку чотири сіроглиняні посудини, які можна зіставити з черняхівськими, були знайдені в земляному склепі, де виявлена значна кількість поховань і багато знахідок (рис. 1, 1—3, 18). Хоч повна документація втрачена, інвентар, який супроводив черняхівську кераміку, дає змогу датувати склеп другою половиною III—IV ст. н. е. Миски були відкритого і закритого типів, причому біконічні

⁴ И. Т. Кругликова. Боспор в позднеантичное время. М., 1966, с. 154.

⁵ В. Ф. Гайдукевич. Некрополи некоторых боспорских городов.— МИА, № 69. М., 1959, с. 236—237.

⁶ В. Ф. Гайдукевич. Илурат.— МИА, № 85. М., 1958, с. 64, 78, 127, рис. 71, 2.

⁷ В. Н. Корпусова. Могильник III—IV вв. н. э. у с. Заморское.— Археологические исследования на Украине в 1967 г. Киев, 1968, с. 16—18.

⁸ В. Д. Блаватский. Харакс.— МИА, № 19. М., 1961, с. 272—275, 290—291, рис. 14, 1—2.

⁹ В. П. Бабенчиков. Чорноріченський могильник.— АП, т. XIII. Київ, 1963, с. 94, 98—100, табл. XII, 2.

¹⁰ Е. В. Веймарн. Археологические работы в районе Инкермана.— АП, т. XIII. Київ, 1963, с. 17—18, рис. 4, 1, 5.

посудини прикрашені в верхній частині тулуба: одна горизонтальними валиками (рис. 1, 1), а інша, крім того, пролощеним зигзагом (рис. 1, 18).

Нові знахідки дали розкопки могильника Озерне III, де було досліджено п'ять різних за конструкцією могил (розкопки Є. В. Веймарна). В першому склепі, найпізніші монети якого датують його першою

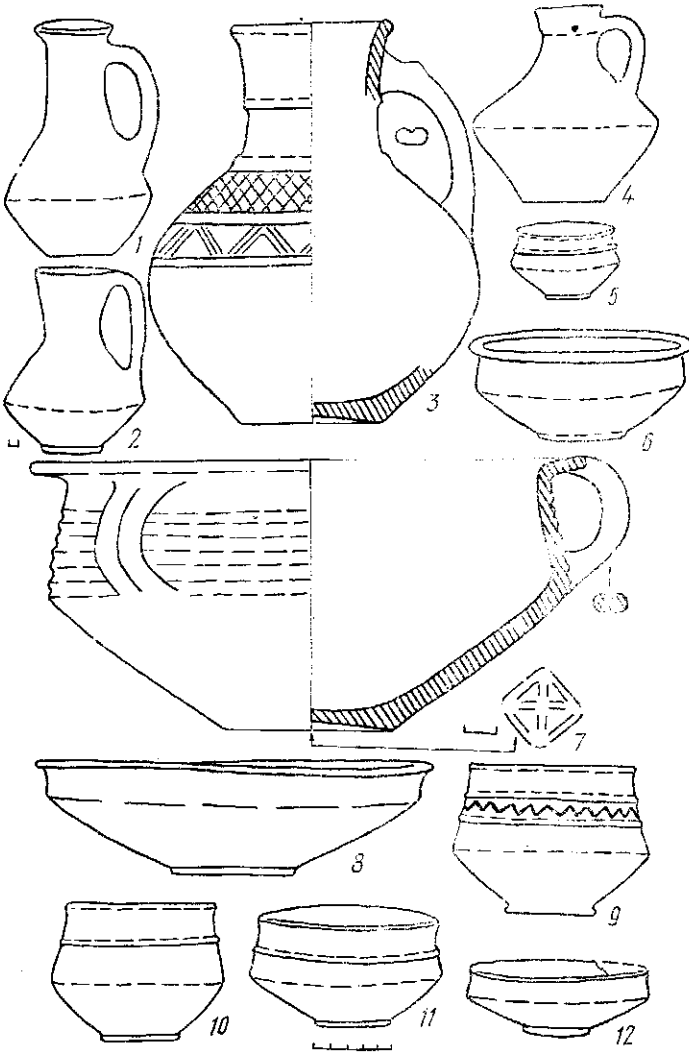

Рис. 2. Кераміка черняхівського типу з могильників Криму.
1, 3, 7 — Озерне III; 2, 4—6, 8—12 — колишній радгосп № 10 поблизу м. Севастополя.

половиною IV ст. н. е. (Константина I, 306—377 рр. н. е.), були виявлені дві цікаві знахідки. Це темно-сірі, майже чорні, виготовлені на крузі глечик і миска-ваза з трьома ручками. Округлобокий одноручний глечик прикрашено валиками, пролощеною сіткою і ускладненим зигзагом у верхній частині тулуба. Його до деякої міри можна порівняти з посудинами черняхівської культури. Пропорції і виступ у верхній частині плечика округлі, що нетипово для посудин культури полів поховань, а зближує його з сармато-аланською керамікою (рис. 2, 3).

Нема точних аналогій в Лісостепу і для триручної миски-вази з різко відігнутим краєм і горизонтально-рифленою верхньою частиною ту-

луба. Особливо незвичайним є клеймо на дні посудини у вигляді рельєфного квадрата з перехресними діагоналями (рис. 2, 7б). В більшій мірі умовною є і паралель у черняхівських старожитностях ліпному глечку другого склепу, що датується другою половиною IV ст. н. е. Глина глечика сіро-коричнева, з включеннями великих білих піщинок, поверхня лощена. Шийка видовжена, з устям, що поступово розширюється, тулуб біконічний, а ручка округла, вигнута (рис. 2, 1). Посудини такого типу поширені і в розташованому неподалік Баклинському могильнику і, мабуть, належать до традиційних форм посуду місцевого населення Криму I тисячоліття н. е.

Близько десяти екземплярів посудин, подібних до черняхівських, було знайдено у величезному могильнику на околиці радгоспу № 10, поблизу м. Севастополя. До 1965 р. там було відкрито понад 600 поховань різного роду і 29 кам'яних ящиків, що містили багато поховань¹¹. Знайдений в могилах посуд належить в основному до типу гончарних мисок, відкритих і біконічних, що були повсюдно поширені в пізньоантичний період і часто сягали поза етнічні межі. В похованні, що містило монету середини IV ст. н. е., трапились миска з широким горизонтальним краєм (рис. 2, 6) і приземкуватий глечик, з великим біконічним тулубом (рис. 2, 4). Обидві посудини лощені. Невелика мисочка-чашечка (рис. 2, 5) була виявлена в похованні, датованому монетою Максиміана (305—311 рр. н. е.). Ще одна неглибока біконічна мисочка (рис. 2, 11) походить з поховання першої половини IV ст. н. е. (дві монети Константина I, 306—337 рр. н. е.), IV ст. н. е. датується і більш приземкувата біконічна миска (рис. 2, 12). В похованнях, що не містили монетних знахідок, виявлено такі посудини: миска відкритого типу та невелика глибока, з орнаментом у верхній частині у вигляді лощеного зигзага, розташованого між горизонтальними валиками, а також невисока біконічна миска (рис. 2, 8, 9, 11). Цікаво, що серед старих матеріалів К. К. Косцюшко-Валужинича з розкопок некрополя Херсонеса є кружальна сіроглиняна біконічна мисочка з лощінням, дуже близька до описаних вище знахідок з поховань поблизу колишнього радгоспу № 10 (рис. 1, 10, пор. рис. 2, 5, 10). Херсонська посудина, як свідчать документи, збереглася в склепі, що містив монету Гордіана (238—244 рр. н. е.).

Наведеними прикладами обмежується частково вже раніше опублікований керамічний матеріал з Криму, близький до черняхівського. Можливо, описані зразки не висчерпують всіх знахідок подібного типу, але, незважаючи на значну територію поширення черняхівської кераміки в Криму, загальна кількість відомих екземплярів посуду невелика. Вони, так би мовити, тонуть в масі місцевих традиційних чи пов'язаних з пізньоскіфськими або сарматськими впливами форм ліпного та кружального посуду.

Поховальні споруди Криму, де знаходять кераміку, аналогічну черняхівській, як правило, зовсім не схожі на типові могильники культури полів поховань. Це або кам'яні ящики, або підбої та склепи, нехарактерні для основної зони поширення черняхівських пам'яток в Лісостепу.

Черняхівська кераміка в могильниках Криму ніколи не утворює самостійного набору посудин, типового для пам'яток культури полів поховань. Це горщики для готування їжі, столовий посуд типу мисок, чашок і кубків і навіть інколи посуд спеціального призначення. Деякі вироби є, мабуть, культовими (триручні миски-вази), інші використовувались як світильники, цидилки і т. д. Черняхівський посуд в поховальному інвентарі кримських некрополів є лише винятковим компонентом се-

¹¹ С. Ф. Стржелецкий. Позднеантичный могильник в Инкерманской долине.— КСИА АН УССР, вып. 8. Киев, 1959, с. 139—145. Автор мав можливість позпайомитися ґрунтовно з поховальними комплексами і рукописними матеріалами, які зберігаються у фондах Херсонського археологічного музею.

ред традиційних і античних форм кераміки. Навіть на близьких до Кримського півострова територіях, де трапляються пам'ятки черняхівського типу, на Нижньому Дніпрі і в Причорномор'ї, на могильниках, досліджених між Одесою та Миколаєвим, переважають інші, ніж в Криму, норми поховального обряду, простежуються відмінності в складі інвентаря, передусім у керамічному комплексі¹².

Лішніх форм посуду черняхівського типу в кримських матеріалах не спостерігається. Місцева кераміка пам'яток Боспорського царства одночасна з черняхівською. Посуд областей південно-західного Криму пізньоримського та ранньосередньовічного часу докорінно відрізняється від матеріалів культури полів поховань черняхівського типу. В Криму невідомий посуд західного поховання, який, як яйцеподібні горщики зі спеціально опершавленою поверхнею, деякі типи мисок, глечиків, чашок і особливо кубків з типовою оригінальною орнаментациєю магічно-космічного змісту.

Знахідки черняхівської кераміки в Криму, як ми зазначали, не попереджають появу подібного посуду в подніпровському Лісостепу. Посудини черняхівського типу на кримських могильниках, мабуть, поширюються дещо пізніше. В районах на північ і захід від Чорноморського узбережжя таких посуд з'являється ще до «скіфських» («готських») воєн III ст. н. е.

На пізніх кримських пам'ятках, в культурних шарах печерних міст, таких як Суук-Су, Чуфут-Кале, Мангун та інші, відсутній ліпний і гончарний посуд, аналогічний черняхівському. І все ж подібні пам'ятки намагались і намагаються пов'язати з готським народом, що проник в Крим внаслідок відомих історичних подій. Таким чином, кераміка культури полів поховань ніяк не може становити ланку, що об'єднує пізньоантичні і ранньосередньовічні пам'ятки Криму. Якщо визнавати печерні міста готськими пам'ятками, то черняхівська культура, несхожа з ними (зокрема, в своєму керамічному комплексі), не може бути в жодній мірі пов'язана зі східними германцями*.

Отже, ні масове переселення, ні постійно діюче виробництво кераміки в Криму не зумовлювали проникнення на територію Тавриди окремих посудин, аналогічних черняхівським.

Походження сіроглиняної кружальної кераміки є дискусійним. Її намагаються виводити з античних областей Причорномор'я (М. О. Тиханова) і з західних земель Подністров'я, де була поширена липецька культура (Г. Діакону). В той час мода на сіроглиняний і чорний лощений та нелощений посуд в III—IV ст. н. е., що була новою для місцевих племен, сприяла його виробництву. Порівняно високий рівень соціально-економічного потенціалу черняхівських племен дав можливість налагодити гончарне ремесло на багатьох черняхівських поселеннях Лісостепу. Це забезпечило поширення виготовленого на крузі посуду, зумовило появу стандартних черняхівських типів кераміки і вивіз окремих зразків далеко за межі її основного етнокультурного ареалу. Проникненню такої кераміки в Крим мало сприяти досить раннє освоєння лісостеповими племенами ще в «доготський» період суміжних з Кримом територій Північного Причорномор'я**.

Як відомо, тісні торговельні зв'язки Подніпров'я з Кримом простежуються з найдавніших часів. У період, що безпосередньо передуює чер-

¹² Э. А. Симонович. Итоги исследования черняховских памятников в Северном Причерноморье. — МИА, № 139. М., 1967, с. 205—237.

* Разом з тим відзначається схожість і спадкоємність розвитку ряду керамічних форм від пізньоримських — черняхівських до ранньосередньовічних слов'янських матеріалів типу Пенківки, які розташовані на тих же землях, що і черняхівські пам'ятки, головним чином у лісостеповій зоні.

** Знахідки кераміки і пам'яток черняхівського типу відомі тепер навіть в районі міст Херсона та Миколаєва, як свідчать матеріали фондів місцевих музеїв та проведені в цих районах розвідки.

няхівському, проходить часткове переселення пізніх скіфів з придніпровських степів у Крим, куди переноситься столиця пізньоскіфського царства. Не послаблюються зв'язки з півднем у придніпровських племен і в римський час. Отже, цілком імовірно, що окремі особи проникали з метою торгівлі з однієї області в іншу. Торговельним відносинам з кримськими містами була присвячена стаття А. Т. Брайчевської (Сміленко) ¹³, матеріали якої тепер значно доповнені ¹⁴. На південь, в Крим, вірогідно, завозили лише окремі вироби кружального ремесла культури полів поховань, оскільки, як уже зазначалося, масового притоку черняхівського посуду тут не зафіксовано.

Основний висновок, до якого приводить розгляд знахідок кераміки черняхівського типу в Криму, полягає в тому, що наявність окремих екземплярів посуду з іншої, навіть суміжної області, серед чужих за обрядом та інвентарем культурних явищ, не може свідчити про освоєння даних земель іншим племенем. У конкретному випадку не можна за розрізненими знахідками черняхівської кераміки, а тим більше окремих дрібних речей, говорити про освоєння Криму в пізньоантичний період слов'янами чи східними германцями. Запозичення окремих культурних рис народами, що жили поруч, є безсумнівним. На це вказують сарматські і пізньоскіфські елементи в черняхівських пам'ятках Нижнього Подніпров'я, Причорномор'я і Молдавії, пшеворсько-оксидівські чи східнопоморсько-мазовецькі впливи, що особливо відчутні в північно-західних областях черняхівської культури, а також окремі запозичення в Молдавії і Подунав'ї від дако-гетських племен. Однак це ці зв'язки визначають культуру в цілому, як не визначає характеру нині відомих кримських поселень і могильників кераміка черняхівського типу.

Э. А. СЫМОНОВИЧ

О керамике черняховского типа в Крыму

Резюме

В статье рассмотрен керамический материал черняховского типа памятников восточного и западного Крыма, где такие находки сравнительно немногочисленны. Здесь не встречены наборы типичной кухонной и столовой посуды культуры полесей погребений. Время появления подобной керамики в Крыму не опережает ее распространения в Лесостепи — основной зоне размещения черняховских памятников. Автор приходит к заключению, что по отдельным находкам черняховских предметов, в том числе и керамики, обнаруженным в совершенно других, чем на севере, погребальных комплексах, нельзя предполагать проникновения в Крым в позднеантичный период этнически однородных крупных массивов населения. Проникновение черняховской керамики является скорее всего результатом традиционных торговых связей населения Поднепровья и Крыма, тесно связанных в период существования в этих областях позднескифского царства. Развитию торговли в позднеримское время способствовало продвижение черняховских племен по рекам в южные районы Причерноморья. Эти связи были обусловлены потребностями и уровнем социально-экономической жизни местного общества.

¹³ А. Т. Брайчевська. Деякі археологічні дані про торгівлю древніх слов'ян з кримськими містами. — Археологія, т. X. Київ, 1957, с. 111—121.

¹⁴ В. В. Кропоткин. Римские импортные изделия в Восточной Европе. — СЛИ, вып. ДІ-27. М., 1970, с. 149, рис. 1; с. 159, рис. 16 і сл.

В. Д. БАРАН, С. П. ПАЧКОВА

Поселення поблизу с. Горошеве на Середньому Дністрі

Поселення розташоване на лівому березі Дністра в урочищі Підгороддя, між селами Горошеве та Устя Борщівського району Тернопільської області. Урочище займає першу надзаплавну терасу площею 45,7 га і висотою 3—5 м. З півдня невеликий струмочок відділяє його від сусіднього урочища Кричунка, з півночі і заходу воно оточене скелями (рис. 1). Поселення виявлене експедицією Інституту археології

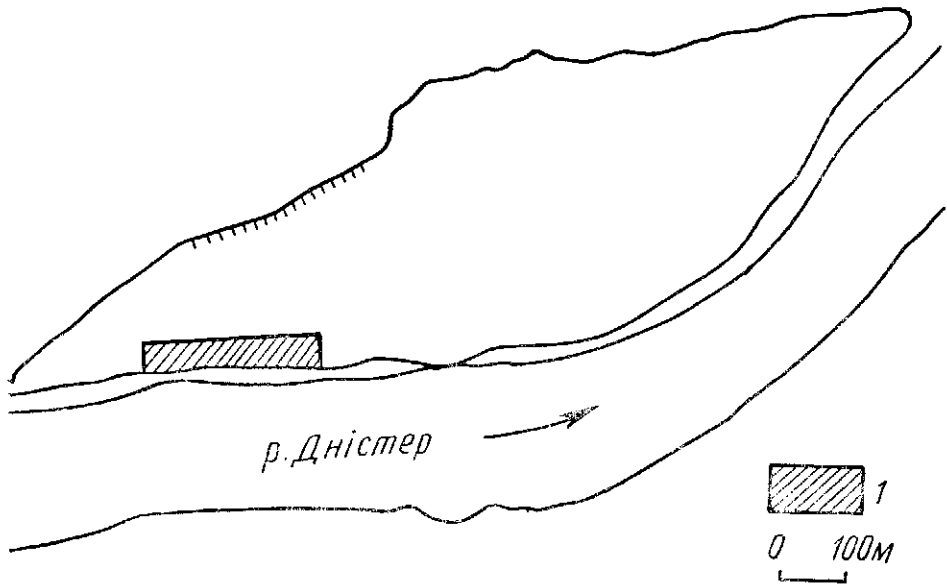

Рис. 1. План поселення поблизу с. Горошева.
1 — місце розкопів.

АН УРСР в 1969 р. Вздовж берега Дністра закладено шість розкопів. Культурний шар зберігся добре, хоч насиченість його знахідками незначна. Товщина на площі, де не було заглиблених у ґрунт будівель, доходила до 0,5 м.

Пам'ятка багат шарова. Будь-якої закономірності в розміщенні різночасних культурних залишків у шарі поза житловими і господарськими спорудами не спостерігалось. Не вдалося простежити й стратиграфію, тоді як топографічно різночасні об'єкти добре розмежовуються. Розташування їх свідчить, що ранньослов'янське поселення мстилось у нижчій частині узбережжя, а поселення рубежу нашої ери — на північ від нього у вищій частині урочища. Найвищий пункт пов'язаний з пам'яткою скіфського часу.

Пропонована стаття присвячена публікації споруд та матеріалів ранньослов'янського часу, відкритих в 1970—1971 рр.

У 1970 р. було закладено три розкопи, але тільки у третьому з них площею 126 м² виявлено слов'янські комплекси: два житла (№ 4, 5), господарську яму (№ 2) та залишки вогнища (№ 3).

Житло № 4 площею 12 м² розташоване на обриві берега (рис. 2). Сліди його були помічені на глибині 0,3 м від сучасної поверхні, але виразні контури зафіксовано дещо глибше (0,5 м), на рівні жовтого

суглинкового материка. Житло має прямокутну форму, заокруглені кути, орієнтоване стінками за сторонами світу. Довжина західної стіни — 4,3 м, південної та північної — по 2,8 м. Східна зруйнована обвалом берега, проте її північно-східний кут позначається чітко. Долівка житла майже рівна і заглиблена на 1,1—1,15 м від сучасної поверхні (на 0,7—0,75 м від давнього горизонту). Вона являє собою щільний шар добре

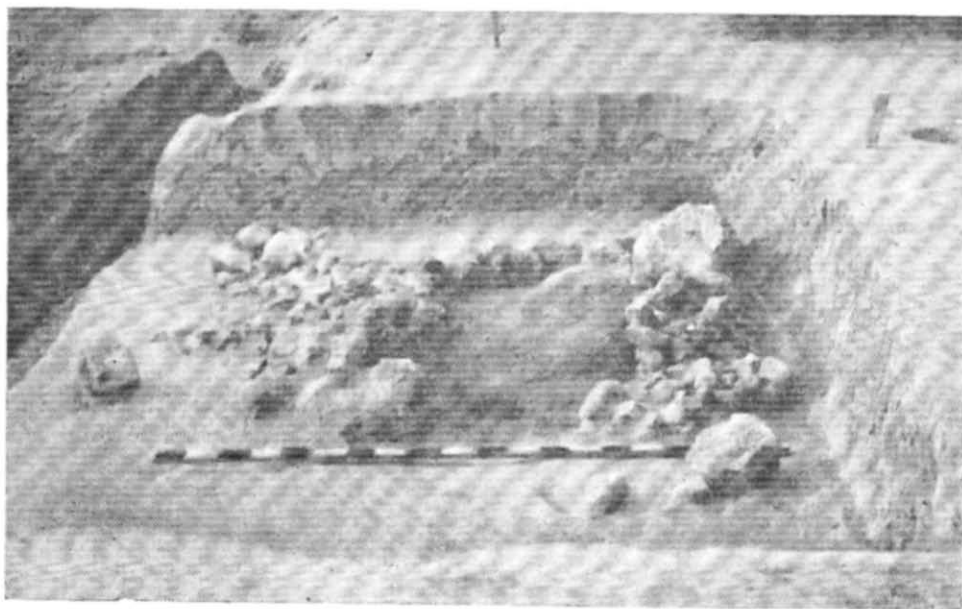

Рис. 2. Житло № 4. Вигляд з півночі.

утрамбованої жовто-зеленої глини. Від неї виразно відокремлюється заповнення напівземлянки — темносажисте, насичене обпаленим камінням. У двох місцях розчищено скупчення каменів. У північно-західному куті виявлена піща розміром 0,6×0,9 м, яка виходила за межі напівземлянки. Можливо, тут був вхід у житло. Всю його південну половину займав розвал печі-кам'янки (рис. 3) з добре випаленим черенем, на якому лежав товстий шар попелу та деревного вугілля.

Заповнення житла характеризується численними кістками тварин* та уламками кераміки, представленої вінцями, днищами та стінками ранньослов'янського посуду (рис. 4, 1—7). У верхньому шарі інколи траплялась кераміка більш раннього часу — рубежу нашої ери, наприклад, уламок жовтоглиняного глечика з псевдоручками, окремі фрагменти спеціально ошершавлених посудин тощо. Ці знахідки потрапили сюди з культурного шару, тому їх можна вважати випадковими.

Житло № 5 також виявлено в обриві берега на відстані 4 м на північ від попереднього (рис. 5). Воно являє собою напівземлянку прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтовану стінками за сторонами світу. Розміри її — 2,6×3,6 м, глибина — 0,9—0,95 м від рівня сучасної поверхні (0,5—0,55 м від давнього горизонту). Долівка глиняна, жовто-зеленого кольору, добре утрамбована. Вона чітко відрізняється від темного заповнення напівземлянки.

* Визначення остеологічного матеріалу з Горошівського поселення проведено Н. Г. Тимченко. В житлі № 4 знайдено 287 кісток, з них 83 належать свійському бику; 45 — вівці чи кози; 51 — домашній свині; 4 — коневі та собаці; 80 — кісток не визначено.

У північно-східному кутку житла наявні залишки печі-кам'янки (рис. 3). Черинь її, підмазаний глиною, завтовшки 3—4 см, сильно обпалений. Його розміри — 0,8×1,1 м. Як і в житлі № 4, навколо череня були великі камені, а менші лежали поодаль від нього. Очевидно, перші становили основу печі, а другі — її верхню частину.

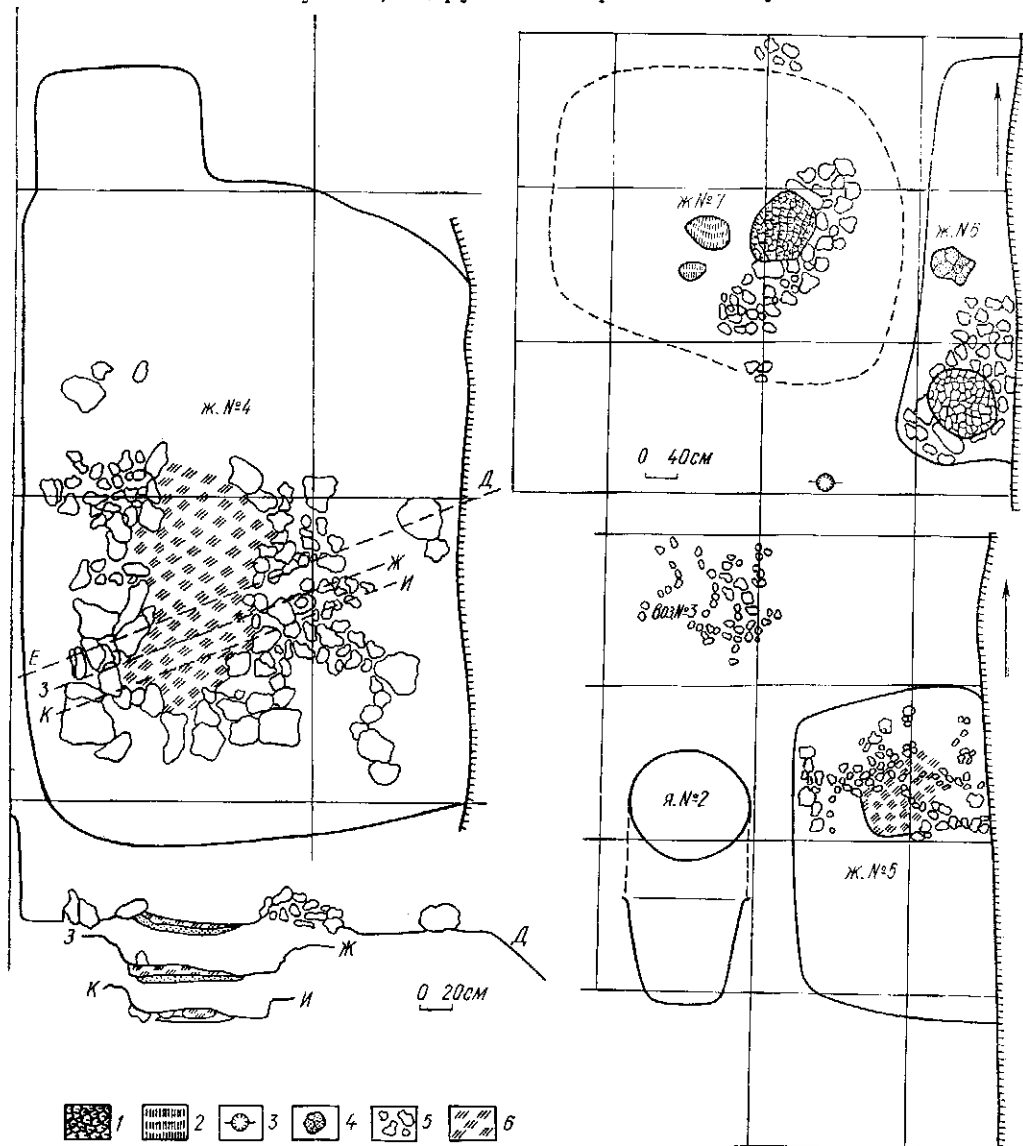

Рис. 3. Плани слов'янських жител (№ 4, 6, 7) і житлово-господарчого комплексу: житло № 5, яма № 2, вогнище № 3.

1 — под печі; 2 — залишки долівки; 3 — стовпова ямка; 4 — розвал горщика; 5 — каміння; 6 — попіл.

Під час розчистки заповнення знайдено в основному уламки глиняного посуду — переважно грубих ліпних горщиків та сковорідок, а також каміння, кістки тварин*. У верхньому шарі, з його західного краю, трапився великий фрагмент жовтолощеного кухля, який належить до рубежу нашої ери. Слід зазначити, що в цій напівзсмянці знахідок було значно менше, ніж у житлі № 4.

* Всього в житлі № 5 знайдено 43 кістки, з них 6 належали бичу, 6 — вівці чи козі, 31 — свині.

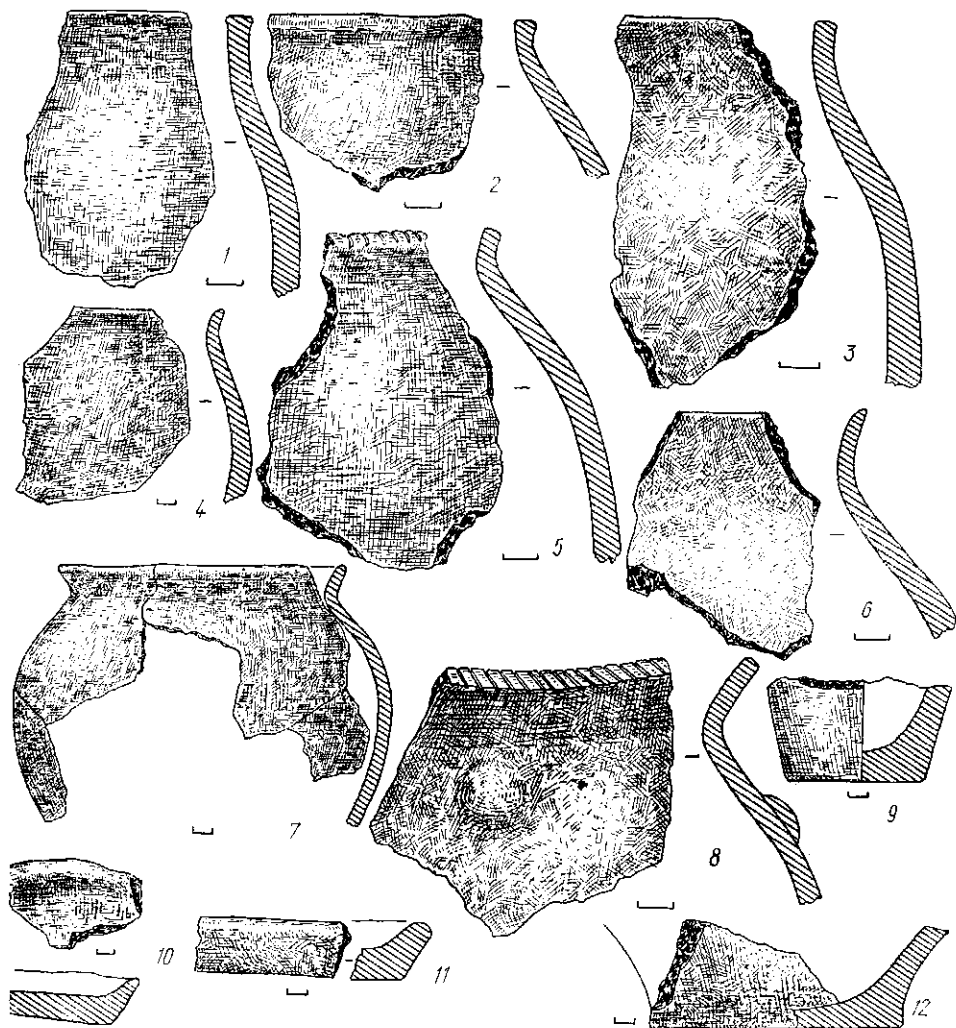

Рис. 4. Кераміка з слов'янських жител.

1—7 — з житла № 4; 8—10 — з житла № 7; 11, 12 — з житла № 6.

На відстані 1—1,2 м на північний захід від житла № 5 виявлено вогнище (№ 3), сліди якого були помічені ще на глибині 0,2 м від сучасної поверхні, а його основа зафіксована на глибині 0,4—0,5 м на рівні давньої поверхні. Залишки вогнища являли собою скупчення перепаленого каміння, змішаного з попелом, деревним вугіллям, уламками ранньослов'янської кераміки і кістками тварин (рис. 3).

За 1,5 м на південь від згаданого вогнища і 0,5 м на захід від житла виявлено яму № 2 господарського призначення. Пляму зафіксовано на рівні давньої поверхні (0,4—0,5 м від сучасної). Яма майже напівсферична за формою, діаметром 1,3 м, глибиною 0,9 м від рівня її виявлення (1,3 м від сучасної поверхні; рис. 3). В заповненні було багато уламків кісток, кераміки і каміння. В центрі, на глибині 0,5 м від давнього горизонту, знайдена нижня половина ранньослов'янського горщика з великими кістками тварин. Очевидно, в ямі зберігались запаси м'яса.

Кілька ранньослов'янських об'єктів було відкрито в 1971 р. У розкопі II загальною площею 210 м², закладеному за 11 м на північ від

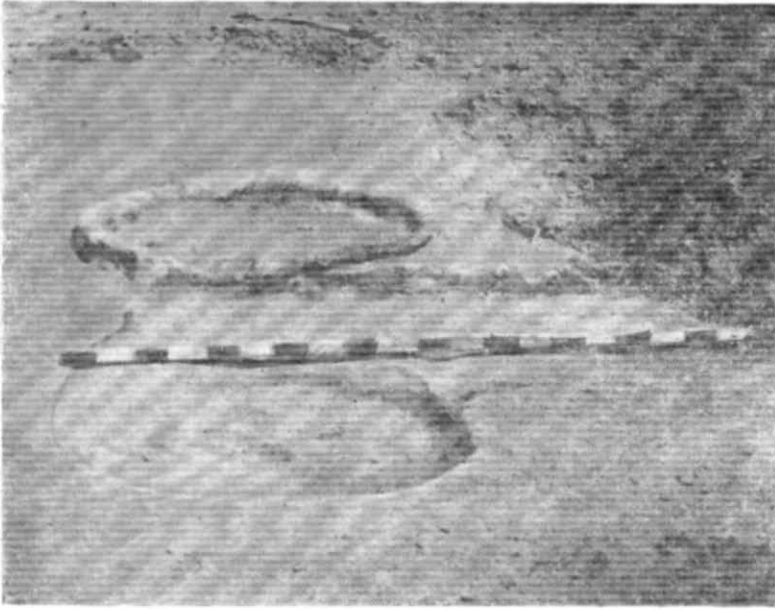

Рис. 5. Житлово-господарський комплекс: житло № 5, яма № 2, вогнище № 3. Вигляд з півночі.

розкопу III (1970 р.). В обриві берега зафіксовано залишки напівземляного житла № 6 (рис. 3). Воно заглиблене в землю на 0,25—0,3 м від давнього горизонту (0,7—0,8 м від сучасної поверхні). Збереглась лише його західна частина. Довжина західної стіни — 5,3 м, уцілілої частини південної — 1,5 м, а північної — близько 1 м. У південно-західному куті житла була піч-кам'янка з черенем овальної форми, розміром 1×0,9 м. Поряд з піччю, біля західної стіни, знайдено роздавлений великий ранньослов'янський горщик, який вдалося реконструювати (рис. 6).

Поблизу цього житла, за 0,5 м на захід від нього, відкрита ще одна напівземлянка (№ 7). Контури її простежувались слабо, оскільки вона лише на 0,10—0,15 м була заглиблена в передматериковий суглинок (рис. 3). У ній досить добре збереглися залишки печі-кам'янки у вигляді великого скупчення каменів. Черинь, підмазаний глиною і добре вишалений, має овальну форму і розміри 0,6×0,8 м; товщина — 3—4 см. На ньому лежав товстий шар посплу та деревного вугілля. З його північно-східного та південно-західного боку розчищено по одному великому каменю, які, очевидно, були в основі стінок печі. В розвалі її знайдено багато уламків кераміки, кісток тварин та залізний ніж (рис. 4, 8—10).

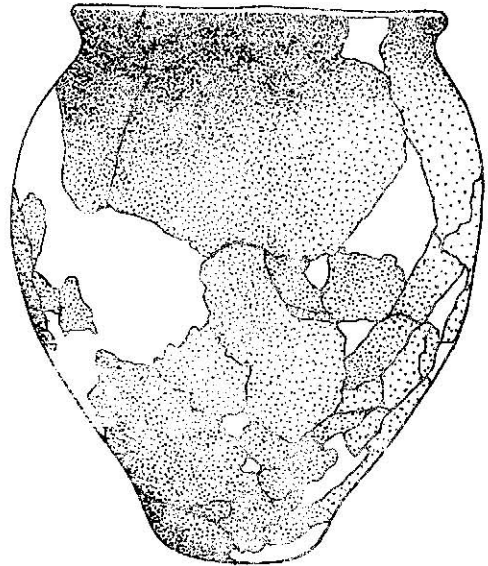

Рис. 6. Горщик з житла № 6.

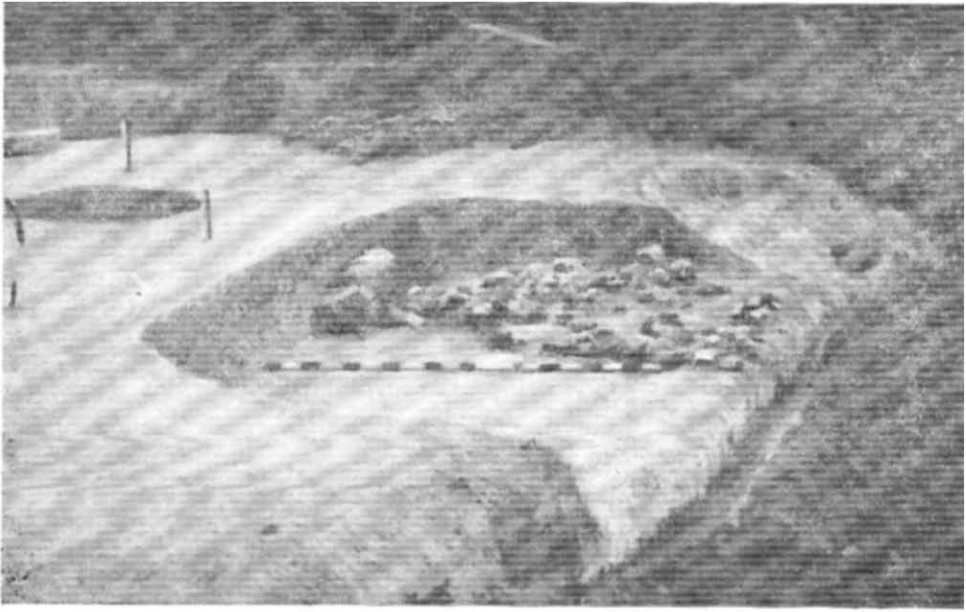

Рис. 7. Залишки жаровні. Видгляд з півдня.

У цьому ж розкопі на краю берега виявлено залишки печі-кам'янки № 5. Добре зберігся підмазаний глиною черінь прямокутної форми, з заокругленими кутами; розміри його — $0,9 \times 0,8$ м. На ньому лежав товстий шар попелу, вуглинок та дрібних уламків кераміки. По краях череня з західного, північного та південного боків лежали невеликі камені-кругляки. На південь від нього виявлено напівкруглу нішу, викладену з перепаленого каменю. Напевно, мешканці поселення почали перестроювати печі-кам'янку, але не встигли з якихось причин закінчити цю роботу. Виявлена піч уже функціонувала тривалий час, оскільки в черені чітко простежуються два прошарки глини товщиною 3—4 см, розділені темним сажистим шаром. Навколо череня зафіксовано шар перепаленої землі, змішаної з попелом і вуглинками. Особливо інтенсивним він був з північного боку череня, де за 0,2—0,3 м від нього простежено край глиняної жаровні. Вона являла собою круглу товстостінну сковороду діаметром 1,3 м, обпалецу до чорного кольору. Висота її бортиків — від 7 до 15 см, товщина стінок — до 8 см, а днища — 5 см. Жаровня виготовлена з крихкого пористого тіста, з великою кількістю органічних домішок (соломи, зерна та полови) (рис. 7).

Уламки таких виробів знайдено на ряді ранньослов'янських поселень на р. Тясміні, в Молдавії та на Сеймі¹. І. А. Рафалович на підставі розкопок слов'янського поселення в с. Ханське вважає, що подібні жаровні стояли поверх печей або були переносні². В нашому випадку жаровня встановлена збоку від печі. Як показала розчистка, це було її постійне місце, оскільки вона занадто велика і крихка для того, щоб її переміщати. Піч-кам'янка та жаровня, певно, входили до складу якоїсь напівземлянки, бо черінь зафіксовано на глибині 0,8 м від сучас-

¹ Д. Т. Березовец. Поселение уличей на р. Тясмине. — МИА, № 108. М., 1963, с. 175; його ж. До питання про літописних сіверян. — Археологія, т. VIII. Київ, 1956, с. 28—44; І. А. Рафалович. Матеріальна культура славян VI—IX вв. в Молдавії. — Очерки історії культури Молдавії. Кишинев, 1971, с. 59—119.

² І. А. Рафалович. Вказ. праця, с. 98.

ної поверхні, тобто на тому ж рівні, що й черинь печі в житлі № 6. Але контури її не вдалося помітити.

Ранньослов'янські об'єкти виявлено також у розкопі I (1971 р.). За 6 м на захід від обрива берега відкрито розвал печі-кам'янки № 1. Верхнє каміння зафіксовано на глибині 0,4 м від сучасної поверхні, а черинь залягав на рівні 0,8 м. На ньому розчищено товстий шар попелу, перемішаного з вуглинками. На тій самій глибині за піччю (з західного та південно-західного боку) є сліди обгорілих дерев'яних плах — залишки перекриття споруди, якій, очевидно, належала піч. За конструктивними особливостями останньої її можна датувати третьою чвертю I тисячоліття н. е. Серед знахідок — окремі уламки ранньослов'янських посудин, значно більше кераміки рубежу нашої ери.

Подібна піч-кам'янка (№ 2) трапилась за 18 м на південь від першої. Своїм західним краєм вона перекривала яму № 3 перших століть нашої ери. Серед каміння, з якого складена піч, та на її черені знайдено багато уламків ранньослов'янської кераміки, а подекуди й посуду рубежу нашої ери.

За 5 м на північний захід від згаданої печі трапились залишки вогнища № 5. Перепалене каміння було складене в формі піраміди з трикутною основою, яку зафіксовано на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Біля його північно-східного кута простежено невеличке скупчення перепаленої землі, сажі, попелу та деревного вугілля. Під час розчистки цього вогнища виявлено уламки ранньослов'янської кераміки.

Ще один об'єкт, на нашу думку, можна віднести до ранньослов'янського часу. Йдеться про скупчення кусків глиняної обмазки за 3—3,5 м на північний схід від печі-кам'янки № 2. Воно залягало на глибині 0,6—0,7 м від сучасної поверхні на площі $1,8 \times 1,4$ м. Дуже обпалені куски обмазки утворювали щільний шар завтовшки 5 см. З одного боку вони заглажені, з другого — нерівні. Не виключено, що це залишки всликої жаровні, форму і розміри якої остаточно визначити неможливо. Серед її уламків знайдено фрагмент залізного серпа.

Найчисленнішу групу знахідок, виявлених на поселенні, становить кераміка (в основному фрагментована). Кілька посудин вдалося реконструювати. Наявний матеріал дає певне уявлення про характер і вигляд керамічного комплексу. Він складається з уламків ліпних посудин. Деякі вироби мають на дніщі сліди від дерев'яного круга (уламок горщика з житла № 4).

Фрагментарність матеріалу не дає можливості докладно простежити техніку виготовлення посуду, однак деякі спостереження становлять певний інтерес. Дно окремих посудин має нерівну, шорстку поверхню зі слідами використання підсіпки при їх виготовленні. Часто денця і нижня частина стінок значно товстіші, ніж верхня. На багатьох фрагментах помітні стрічки, з яких виліплювався тулуб посудини. Але якою технікою парощували стінки — спіральною чи кільцевою, визначити важко. Принаймні, сліди зліплювання стрічок чи валиків добре заглажені і непомітні. Посудини невеликих розмірів, можливо формувались з одного куска глини. Поверхню посудин заглажували.

Деякі варіанти простежуються у складі керамічного тіста. Переважає глина із значною домішкою шамоту, піску та подрібнених органічних речовин (соломи, полови, зерна тощо). Поверхня таких виробів звичайно горбкувата. Невелика частина посуду виготовлена з глини, де є лише пісок та мілко подрібнені рослини, тому вона має гладку поверхню. Залежності між формою посудини та складом керамічної маси не простежується.

Випалювали вироби на вогнищах, на що вказує нерівномірний, плямистий колір. Частина фрагментів має сліди сильного повторного опа-

лення. Переважають посудини бурого кольору різних відтінків (від світлого до темного) або сірувато-коричневого.

Кераміка представлена двома основними формами: перша, що характеризує переважну частину посуду, — це горщики, друга — лише окремі екземпляри сковорідок.

Незначна кількість цілих посудин не дозволяє класифікувати горщики за типами і варіантами. Проте наявний матеріал дає можливість вважати, що на Горошівському поселенні основний тип становили горщики із слабо відігнутими вінцями та пологими плічками. Вінця низькі, прямі або трохи відхилені назовні. Найбільший діаметр припадає на верхню третину тулуба. Плічка похилі, в окремих випадках досить виразні (рис. 4, 1, 3—6).

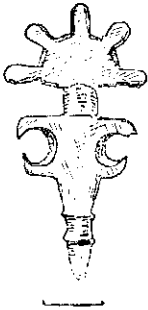

Рис. 8. Пальчаста фібула.

Горщики такої форми характерні для ранньослов'янських пам'яток VI—VII ст. Середнього та Верхнього Подністров'я, Молдавії, де вони становлять значну частину всієї кераміки³. За своїми пропорціями та профілюванням вони близькі до кераміки пражського типу⁴.

Другий тип представлений біконічними горщиками (рис. 4, 2). Біконічні пропорції типові для пенківських пам'яток. Вони поширені на межі Лісостепу та Степу в Середньому Подніпров'ї та Побужжі⁵. Під вінцями горщиків цього типу інколи виступає наліпний валик з насічками чи гудзиками. Взагалі орнаментация посудин на поселенні дуже бідна і обмежується насічками, зачіпами та гудзиками (рис. 4, 5, 8).

Специфічною формою посуду тут є також сковорідки (рис. 4, 10, 11). Вони мають косий, з заокругленим краєм бортик заввишки 1,5—2 см та плоскі дніща товщиною до 1,5 см, діаметр їх сягає 30 см. З глини вироблялись і жаровні, які використовувались для просушування зерна.

Серед металевих виробів на поселенні знайдено невеликий залізний ніж та уламок залізного серпа. Ніж має пряму спинку і плоский черешок довжиною 3 см. Довжина леза — 6,5 см, ширина — близько 1,5 см. Лезо плавно переходить в черешок. Подібні за формою ножі відомі на багатьох слов'янських пам'ятках третьої чверті I тисячоліття. Серп пошкоджений: збереглась лише частина леза трохи вигнутої форми довжиною 13 см, шириною 2 см.

Цікаву групу знахідок становлять кістяні знаряддя з житла № 4. Це кістки ребер з відшліфованою виїмкою по внутрішньому краю. Їх призначення не зовсім ясне. Можливо, вони використовувались як лошцала.

З прикрас на поселенні виявлено невелику бронзову пальчасту фібулу дунайського типу. З лицьового боку вона прикрашена врізним ор-

³ И. А. Рафалович. Вказ. праця, с. 94; В. Д. Баран. Раннеславянское поселение у с. Рипшева (Рипшев II) на Западном Буге. — МИА, № 108. М., 1963, с. 360; Г. И. Смирнова. Раннеславянское поселение у с. Незвиско на Днестре. — Раматки archeologicke, Rocnik I.I, 1960, с. 1, с. 222—238; И. С. Винокур, О. М. Приходнюк, А. Т. Смиленко. Исследование славянских памятников в Устье на Среднем Днестре. — АНУ в 1968 г., вып. III. Киев, 1971, с. 220—221.

⁴ D. Biálekova. Nove vsacoslovanske nalezy z juhozapadneho slovenska. — Slovenská archeológia, I, V, Bratislava, 1962; И. П. Русанова. Керамика раннеславянских поселений Житомирщины. — Аг. XX, Прага, 1968; Borokovský. Staroslavanska keramika ve Strední Evrope, Praha, 1940.

⁵ В. П. Петров. Стецовка, поселение третьей четверти I тысячелетия н. э. (по материалам раскопок 1956—1958 гг. в Потясминье). — МИА, № 108. М., 1963, с. 210—230; Д. Т. Березовец. Поселение уличей на р. Тясмине. — Там же, с. 147—200; П. И. Хавлюк. Раннеславянские поселения Семенки и Самчицы в среднем течении Южного Буга. — Там же, с. 321—350.

наментом, а з протилежного збереглися основа та гачок для голки (рис. 8). Аналогічні фібули знайдено на поселеннях Ханська II в Молдавії і Шипот поблизу Сучави в Румунії⁶.

Аналіз культурних залишків дає можливість визначити час існування поселення. В розв'язанні цього питання головну роль відіграє керамічний комплекс і фібула. Кераміка за типами і формою датується в межах VI—VII ст. н. е., а фібула — VII ст. н. е. (за І. Вернером)⁷.

В цілому характер жител та виявлений інвентар поселення Горошева не відрізняється від інших слов'янських пам'яток третьої чверті I тисячоліття н. е. в Середньому Подністров'ї. Для нього, як і для решти поселень VI—VII ст. в цьому районі, типова наявність керамічних форм, близьких до посуду Верхнього Подністров'я і Волині, але тут є певна кількість біконічних горщиків, що знаходять аналогії в посуді пам'яток Південного Бугу і Молдавії. Це свідчить про те, що територія Середнього Подністров'я була місцем стику груп слов'янського населення, зокрема того, яке просувалося на південь у Подунав'я з межириччя Дніпра, Південного Бугу й Верхнього Дністра та інших західних районів.

В. Д. БАРАН, С. П. ПАЧКОВА

Поселение близ с. Горошева на Среднем Днестре

Резюме

В статье публикуются материалы раскопок 1970—1971 гг. славянского поселения возле с. Горошева на Среднем Днестре. Открыты четыре полуземлянки, хозяйственная яма, надворный очаг, сушильный комплекс. Открытые объекты сопровождаются славянской керамикой третьей четверти I тысячелетия н. э., железными и костяными орудиями труда, костными остатками. Датируется славянское поселение пальчатой фибулой VII в. н. э.

Исследуемое поселение у с. Горошева не отличается от других славянских памятников третьей четверти I тысячелетия н. э. Среднего Поднепровья. Для него, как и для других памятников VI—VII столетий этого района, характерно наличие керамических форм, близких посуде Верхнего Поднепровья и Волины, с одной стороны, и керамике из славянских памятников Южного Буга и Молдавии, с другой. Это свидетельствует о том, что территория Среднего Поднепровья была местом стыка того славянского населения, которое продвигалось на юг в Подунавье из междуречья Днестра и Южного Буга, Верхнего Днестра и более западных районов.

Д. Я. ТЕЛЕГІН, С. О. БЕЛЯЄВА

Пам'ятки ранньослов'янського часу на Орелі

Проблема поховання східних слов'ян, що все ще залишається однією з найголовніших у радянській історіографії, безперечно, має вирішуватися на основі аналізу археологічних джерел рубежу ер і першої половини — середини I тисячоліття н. е. в межах всього Дніпровського басейну. На жаль, дослідники-славісти приділяли увагу в основному вивченню матеріалів більш північних лісостепових районів Подніпров'я і Правобережжя України. Пам'ятки ж першої половини I тисячоліття

⁶ И. А. Рафалович. Вказ. праця, с. 64, рис. 9, 1; Dan G. L. Teodor. Regiunile rasartene ale româniei în secolele VI—VII.— Memoria antiquitatis, I, 1969, с. 202, рис. 16, 2.

⁷ I. Wegner. Slawische Bügelfibeln des VII. Jahrhunderts. Reinecke Festschrift Mainz, 1950, с. 30, 40, 43, 158.

н. е. степового Подніпров'я і особливо Лівобережної України здебільшого залишались поза полем їх зору.

Як відомо, долину Дніпра і Правобережжя України в II ст. заселяли носії черняхівської культури. Їх пам'ятки менше відомі на Лівобережжі, а на південний схід від течії Ворскли і лінії Полтава—Зміїв вони взагалі трапляються лише спорадично, й то у вигляді окремих знахідок кераміки¹.

На археологічній карті першої половини I тисячоліття Лівобережжя України на межі Лісостепу і Степу і, зокрема, Поорелля, якому присвячена ця стаття, досі залишилися, по суті, білою плямою.

У 1959—1960 рр. розвідкою Дніпродзержинської експедиції на відрізку Дніпра Кременчук—Дніпропетровськ була виявлена значна кількість пам'яток з грубою ліпною керамікою ранньослов'янських форм (Дереївка, Бородаївка, Радянське)². Місцезнаходження з аналогічною керамікою були обстежені О. В. Бодяньським в Надпоріжжі. Але всі ці пам'ятки А. Т. Сміленко вважає близькими до поселень пеньківського типу і датує їх VI—VII ст. н. е.³ Приблизно так датовані й перші знахідки грубої ліпної кераміки ранньослов'янського походження, виявлені в долині Орелі розвідкою 1968 р. під керівництвом Ю. Г. Колосова. Л. М. Рутковська відносить їх до VI—VIII ст. н. е.⁴

За останні три роки (1970—1972) в зв'язку з будівництвом каналу Дніпро—Донбас експедиція під керівництвом Д. Я. Тсегіна та О. С. Беляєва провела суцільне обстеження долини р. Орелі від її гирла до верхів'я. Поряд з матеріалами інших епох тут було зафіксовано (ще раніше в ході розвідок І. Ф. Ковальнової) велику кількість поселень з ліпним ранньослов'янським посудом⁵. Цей факт має важливе значення для розробки питання про склад населення цієї території в першій половині I тисячоліття н. е. Виявлено також перші місцезнаходження з черняхівською керамікою.

Підйомний матеріал зібрано на всіх відкритих пунктах, деякі з них прошурфовані (Лисківка, Ковалів Кут поблизу с. Богате), а на двох поселення поблизу с. Йосипівка Магдалинівського району Дніпропетровської області проведено стаціонарні розкопки. Подаємо стисло характеристику цих досліджень.

Розкопки поселень поблизу с. Йосипівка. Тут, на лівому березі Орелі, досліджено два поселення — в урочищі Пляж та поблизу озера Лиман. Перше розташоване на північний захід від села на відстані 1,5 км від нього, безпосередньо біля гирла ріки. Воно займає підвищення в заплаві, висотою 1,5—2 м над літнім рівнем води. Поверхня задернована. Стаціонарними розкопками розкрита площа 240 м².

В результаті досліджень виявлено житло та шість господарських ям цього часу. Житло заглиблене, прямокутної форми, орієнтоване на схід-захід, розміром 4,6×2,2 м (рис. 1); його дно заглиблене на 1,10 м від сучасної поверхні. Верхній зріз простежено на глибині 0,90 м. Вздовж західної та східної стінок, а також поблизу від них були зафіксовані залишки стовпів та лаг. В заповненні житла та на долівці знайдено

¹ Нариси стародавньої історії Української РСР. Київ, 1957, карта 9.

² Д. Я. Телегин. Из работ Днепродзержинской экспедиции 1960 г.—КСИА АН УССР. Киев, 1962; Д. Я. Телегин, Е. В. Махно, И. Н. Шарфутдинова. Отчет о разведках в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1960 г.—ИА АН УССР.

³ А. Т. Сміленко. Осіле населення Степового Подніпров'я в ранні Середньовіччя. — Археологія, т. XXII. Київ, 1969.

⁴ Л. М. Рутковская. Исследование раннеславянских памятников на Орели в 1968 году. — АИУ, вып. III. Киев, 1971.

⁵ Д. Я. Телегин, И. Ф. Ковалева, А. С. Беляев, О. В. Чаплинская. Отчет о работе археологической экспедиции «Днепр — Донбасс» в 1970 году; Д. Я. Телегин, А. С. Беляева, С. А. Беляева. Отчет о работе экспедиции «Днепр—Донбасс» в 1972 году.— НА ІА АН УРСР.

фрагменти грубих ліпних посудин із значною домішкою шамоту в глині та уламок стінки лощеної ребристої посудини.

Ями зафіксовані у шарі темно-сірого піску, вони були спушені з давньої депної поверхні, яка залягає на глибині 0,6 м від сучасної. Всі ями округлі у плані, за винятком однієї, яка була прямокутною; стінки

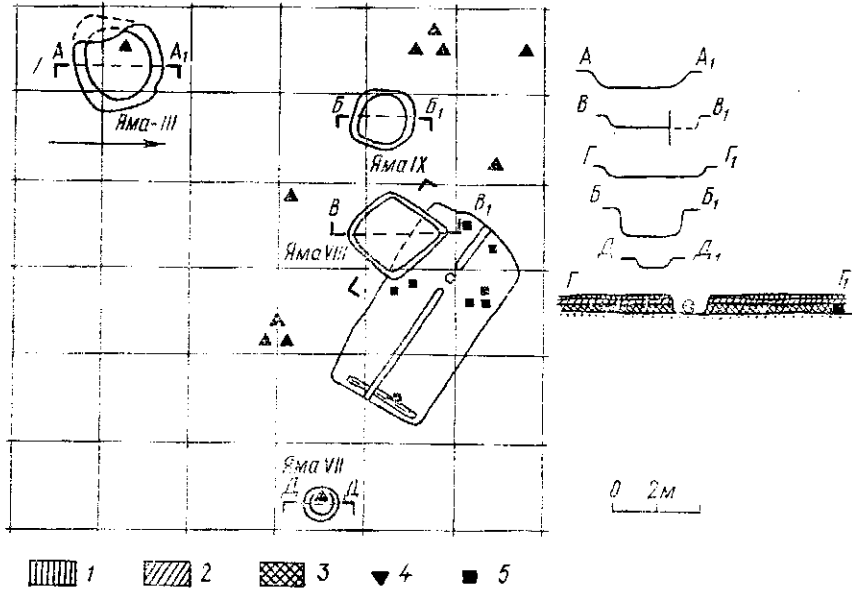

Рис. 1. Йосипівка, урочище Пляж. Контури житла та господарських ям (розкоп 1972 р.).

1 — дерев; 2 — темний супісок; 3 — світлий супісок; 4 — розвали посудин; 5 — дерево.

похилі, дно рівне. Товщина заповнення від рівня виявлення — 20—45 см. Тут знайдено два розвали ліпних посудин (рис. 2, 3, 8), а також фрагменти лощеної та грубої ліпної кераміки, стінки амфор, фрагмент зернотерки.

У культурному шарі поселення трапились залізні знаряддя праці, прикраси, кераміка та кістки тварин. Матеріали культурного шару, житла і ям ідентичні; нижче вони розглядаються разом.

Масовим матеріалом є ліпна кераміка. В колекції налічується більше тисячі фрагментів та близько десяти розвалів горщиків. Типологічно і за фактурою черепка посуд поділяється на дві великі групи: а) грубий нелощений та б) лощений.

Першу групу представлено 10 цілими реставрованими та реконструйованими посудинами, а також 1045 фрагментами. Глина погано відмудена з великою домішкою шамоту, маса неоднорідна, поверхня горбкувата, часто зі слідами згладжування травою. Лише незначна кількість стінок та дев'ять вінець мають більш-менш старанно заглажену поверхню. Виділяються три види посуду: горщики, миски та сковорідки-кришки.

Знайдено шість цілих горщиків, а також численні фрагменти від них. Вони різних розмірів, висотою від 11 до 28 см. За формою посудини розподіляються на два основних типи: округлотілі (бочкоподібні) та плечисті (рис. 3, 1—6).

Бочкоподібні горщики двох варіантів: з короткою шийкою (рис. 2, 2, 3) та без шийки (рис. 2, 4). Перші значно переважають. Дно рівне, найбільший діаметр — у середній частині їх висоти. Всього знайдено чотири горщики (рис. 3) та 90 вінець від них. Орнамент відсутній, лише

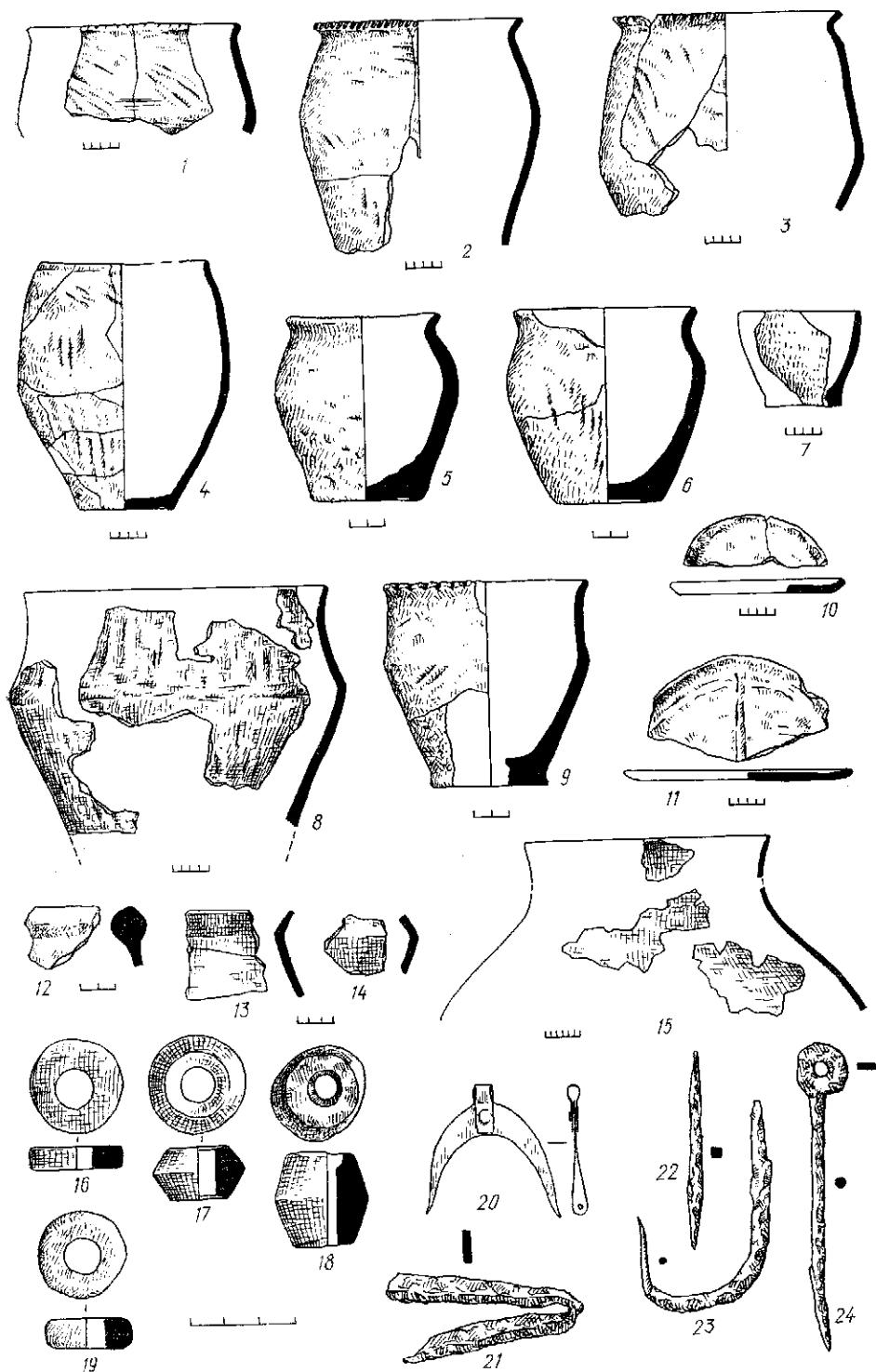

Рис. 2. Кераміка, прикраси та знаряддя праці другої чверті I тисячоліття н. е. з поселень поблизу с. Носипівка.

1-8, 10-13, 15-18, 20-21, 24 — з урочища Пляж; 9, 14, 19, 22, 23 — з урочища Лиман.

18 посудин були прикрашені нарізками по зрізу вінець (рис. 2, 1, 2) або пальцьовими й нігтьовими вм'ятинами (рис. 2, 3).

Плечисті горщики (три посудини та 130 уламків вінець) мають коротку шийку, яка переходить у добре виділені плічка. Вінця відігнуті назовні, з плоским або заокругленим чи звуженим зрізом, дно плоске, найбільший діаметр горщика припадає на верхню третину висоту (рис. 2, 5, 6). До цієї групи належать і вищезгадані фрагменти, поверхня яких краще заглажена.

Миски репрезентовані знахідкою лише двох фрагментів. Форму однієї вдалось реконструювати. Вона невеликого розміру, висотою 5 см, піалоподібна, тонкостінна, має маленьке денце із закраїною (рис. 2, 7). Від другої залишився тільки невеликий уламок товстостінного вінця, злегка похилого до середини.

Сковорідки-кришки. Знайдено 18 фрагментів, дві реконструйовані. Вони являють собою диски 20—26 см діаметром з невеликою закраїною — борщиком (рис. 2, 10, 11).

Лощена кераміка. Виявлено розвал округлої посудини чорно-сірого кольору, великого розміру, з вузькою шийкою (рис. 2, 15), а також уламки інших посудин (46 фрагментів). Тісто добре відмучене, майже без домішок. За формою посуд розподіляється на дві групи: округлотілі горщики та ребристі. Вінця посудин прямі, з рівним плоским зрізом (рис. 2, 15) або відігнуті назовні. Нерідко є помітне ребро на внутрішньому боці (рис. 2, 12, 13). Орнамент відсутній. Лише один фрагмент стінки ребристого горщика має прокреслені хрестоподібні фігури (рис. 4, 8).

Крім того, на поселенні знайдено різні знаряддя праці та прикраси. Залізні вироби нечисленні. Трапилась лише шпилька, фрагмент ножа та ножиць (рис. 2, 21, 24), є уламки криць. Серед інших знахідок — шість прясел та оселки. Прясла зроблені з тієї ж маси, що й лошений посуд. За формою чотири з них круглі, плоскі (рис. 2, 16), решта біконічні (рис. 2, 17, 18). Є також заготовка прясла з амфорного черепка.

Амфорна кераміка складається з 14 фрагментів стінок та чотирьох ручок римських амфор, які датуються не раніше III ст. н. е. *

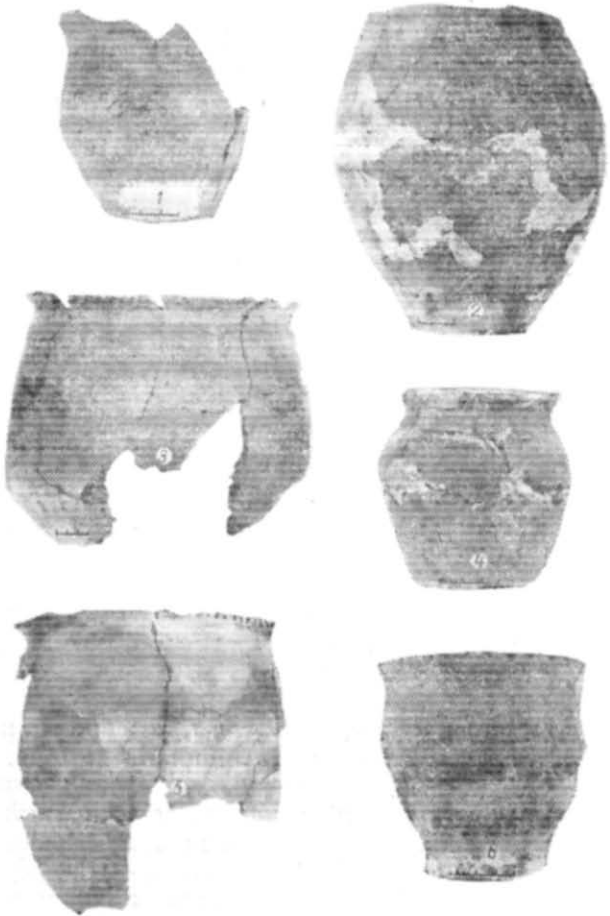

Рис. 3. Йосипівка. Реставровані горщики або їх фрагменти. Урочища Пляж (1—5) та Лиман (6).

* Визначення Н. О. Лейпунської.

Особливу увагу привертає виявлена в культурному шарі поселення бронзова підвіска-луниця з клепаною петелькою та двома просвердленими отворами на кінцях (рис. 2, 20). Вона має близькі аналогії серед прикрас Гобобіараса в Угорщині, які датуються 240—450 рр. н. е.⁶

В урочищі Лиман під час розкопок ґрунтового могильника з різночасними похованнями (неоліт, бронза, ранній залізний вік) виявлена значна кількість кераміки ранньослов'янського часу. Основна маса знахідок зосереджувалась в районі розкопаної тут глиноподібної печі, від-

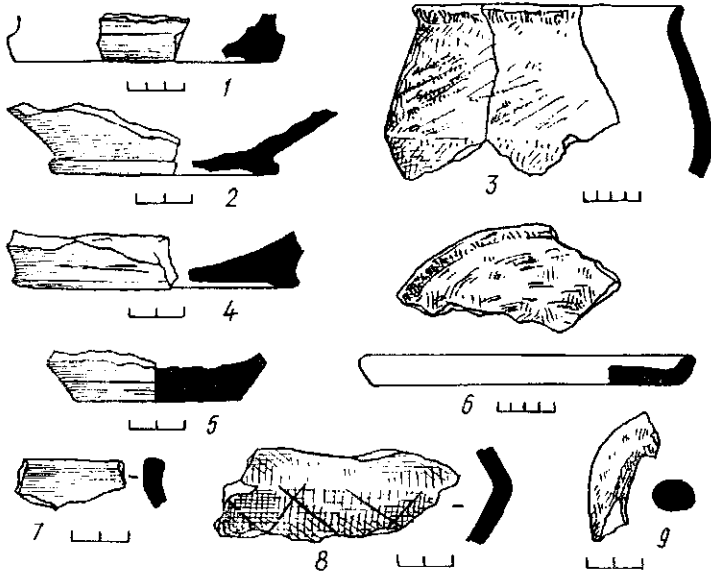

Рис. 4. Кружальна та ліпна кераміка з Поорелля.

1 — Могилів (садиба Муля); 2, 4, 5 — Минівка (урочище Садковс); 3, 6, 9 — Лисківка (садиба Пеліх); 7 — Перещепине (пенькозавод); 8 — Юсіпівка (урочище Пляж).

критої на глибині 0,5 м. Руїни її перекривав шар гумусованого піщаного ґрунту. Піч має низьке склепіння без димаря. В плані вона овальна, розмірами 1,4×1 м, висота — 0,5 м. Черинь має видовжено-овальну форму з перехватом в районі челюстів, де виділяється невеличкий припічок (рис. 5). Товщина глиняного настилу череня — 5—6 см, а стінок печі, складених на дерев'яному каркасі, — 15—30 см. Збереглася піч відносно добре; зруйнована була лише північно-західна частина її склепіння. З цього боку біля неї відзначено скупчення печини і рештки деревного вугілля*.

На поселенні виявлено понад 250 фрагментів посуду, що за фактурою черепка і обробкою поверхні не відрізняється від кераміки з урочища Пляж. Серед знахідок — 60 вінець і 35 денечь, в тому числі деякі із закраїною. Форму одного горщика відтворено повністю. Він належить до типу плечистих, широко відкритих, які виділені серед матеріалів в урочищі Пляж. По зрізу вінець посудини наявні пальцеві й нігтьові вм'ятини (рис. 2, 9). Такий же орнамент відзначено і на 23 вінцях інших горщиків поселення, а на чотирьох уламках є насічки, нанесені ребром тонкої палички.

Крім грубої ліпної кераміки, тут виявлено дев'ять фрагментів лощеного посуду, в тому числі уламок вінця з тонким загостреним профілем та стінки з помітним ребром (рис. 2, 14). В шарі знайдено сім ам-

⁶ M. Parducz. Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III.— Archaeologia Hungarica. Budapest, 1950.

* За визначенням Г. Ф. Загній, піч датується серединою — другою половиною II ст. н. е.

форних черепків, зокрема стінку з врізаним орнаментом і ручки, що, на думку спеціалістів, датуються II—III ст. н. е.*

З інших знахідок на поселенні, що, можливо, пов'язані з описаною керамікою, слід відзначити уламок кам'яного жорна з отвором в центрі, окремі залізні вироби: рибальський гачок (рис. 2, 23), шило (рис. 2, 22), а також два прясла (рис. 2, 19).

Під час розвідки пам'яток поблизу с. Йосипівки в долині Орелі обстежено ще понад 40 місцезнаходжень з аналогічними матеріалами,

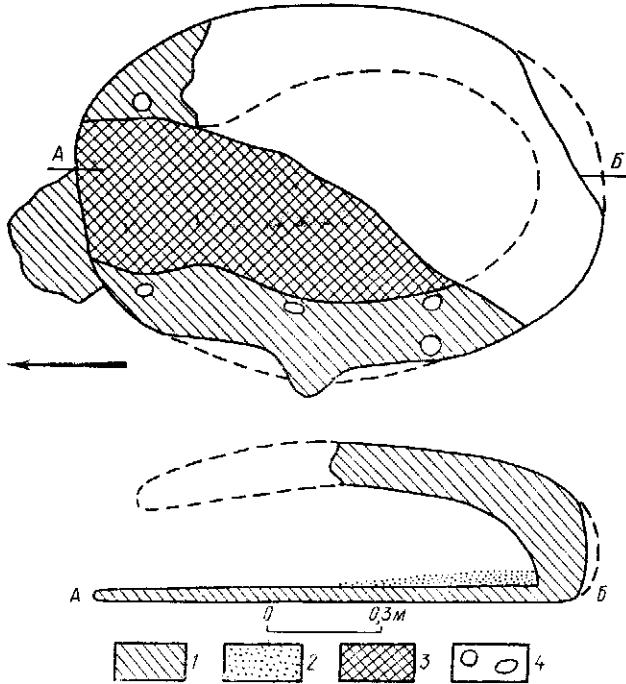

Рис. 5. Піч з поселення поблизу с. Йосипівка (урочище Лиман).

1 — стінки і черинь в розрізі, розвал; 2 — попіл; 3 — черинь; 4 — залишки від каркасу.

на кількох з них знайдено також кружальну черняхівську кераміку, інколи в значній кількості. Нижче даємо опис головних пунктів, розвіда-них у ряді сіл за течією р. Орелі (рис. 6).

Орелька. В урочищі Криве на дюні поблизу озера знайдено десять фрагментів від грубого ліпного посуду: чотири вінця, одні з насічкою по зрізу, одне денце з напливом, а також уламок сковорідки-кришки (рис. 7, 1).

Багате. На північний захід за 1 км від села на лівому березі Орелі в урочищі Ковалів Кут, на підвищенні в заплаві зібрано наземний ма-теріал та закладено чотири шурфи. В них на глибині 0,4—0,6 м виявле-но культурний шар. У розмиві поселення та в шурфах трапилось 55 фрагментів кераміки типу йосипівської, серед яких є п'ять вінця — два прямі, решта відігнуті назовні (рис. 7, 2, 3). Судячи за профілем стінок, посудини належать до типу плечистих горщиків з добре відділе-ним ребром. Тут же знайдено одну ручку глиняної ложки з отвором для палички (рис. 7, 4).

Перещепине. За 1—2 км на схід від села поблизу пенькозаводу по-льові збори дали 40 фрагментів кераміки, зокрема 20 уламків типу Йосипівки та стільки ж кружального черняхівського посуду (рис. 4, 7).

* Визначення Ю. І. Козуб.

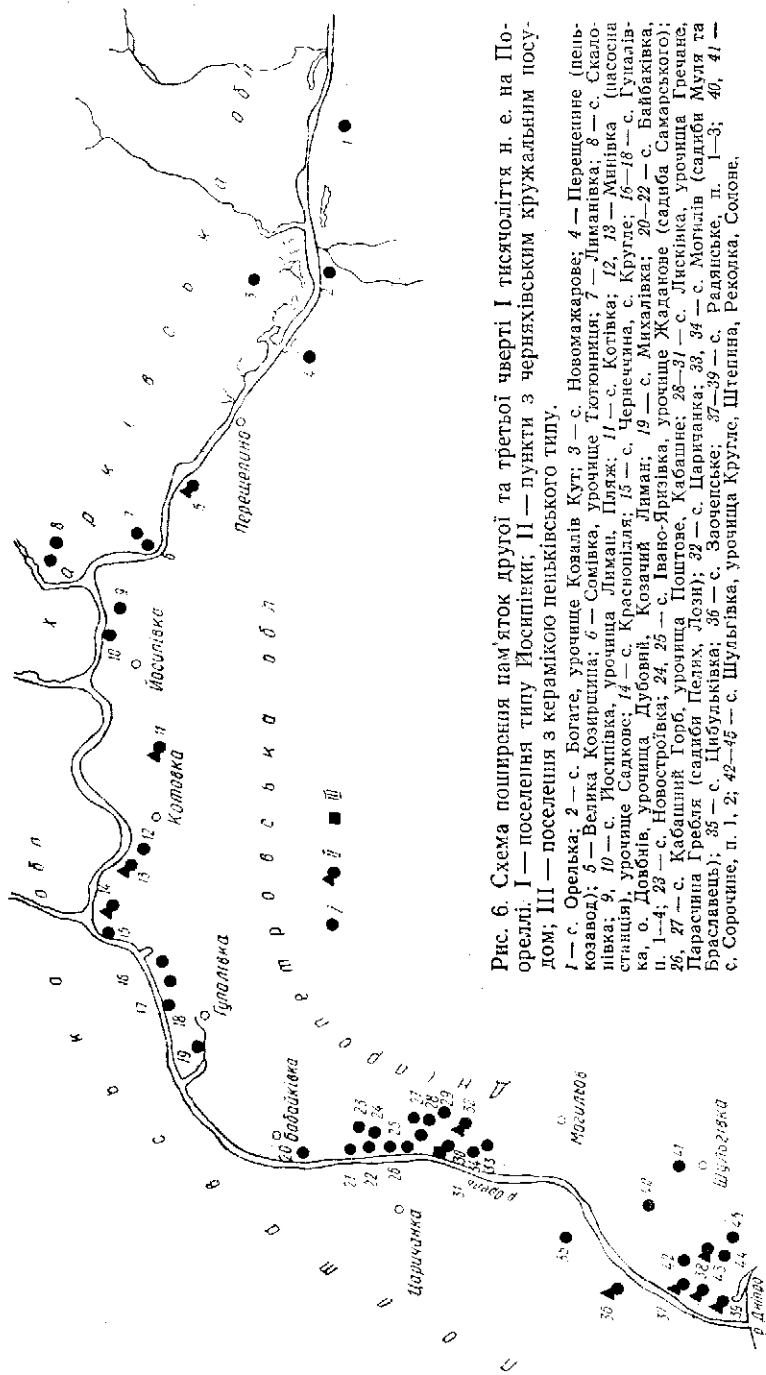

Рис. 6. Схема поширення пам'яток другої та третьої чверті I тисячоліття н. е. на По-
 оредді. I — поселення типу Юсіпівки, II — пункти з черняхівським кружалым посу-
 дом, III — поселення з керамікою пельківського типу.

I — с. Орелька; 2 — с. Богате, урочище Козалів Кут; 3 — с. Новомажарове; 4 — Перещелівне (пель-
 козавод); 5 — Велика Козирщина; 6 — Сомівка, урочище Тютюнниця; 7 — Лиманівка; 8 — с. Скало-
 нівка; 9, 10 — с. Юсіпівка, урочища Лиман, Пляж; 11 — с. Котівка; 12, 13 — Минівка (пасосна
 станція), урочище Салків; 14 — с. Краснопілля; 15 — с. Чернеччина, с. Кругле; 16—18 — с. Гутаїв-
 ка, о. Довбня, урочища Дубовий, Козачий Лиман; 19 — с. Михайлівка; 20—22 — с. Байбаківка
 п. 1—4; 23 — с. Новоостроївка; 24, 25 — с. Івано-Ярзівка, урочище Жаданове (садина Самарського);
 26, 27 — с. Кабашний Горб, урочища Поштове, Кабашне; 28—31 — с. Лисківка, урочища Самарського,
 Парасина Гребля (садина Педя, Лозн); 32 — с. Шарпанка; 33, 34 — с. Могили (садина Муля та
 Брадлавець); 35 — с. Цибулівка; 36 — с. Заочепське; 37—39 — с. Радяньське, п. 1—3; 40, 41 —
 с. Сорочине, п. 1, 2; 42—46 — с. Шулівка, урочища Кругле, Штепна, Реколка, Сокопе.

Серед перших — чотири вінця, два денця горщиків. Частина кружальних виробів лощена, в тому числі три вінця від мисок. Деякі фрагменти орнаментовані валиком. Крім того, тут знайдено уламки двох ручок та шийку від амфори.

Сомівка. Між селами Личка і Сомівка, в урочищі Тютюниця, на піщаному підвищенні лівого берега Орелі поряд з іншими знахідками ви-

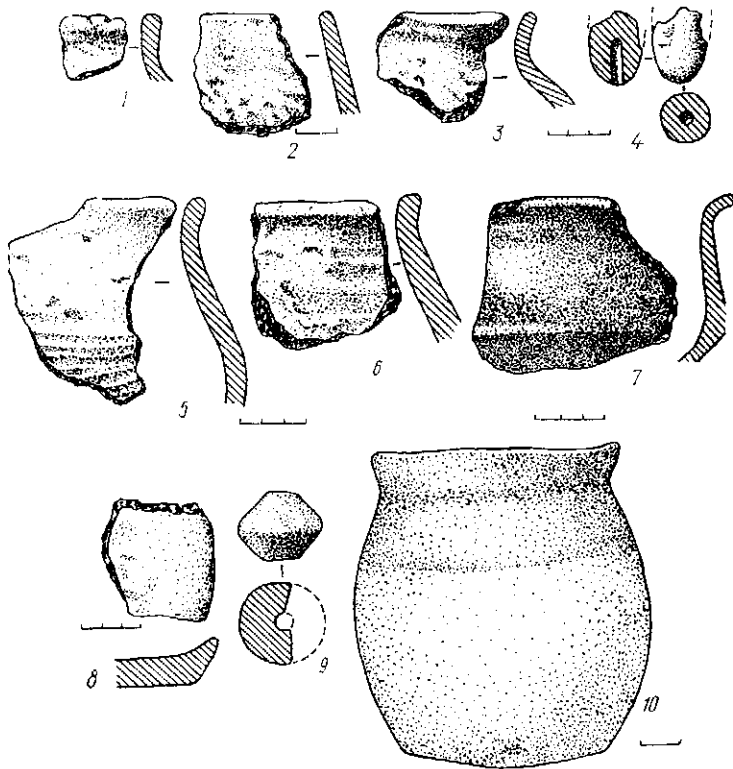

Рис. 7. Керамічні вироби ранньослов'янського часу з поселень Порелля.

1 — с. Орелька, о. Криве; 2—4 — с. Богате, урочище Ковалів Кут; 5 — с. Сомівка, урочище Тютюниця; 6 — с. Котівка, урочище Вовча Яма; 7 — с. Чернеччина, о. Кругле; 8 — с. Байбаківка, урочище Шинкарівка; 9 — с. Новостройка, п. 2; 10 — с. Шульгівка, урочище Солоне.

явлено вісім уламків товстостінних грубих ліпних посудин, з домішкою шамоту в глині. Вінця відігнуті назовні (рис. 7, 5).

Котівка. Поблизу від села на лівому березі Орелі в урочищі Вовча Яма (Лопатине) відкрито сліди поселення, кераміка якого подібна до йосипівської. В колекції — 11 фрагментів товстостінних посудин, в тому числі два вінця (рис. 7, 6). Крім того, тут знайдено кілька фрагментів черняхівської кераміки.

Минівка. В урочищі Садкове розвідкою І. Ф. Ковальнової виявлено поселення з ліпною і кружальною черняхівською керамікою. Ліпних черепків 15, в тому числі вінця горщиків, відігнуті назовні, без орнаменту, денця і стінки, в глині — велика домішка шамоту. Зібрано близько 40 фрагментів кружального черняхівського посуду, серед яких є 19 уламків лощених мисок, решта — черепки нелощених горщиків сірого кольору (рис. 4, 2—5). Найвний тут амфорний матеріал датується III ст. н. е. Аналогічна ліпна кераміка зібрана у великій кількості і поблизу насосної станції Минівського колгоспу.

Краснопілля. На північний схід від села на березі озера Орелище знайдено велику кількість ліпної кераміки з домішкою шамоту типу

Йосипівка. Крім того, тут є частина денця лощеної кружальної черняхівської миски, два уламки прясел (одне кругле, з амфорного черепка, друге — біконічне) та шість уламків амфор.

Чернечина. На схід від села поблизу озера Кругле, в розмиві р. Орелі польові знахідки склалися з 17 фрагментів стінок товстостінних ліпних посудин, подібних до екземплярів з Йосипівки (рис. 7, 7), а також шести уламків чорнолощеної кераміки, серед них — чотири вінця, один досить великий фрагмент ребристої посудини, з вінцями, відігнутими назовні (рис. 7, 7). На поселенні закладено два шурфи, у яких виявлено культурний шар на глибині 0,2—0,6 м, де трапились уламки ліпних горщиків: чотири вінця, два прямі, а решта відігнуті назовні, три денця та стінки. Вся кераміка неорнаментована.

Байбаківка. За 1 км на захід від села в урочищі Шинкарівка на невисокій терасі знайдено 27 фрагментів посуду, аналогічного йосипівському. Це уламки горщиків та фрагмент сковорідки, вони неорнаментовані, за винятком трьох вінців, прикрашених насічками та вм'ятинами по зрізу. Подібні знахідки трапились ще в трьох пунктах поблизу села: в південному напрямку за 250 м від електростанції, на березі озера Піщане, та на захід від села на березі р. Орелі. На останньому пункті під час зачистки виявлено розвал широко відкритого горщика, який майже повністю реконструйовано, а також фрагменти інших ліпних горщиків з шамотом в тісті та сковорідки (рис. 7, 8).

Івано-Яризівка. Поблизу села відкрито два місцезнаходження ліпної шамотованої кераміки. За 100 м на захід від дороги Івано-Яризівка — Байбаківка знайдено 16 фрагментів горщиків, два уламки мисок та уламок прясла. Другий пункт розташований в урочищі Самарського. Тут було зібрано 33 фрагменти, в основному стінки горщиків та п'ять вінців. Один з них має слід від ручки, що відпала. На поселенні закладено два шурфи, де простежено бідні знахідки кераміки на глибині 0,2—0,8 м.

Царичанка. За 1 км на південний захід від Царичанської нафтобази на правому березі р. Орель в зачистці берега, на глибині 0,8 м зафіксовано культурний шар потужністю 10 см, де зібрано 30 фрагментів грубих ліпних посудин з шамотом в тісті. Серед них — шість вінців, два з яких мають пальцьові вдавлення по краю. Решта кераміки неорнаментована.

Кабашний Горб. Тут були два місцезнаходження ранньослов'янської кераміки: в урочищах Кабашне та Поштове. Для дальших досліджень важливе останнє. У відслоненні лівого берега р. Орелі на глибині 0,4 м залягає культурний шар потужністю 50—60 см, в якому трапились кістки тварин та черепки зі слабою домішкою шамоту (сім фрагментів, в тому числі вінця, відігнуті назовні).

Лисківка. Виявлено чотири пункти з шамотованою керамікою: на двох садибах (А. Н. Пелих і Лози), на південному березі озера Гречане та в урочищі Парасчина Гребля.

У відслоненні лівого берега р. Орелі біля садиби Пелих зроблено шість зачисток довжиною по 2 м кожна. На глибині 0,7 м виявлено культурний шар (0,4 м). На поверхні та в зачистках знайдено 98 уламків ліпної кераміки. Тісто грудкувате, з домішкою шамоту, поверхня шорстка. Деякі уламки виготовлені з більш щільного замісу, шамот дрібний. Серед посуду відрізняються два види: горщики та сковорідки.

Від горщиків знайдено 85 фрагментів, серед яких 44 стінки, 21 вінець та 20 денців. За формою їх можна поділити на дві групи: 1) Біконічні з ребром в середній частині стінок та вінцями, відігнутими назовні. Форму одного з них реконструйовано (рис. 4, 3). Решта уламків дрібна, неорнаментована. Ці екземпляри нагадують посуд з Пеньківки⁷. 2) Гор-

⁷ Д. Т. Брезовець. Поселення уличей на р. Тясмин.— МІА, № 108. М., 1963, с. 154.

щики округлободі або плечисті, близькі до знахідок з Йосипівки, з короткою шийкою, округлими плічками, відігнутими назовні вінцями (шість фрагментів). Три з них орнаментовані: два — пальцьовими вдавленнями та одне насічками. Один уламок вінця має отвір на плічках.

Зібрано десять уламків кришок-сковорідок, з яких дві реконструйовано. Діаметр їх до 20 см, стінки товсті, з невеликою закраїною. П'ять уламків прикрашено пальцьовими вдавленнями по зовнішньому боці закраїни (рис. 4, 6). Крім того, знайдено уламок ручки (рис. 4, 9) та фрагмент точильного бруска.

На поселенні виявлено значну кількість амфорного матеріалу: дев'ять ручок, уламки шийки, стінок. Всі вони належать амфорам римського часу (IV—V ст.).

Знахідки на садибі Лози, біля озера Гречане та в урочищі Парасчина Гребля представлені фрагментами ліпного посуду типу Йосипівки.

Могилів. Поблизу села зафіксовано два пункти з ранньослов'янською керамікою: на північно-західній околиці (садиба Н. О. Муль), над Біловодом та на Орелі проти садиби Браславець. В першому пункті та на сусідніх городах трапились шість уламків лощених мисок, серед яких чотири вінця, стінка та товсте днище на кільцевому піддоні (рис. 4, 1). Крім того, у колекції вісім фрагментів нелощених горщиків, в тому числі п'ять денць, два з невеликою закраїною, без піддона. Знайдено також ручку від амфори.

Проти садиби Браславець зібрано черепки з шамотом, зокрема вісім вінець типу Йосипівки. У закладеному тут шурфі на глибині 0,2—0,4 м виявлено три уламки подібної кераміки.

Заочепське. На південний захід від села в урочищі Домаха Дніпродзержинською експедицією виявлено поселення з черняхівською керамікою⁸. У колкській — 26 уламків посудин (16 кружальних, решта ліпні). Серед кружального посуду — вісім уламків лощених мисок, одна з стінок прикрашена заглибленою лінією, на другій є сліди ручки. Крім того, виявлено сім фрагментів шорсткого посуду, який має домішки кварцу та піску. Ліпні вироби товстостінні, з шамотом у тісті.

Радянське. Розвідкою Дніпродзержинської експедиції тут виявлено три пункти з черняхівським посудом. Перший розташований на північно-східній околиці села поблизу р. Орелі, де знайдено 19 дрібних уламків кераміки (12 кружальних, решта ліпні), залізні шлаки і руду. Кружальні посудини шорсткі, в тісті — пісок. Колір поверхні сірий, темно-сірий та жовтуватий. Два вінця мають потовщений край. Ліпні уламки дрібні, з домішкою шамоту та кварцу, поверхня шорстка. Серед них — фрагмент вінця з відігнутим назовні краєм та два плескуватих денця. Є також ручка від ліпної посудини.

На другому пункті в урочищі Карпенківський Кут трапились десять черняхівських черепків, два ліпних та шість амфорних. Третій розташований на південь від кутка Кабаки. На поверхні поселення, а також у п'яти траншеях на глибині 0,2—0,4 м знайдено 50 уламків кружального черняхівського посуду та 26 фрагментів ліпного. До останнього належать горщики та сковорідки. Кераміка майже не орнаментована, лише два вінця та стінка прикрашені трикутним валиком пенківського типу.

Крім посуду, тут були також металеві речі: уламок залізної коси і ножа, бронзова бляшка трикутної форми з пастою в центрі і трьома отворами у кутках, бронзові сережки, частина браслета та ін. Серед знахідок ще є скляне намисто та три прясла біконічної форми.

⁸ Д. Я. Телегин, Е. В. Махно, И. Н. Шарафутдинова. Отчет о разведках в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1960—1961 гг.— НА ІА АН УРСР.

Шульгівка. Поблизу села експедиція виявила три місцезнаходження з кружальною черняхівською та ліпною керамікою. На першому, в урочищі Кругляк, були знайдені п'ять уламків кружальних горщиків, стінки та дно, а також кілька фрагментів ліпних посудин. Аналогічні знахідки наявні в урочищі Штепина та Реколка.

Під час розвідки 1970 р. по трасі каналу Дніпро—Донбас краєзнавець з с. Шульгівка М. Д. Решетняк передав ранньослов'янський горщик, знайдений в урочищі Солоне (рис. 7, 10).

В результаті робіт та розвідок І. Ф. Ковальової, Ю. Г. Колосова і Л. М. Рутковської в долині Орелі виявлено ще понад 20 пунктів (див. карту), де зібрано окремі фрагменти товстостінного ліпного посуду з домішкою шамоту в тісті. Тут ці матеріали не розглядаються.

Таким чином, у долині р. Орелі виявлено значну кількість поселень і окремих місцезнаходжень з керамікою ранньослов'янського часу. Топографічні умови їх майже ідентичні: всі вони розташовані на низьких ділянках долини — на краю першої надзаплавної тераси чи окремих підвищеннях у заплаві ріки. Л. М. Рутковська відзначає лише два пункти з ліпною шамотованою керамікою, розташовані вище, на схилах корінного берега Орелі (Красношійля, Стара Слобода).

За характером і складом матеріалів всі ці пункти поділяються на дві основні групи: поселення лише з ліпною керамікою типу Йосипівки та місцезнаходження з ліпним і кружальним черняхівським посудом. Перших обстежено 34, других — 11.

Пам'ятки типу Йосипівки (урочище Пляж, Лиман, с. Богате, Ковалів Кут, Чернеччина, урочище Кругле, Байбаківка тощо) характеризуються великою кількістю виключно ліпного товстостінного грубого посуду з шамотом у тісті. Основні типи цієї кераміки — бочечкоподібні та плечисті горщики, миски та сковорідки з невеликою закраїною. Посуд орнаментовано бідно: наявні лише пальцево-пигтвові вм'ятини або насічки по зрізу вінець (переважають перші). За складом тіста, обробкою поверхні, незначною орнаментациєю така кераміка нагадує пізньозарубинецький посуд, але, з другого боку, тут є деякі елементи, властиві пенківському (біконічність).

Під час розкопок поселень в урочищах Пляж і Лиман виявлено й певний процент більш тонкостінного лощеного посуду, який також нагадує пізньозарубинецькі форми. Наявність останнього та амфор пізньоримського часу на багатьох з вказаних поселень дає можливість датувати пам'ятки типу Йосипівки на Орелі другою чвертю I тисячоліття н. с.

Як свідчать матеріали Йосипівського поселення, його мешканці, ймовірно, мали заглиблені житла, в яких споруджували глинобитні печі на дерев'яному каркасі. Інших знахідок, які б характеризували матеріальну культуру цього поселення на Орелі, виявлено небагато: деякі залізні речі, прясла та досить оригінальну бронзову підвіску-луницю (рис. 2, 20), що датується III—V ст. н. е.

За характером ліпної кераміки і наявністю чорполощеного посуду поселення знаходить близьку аналогію в матеріалах типу Курган Азак з долини р. Псьол, які, однак, датуються О. В. Сухобоковим дещо пізнішим часом⁹.

Пам'ятки з грубою ліпною і типовою кружальною черняхівською керамікою також розкидані по всій долині Орелі, але більшість їх концентрується в пониззі ріки. Ліпні посудини з цих поселень істотно не відрізняються від посуду решти пунктів, де кружальних виробів не виявлено зовсім. Щодо кружальної кераміки, то вона має прями аналогії серед відповідних матеріалів численних черняхівських поселень Подні-

⁹ О. В. Сухобоков. Поселение середины I тыс. до н. э. близ с. Курган Азак Сумской обл. — АИУ, 1968, вып. III. Киев, 1971.

пров'я і лісостепових просторів України взагалі. Немає сумніву в тому, що місцезнаходження з нею, як і вся черняхівська культура, повинні належати також до другої чверті I тисячоліття н. е.

Отже, в результаті досліджень 1970—1972 рр. вдалося встановити густу заселеність Поорелля в другій чверті I тисячоліття н. е. Осілим населенням в цей час були носії культури з грубою ліпною керамікою йосипівського типу. Водночас воно зазнавало значних впливів черняхівської культури, а, можливо, мало місце і пряме переселення чи розселення черняхівських племен. Ці впливи йшли з Подніпров'я і були значно відчутними в пониззі Орелі, де черняхівських пунктів виявлено помітно більше, ніж на середній течії річки. А у верхів'ях вони вже зовсім відсутні. Досить показовим щодо цього є не завжди однаковий на поселеннях зі змішаними матеріалами процентний склад ліпної і кружальної кераміки. Як видно з наведеного вище опису, останньої завжди більше, ніж ліпної, а на нижній течії Орелі менше на східних ділянках ріки. Цей приклад, мабуть, свідчить про те, що черняхівські впливи поширювались з правого берега Дніпра на Лівобережжя, в основному по долинах лівобережних річок.

У комплексі з Лисківського поселення (садиба Пелиха) виділяється ще невелика група біконічного, добре згладженого ліпного посуду, в тісті якого менше шмату. Є деякі підстави наближати цю групу до кераміки пеньківського типу (рис. 4, 3). В цьому зв'язку можна згадати, що на поселеннях Краснопілля та о. Довбнів поблизу с. Гупалівка, за даними Л. М. Рутковської, виявлено вінця ліпних горщиків з наліпним валиком під зрізом. Такий же валик є і на двох вінцях з третього пункту поблизу с. Радянське. Не виключено, що в ході дальших робіт на Орелі стане можливим також виділення третьої групи старожитностей ранньослов'янського часу, близької до пеньківських поселень Подніпров'я.

Слід сподіватись, що з відкриттям пам'яток пеньківського типу на Орелі буде заповнена ще одна культурно-хронологічна лакуна в матеріалах третьої чверті I тисячоліття н. е. Зараз поки що важко говорити про стічну належність пам'яток з керамікою йосипівського типу, але їх близькість до матеріалів пізньозарубинецьких, черняхівських, а також пеньківських, як і наявність тут типового черняхівського посуду, пов'язує долину Орелі з культурами, що розглядаються при дослідженні етногенезу східних слов'ян.

Д. Я. ТЕЛЕГИН, С. А. БЕЛЯЕВА

Памятники раннеславянского времени на Орели

Резюме

Статья посвящена изучению раннеславянских памятников в Поорелье, открытых в основном в 1970—1972 гг. при исследовании трассы канала Днепр — Донбасс. Обнаружено более 40 пунктов с грубой лепной керамикой, а также более тонкой, чернощенной, типологически близкой к позднезарубинецкой. Кроме того, имеется кружальная посуда черняховского типа.

Авторы дают общую картину раскопок, в ходе которых найдены жилище, шесть хозяйственных ям и глинобитная печь, характеризуют собранный на поселениях материал — фрагменты горшков, мисок и сковородок, изделия из железа, прясла, зернотерки и др.

Наличие в Осиповке фрагментов позднееримских амфор и позднезарубинецких черепков позволяет датировать поселения этого типа второй четвертью I тысячелетия до н. э., что подтверждается наличием в некоторых комплексах и черняховских сосудов. На Орели, кроме того, отмечены пункты (Лисковка) с керамикой, близкой к пеньковской, которая датируется VII—VIII вв. н. э. Этническая принадлежность памятников пока не установлена, однако имеющиеся материалы дают основание включить долину Орели в круг культур, связанных с рассмотрением проблемы этногенеза восточных славян.

М. П. КУЧЕРА, Н. М. КРАВЧЕНКО,
Р. О. ЮРА, В. Д. ГОПАК

Знахідка в «Змійовому валу»

В жовтні 1974 р. експедиція Інституту археології АН УРСР досліджувала «Змійові вали» в Середньому Подніпрів'ї. За 500 м на північний захід від хутора Хлебча Васильківського району Київської області було розрізано Постугнянський вал, що розташований на лівому березі р. Стугни і в її верхній течії повертає від цього хутора до с. Плесецьке.

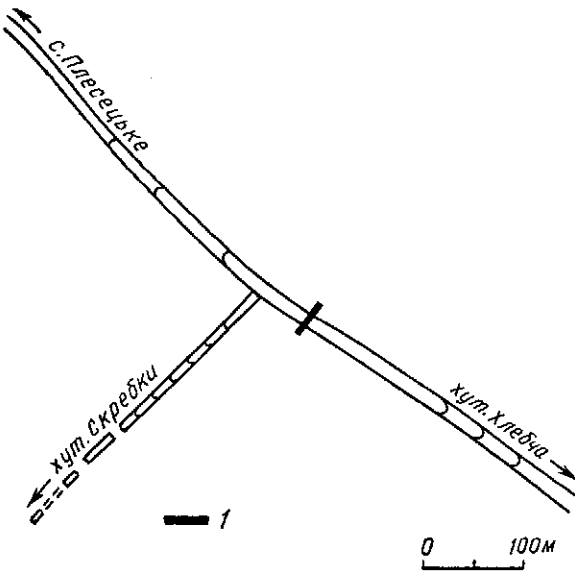

Рис. 1. План «Змійових валів» поблизу хутора Хлебча.

Місце розрізу знаходилось за 50 м на південний схід від допоміжного валу, який відгалужується від основного (Хлебча—Плесецьке) і тягнеться на південний захід до хутора Скребки (рис. 1).

Вал, що складається з темно-жовтого та світло-жовтого суглинку, подекуди з домішкою землі, зберігся на висоту 2,4 м при ширині 10 м. Він збудований на дерев'яному каркасі з чотирьох поздовжніх стін, скріплених поперечними простінками. У перерізі валу, в траншеї простежено сліди поздовжніх стін, які згнили. Місцю їх розташування відповідають стики між різномірними

шарами суглинку, яким заповнювали простір між стінами (рис. 2). В інших місцях цього валу вони збереглися в обвугленому стані.

Майже посередині валу, на його підшві, в стінці розрізу під нижнім шаром насипу в темно-жовтому суглинку (рис. 2) знайдено залізну сокиру (рис. 3), загублену, очевидно, коли будувався каркас валу*. Сокира, за класифікацією А. М. Кіричникова, належить до типу IV і датується X—XI ст.¹. Довжина її 20 см, ширина леза 10,4 см, діаметр втулки 3,5 см. З обох боків на обуховій частині є знак у вигляді трьох вертикальних смужок, відтиснутих, очевидно, кліщами по розжареному металу.

Металографічний аналіз сокири, проведений В. Д. Гопаким, показав, що вздовж правої бокової поверхні шліфа (рис. 4) проходить зона ферито-перлитної структури, близької до видманштетової. Край на глибину 0,6—0,8 мм позбавлений вуглецю. Вміст останнього в напрямку до обуха поступово зменшується, а ширина зони збільшується. Подібна зона на лівому боці леза має висоту лише 15 мм. Зона леза на висоту 8—10 мм піддана місцевій термообробці. Решта поля в межах шліфа являє собою ферито-перлитну структуру з вмістом вуглецю 0,1%, міс-

* Під час випадкової зачистки стінки розрізу у листопаді 1974 р. учасники ранньослов'янської експедиції Київського педінституту (керівник Н. М. Кравченко) студенти Липковський А. Л., Колесовський І. М., Линник С. В., які проводили археологічну розвідку в районі хутора Хлебча, знайшли сокиру.

¹ А. Н. Кирпичников. Древнерусское оружие, вып. 2.—САИ, вып. ЕІ-36. М.—Л., 1966, с. 37.

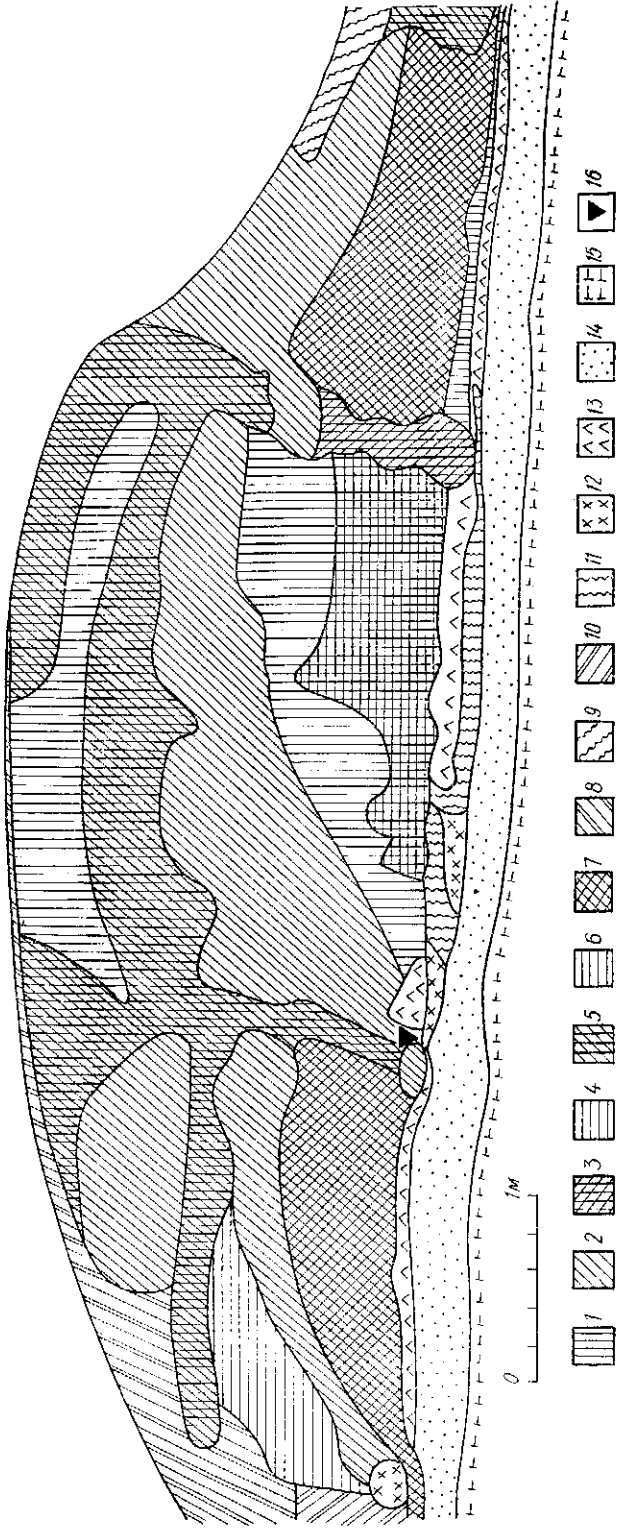

Рис. 2. Профіль південно-західної стінки поперечного розрізу валу Хлебна — Плесецьке.
 1 — світло-жовтий суглинок; 2 — темно-жовтий суглинок; 3 — жовтий суглинок з темно-сірою землею; 4 — темно-жовтий суглинок з гумусними пластами;
 5 — темно-сіра земля; 6 — світло-жовтий суглинок, перемішаний з чорноземом; 7 — жовтий суглинок з сірим відтінком; 8 — сіра земля; 9 — сірий суглинок;
 10 — сіра земля з корицею суглинок; 11 — світло-сірий суглинок; 12 — чорна земля з сажом; 13 — темно-сіра земля з сажом; 14 — материковий суг-
 линок з темно-сірими пластами; 15 — материк (сірий з корицевими прожилками суглинок); 16 — місцезнаходження сокаря.

цями 0,2%. Мікротвердість від краю леза до обуха змінюється в межах 514—193 кг/мм².

Аналіз дозволяє припустити цементацію зони леза (можливо ще на стадії заготовки) з наступною місцевою термообробкою. Сокиру з

Рис. 3. Сокира із «Змійового валу».

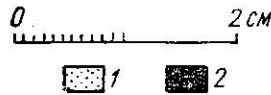
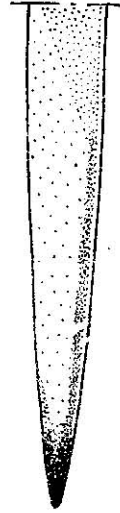

Рис. 4. Шліф леза сокири.

1 — ферит і перліт; 2 — термообробка.

близькою технологічною схемою, але без термічної обробки, знайдено на Донецькому городищі².

Знахідка сокири — це перший випадок датування «Змійових валів» за археологічними даними. Маємо, нарешті, переконливі докази, що Постугнянський вал збудований за часів Київської Русі.

М. П. КУЧЕРА, Н. М. КРАВЧЕНКО,
Р. А. ЮРА, В. Д. ГОПАК

Находка в «Зміевом валу»

Резюме

В 1974 г. около хутора Хлебча Васильковского района Киевской области в основании центральной части Постугнянского вала найден железный топор X—XI в. Эта находка позволяет датировать вал временем древнерусского государства.

² Б. А. Шрамко, О. М. Петриченко, Л. О. Солнцев, Л. Д. Фомін. Дослідження староруських залізних виробів Донецького городища. — Нариси історії техніки, вип. 7. Київ, 1961, с. 79.

В. Д. БАРАНА. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К., 1972.

Радянська археологічна наука досягла значних успіхів у вивченні історії ранніх слов'ян, хоча ще чверть століття тому відомості про них обмежувались фрагментарними згадками римських і візантійських авторів. Становище різко змінилось у 50-х роках ХХ ст., коли почалися систематичні дослідження археологічних пам'яток слов'ян на великій території Східної і Центральної Європи, в тому числі і на землях, що знаходяться між Дністром і Прип'яттю. Досі на цьому терені відкрито і більшою чи меншою мірою досліджено понад 70 ранньослов'янських пам'яток, значну частину яких розкопав автор рецензованої праці. Матеріали з цих пам'яток разом з писемними даними і є джерелознавчою базою, на якій написано дану книгу.

Монографія В. Д. Барана присвячена таким важливим і актуальним питанням, як етиогенез слов'ян, складання їх території та матеріальної культури, суспільно-економічного ладу та етнокультурної і племінної належності населення Верхнього Подністров'я і Західної Волині напередодні вишикнення слов'янської державності.

Книга складається з вступу, дев'яти розділів, закінчення, каталога археологічних пам'яток VI—VII ст., бібліографії та резюме російською та німецькою мовами. Праця написана з позицій марксистсько-ленінської методології і відповідає сучасному рівню радянської історичної науки.

У вступі вказується на значення археологічних джерел для висвітлення давньої історії слов'ян, розкриваються актуальність і мета роботи. Слід зазначити методичну послідовність у вирішенні завдань, які ставить перед собою автор. Дослідження починається оглядом археологічних матеріалів, продовжується їх історико-культурною характеристикою і закінчується з'ясуванням племінної належності населення, якому вони належали.

Перший розділ присвячений розглядові історії досліджень пам'яток третьої чверті I тисячоліття н. е. на території Волині і Верхнього Подністров'я.

У другому розділі дається загальна характеристика неукріплених поселень, городищ і поховань VI—VII ст., відкритих на землях між Дністром і Прип'яттю. Автор вказує, що ранньослов'янські поселення розташовувались переважно в місцях, придатних для землеробства і скотарства, що відповідало характерові заняття населення. В монографії зазначається, що на відомих пам'ятках даної території досліджено понад 50 жител з печами, спорудженими з колянів або вирізаними в материковому останці. У праці розглядається планування жител, подається їх реконструкція на основі спостережень автора під час розкопок. Зроблено висновок, що незважаючи на певні відмінності в побудові жител основним типом житла на Волині і в Подністров'ї були півземлянки. Значна увага приділена автором господарським і виробничим спорудам з поселень в Ріпневі, Незвиську, Зозові, Дем'янові, Зимному та ін.

Мала кількість відкритих поховань не дає змоги висвітлити поховальний ритуал на досліджуваних землях.

Третій, четвертий і п'ятий розділи присвячені розглядові археологічних матеріалів, виявлених на даних пам'ятках, та датуванню останніх на основі аналізу знахідок.

Найчисленнішу групу серед матеріалів з ранньослов'янських пам'яток становить глиняний посуд, представлений ліпними горщиками і сковорідками. В. Д. Баран зауважує, що це єдині форми посуду, інші форми, зокрема миски, відсутні або представлені дуже бідно. Автор висловлює слушне припущення, що столовий посуд виготовлявся з дерева на токарному верстаті, який в той час був уже відомий слов'янам і, звичайно, до наших днів не зберігся.

На ранньослов'янських пам'ятках металеві вироби досить рідкі, але, як зауважує автор, в Західній Волині, зокрема на Зимнівському городищі, знайдено чимало залізних знарядь праці і зброї, бронзових і срібних предметів побуту і прикрас. Виявлено також мергельні пряслиця, кістяні проколки, скляні намистини.

Виходячи з аналізу кераміки та виробів з кольорових металів і спираючись на аналогії з сусідніх територій, автор монографії датує слов'янські пам'ятки Західної Волині і Верхнього Подністров'я з ліпним посудом в межах VI—VII ст. (с. 139) і виділяє дві хронологічні групи, рання з яких датується кінцем V — початком VII ст. н. е., пізніша — VII ст. н. е.

У шостому розділі йдеться про господарство і суспільний лад населення в межиріччі Дністра і Прип'яті. На підставі археологічних джерел В. Д. Баран вказує на значні успіхи слов'ян у розвитку таких традиційних галузей господарства, як орне землеробство і скотарство. Торкаючись ремесла, він цілком слушно зауважує, що за винятком гончарства, яке помітно занепадає, для економіки слов'ян VI—VII ст., зокрема для металургії, яка починає концентруватися в певних виробничих центрах, визначальною є тенденція росту порівняно з попереднім часом. Прикладом може служити Зимнівське городище, де, крім багатьох металевих виробів, знайдено також ливарні форми, ллячки, заготівки і напівфабрикати, які свідчать про існування місцевого металургійного виробництва.

Вміло аналізуючи археологічні і писемні джерела, автор цілком вірно стверджує, що панівною формою суспільної організації слов'ян Подністров'я і Волині в VI—VII ст., як і інших слов'янських земель, була територіальна община. В цей же час існувала племінна організація і навіть примітивні державні утворення — союзи племен.

Сьомий і восьмий розділи монографії присвячені дуже важливим і принциповим питанням, а саме: визначенню місця пам'яток VI—VII ст. Західної Волині і Верхнього Подністров'я серед інших синхронних пам'яток та відношенню ранньослов'янських старожитностей досліджуваної території до більш ранніх культур даного регіону. На нашу думку, ці розділи є найбільш цікавою і важливою частиною рецензованої праці. Зробивши короткий огляд ранньослов'янських матеріалів у суміжних районах та порівнявши їх зі слов'янськими пам'ятками VI—VII ст. Волині і Подністров'я, автор приходять до логічного висновку, що в цей час загальнослов'янська матеріальна культура ще зберігала свою єдність, хоча існували вже і специфічні риси, характерні для окремих районів. Спільні риси слов'янської культури почали складатися вже в першій половині I тисячоліття, причому на території значно меншій, ніж та, яку пізніше займали пам'ятки VI—VII ст. На підставі порівняння пам'яток третьої чверті I тисячоліття з пам'ятками попередніх періодів В. Д. Баран переконливо доводить, що територію, в якій проходила етнічна консолідація східних слов'ян, слід шукати в межиріччі Дніпра і Вісли і, в першу чергу, в межах зарубинської і черняхівської культур, хоч не всі пам'ятки останньої є слов'янськими (с. 127, 140). Не можна не погодитись з твердженням автора, що до складу ці-

єї території входили вже в першій половині I тисячоліття також землі Верхнього Подністрів'я і Західної Волині, на що, крім археології, вказує слов'янська топонімія і гідронімія.

Слід зазначити, що культура слов'ян цього часу мала і свої місцеві особливості. Виразно виділяються дві групи слов'янських пам'яток: Дніпровсько-Південнобузька (пеньківський тип) і друга, що займала територію від Верхнього Дніпра і Прип'яті до межиріччя Ельби і Заале (корчацький чи праський тип). До останньої групи входять і пам'ятки Верхнього Подністрів'я і Західної Волині. На думку автора праці, локальні особливості слов'янських пам'яток третьої чверті I тисячоліття відображають наявність певних племінних груп.

Дуже важливим є питання про генетичний зв'язок цієї території з старожитностями VIII—IX ст. На цьому питанні авторові варто було спинитися детальніше, адже воно має велике значення для вивчення історичних процесів, які передували виникненню Давньоруської держави. Однак навіть коротке порівняння матеріалів з пам'яток VI—VII і VIII—IX ст. підтверджує існування між ними безперервного зв'язку. Заслужовує на увагу поселення Ріпнів I, де ліпні комплекси VI—VII ст. типологічно пов'язуються з комплексами VIII і наступних століть, відбиваючи різні етапи розвитку матеріальної культури того ж самого населення. Дослідник Ріпнева І В. В. Ауліх, розглядаючи кераміку з цього поселення, помітив, що посудини комплексів VIII ст. повторюють ряд форм раніших комплексів, відрізняючись лише досконалішою технікою виготовлення, що, як відомо, ще більше удосконалилась у давньоруський час.

Авторові вдалося переконливо показати, що північно-західна частина пам'яток черняхівської культури з заглибленими житлами і значною кількістю ліпної кераміки типологічно пов'язується із слов'янськими пам'ятками VI—VII ст.

Типологічний зв'язок пам'яток VI—VII ст. даної території з пам'ятками попереднього часу, з одного боку, і наступного — з другого, дає можливість стверджувати, що на цій території жило одне й те ж слов'янське населення, починаючи з початку нашої ери.

Спираючись на дані хроніста Фредегара і пізніші згадки київського літописця та на топоніміку, В. Д. Баран цілком слушно вважає, що на західній Волині жило східнослов'янське плем'я дулібів. Саме йому належали Зимнівське городище і поселення типу Ріпнів II, які знаходились у межиріччі Прип'яті і Верхнього Дністра, Горині і Сану (с. 141—142). Спроба ряду польських істориків (Р. Якимовича, С. Кучинського, Ф. Персовського, А. Новаковського) підмінити дулібський племінний союз спільністю західнослов'янських лендзян, згаданих у IX—X ст. Географом Баварським і Константином Порфірородним, позбавлена реальних підстав. Лендзяни згадані аж у IX—X ст., тому пов'язати їх з подіями немає підстав. Відсутні дані і про те, на якій території жило це плем'я. Отже, питання про лендзян залишається відкритим, в той час як давньоруський літописець зазначив, що «дулебы живяку по Бугу, где ныне воляняс» (ПСРЛ, т. II, стовп. 9).

До праці додано реєстр ранньослов'янських пам'яток, виявлених у Західній Волині і Верхньому Подністрів'ї (с. 143—228). В ньому подано відомості про час відкриття цих пам'яток, дослідження, дається їх характеристика. Ця частина праці є базою рецензованої книги, однак вона має і самостійний інтерес як довідник археологічних пам'яток даної території.

Текст ілюструють карти і рисунки; книга має високохудожнє поліграфічне оформлення.

Отже, В. Д. Баран провів велику роботу, всебічно висвітливши життя слов'ян даного регіону на широкому історичному тлі як в просторочасовому, так і в часовому вимірах. Проте праця не позбавлена деяких

дрібних недоліків. Так, в тексті трапляються неправильні написання місцевостей: Подріжжя замість Підріжжя (с. 8) чи окремих слів: огород, огородництво (с. 71) замість город, городництво, мотиґа (с. 81) замість мотика, пойма (с. 15, 123) замість заплава, хворост (с. 22) замість хмиз. Окремі пункти не відповідають сучасному адміністративно-територіальному поділу. Так, згаданий на с. 97 пункт Перевали входить не в Луківський район, якого зараз немає, а в Турійський Волинської області, с. Вовняки Рожищенського району ввійшло в межі м. Рожища тощо.

Вказані дрібні недоліки аж ніяк не знижують значення праці.

Рецензована монографія В. Д. Барана є оригінальним науковим дослідженням, написаним на основі найновіших даних, і є значним внеском в слов'янську археологію. Книга зацікавить не лише археологів, а й істориків-медієвістів, вчителів, студентів, учнів і всіх, кого цікавить історія далеких предків.

М. М. Кучінко

Н. Г. КОЛЕНЧЕНКО

Охоронні розкопки кургану
Гостра могила на Харківщині

Наприкінці 1972 р. в археологічну секцію при Харківському правлінні Українського товариства охорони пам'яток історії та культури надійшов сигнал про те, що в с. Верхня Самара Близноківського району Харківської області руйнується курган. На місце виїхав загін археологічної експедиції Товариства, який встановив, що курган Гостра

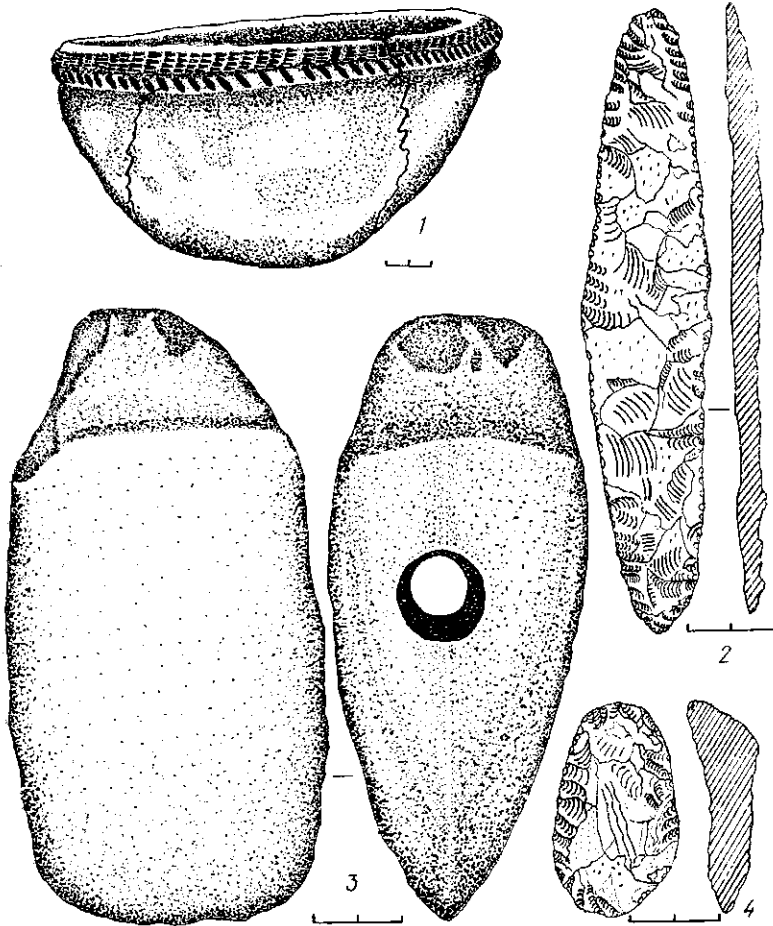

Рис. 1. Інвентар з поховань кургану Гостра могила на Харківщині.

1 — миска; 2 — наконечник списа; 3 — сокира-молот; 4 — крем'яна скребачка.

могила був уже, на жаль, зруйнований на третину під час ремонту дороги в 50-х роках. Насип виявився порушеним з усіх боків, верхівка його також знята.

Як розповіли жителі села, у верхній частині кургану було поховання, де поруч з кістками людини знайдено залізний меч, деталі кінської збруї та інші речі, доля яких залишилася невідомою. Біля підніжжя також трапилось кілька зруйнованих поховань.

Гостра могила розташована на залівній луці широкої (близько 2 км) долини правого берега р. Самари, за 1,5 км на північ від села. Висота кургану до початку охорон-

них розкопок становила 4,2 м. Діаметр з півночі на південь — 29 м, з заходу на схід — 33,2 м. Під час робіт в насипі та материковому ґрунті було виявлено п'ять поховань. Три з них (№ 2, 3, 5) належать до давньоямної культури, по одному — до катакомбної (№ 6) та зрубної (№ 4) *.

Курган стояв у низині, яка щороку заливається під час повені водою, тому виявлені кістяки збереглися погано.

Давньоямне поховання (№ 3) відкрито на глибині 0,9 м від материка в ямі розміром 1,9×1,22 м. Похований лежав на спині з підігнутими в колінах ногами, руки витягнуті вздовж тулуба, головою орієнтований на північний схід. Кістяк і особливо кисті рук та стопи ніг, а також дно ями були густо посипані червоною вохрою. Під лівою рукою тралився крем'яний наконечник списа, покладений по діагоналі ями. Довжина наконечника — 13,5 см (рис. 1, 2) ¹.

Два поховання (№ 2 та № 5), розташовані на глибині 1,1—1,15 м нижче материка, були повністю затоплені ґрунтовою водою під час розкопок. Обидві ями неправильної чотирикутної форми з уступами. На дні їх зафіксовано товстий шар вохри, рослинну підстилку та дрібне вугілля. Сліди вохри наявні й на кістках ніг похованого. Ці поховання можна віднести до давньоямної культури.

Катакомбне поховання № 6 виявлено в насипі на глибині 2,9 м від верхівки кургану. Контури ями не простежувалися. Дно її покрите рослинною підстилкою, посипане крейдою та невеликою кількістю вохри. Як показують незначні розміри ями (1,3×0,7 м) — тут була похована дитина. Кістяк майже не зберігся: залишилися тільки білі плями від кісток, що розклалися. Положення його встановити важко. Ймовірно, що похований лежав скорчено на правому боці, головою на північний схід. У східній частині ями стояла посудина, схожа на глибоку миску з сплюсненим дном. Вінця її трохи потоншені по зрізу і злегка загнуті до середини, а з зовнішнього мають потовщення, так звані «комірці». Найбільший діаметр миски припадає на місце переходу від плічок до тулуба, де виступає невелике ребро. По вінцях посудина прикрашена відбитками гребінчастого штампa, що утворюють візерунок у вигляді «ялинки». З одного боку під вінцями є два невеликі виступи — шишечки, орнаментовані так само. На стіпках — сліди смуг від згладжування та чорно-бурі плями від нерівномірного випалу (рис. 1, 1). Миска датується катакомбним часом ².

Поховання № 4, що належить, мабуть, до зрубної культури, було впушено в насип кургану недалеко від його центру на глибину 2,9 м. Контури ями не простежувалися. Похований лежав на правому боці, дуже скорчений, головою на схід. Руки зігнуті в ліктях, права кисть покладена перед обличчям, ліва — біля стегна правої ноги. Стан кістяка задовільний, але немає кісток лівої ноги. Супровідного інвентаря не було.

Недалеко від поховання № 4 (за 0,7 м на північ) майже на тому ж рівні знайдено шліфовану сокиру-молот, виготовлену з сірого каменю. Вона має нешироке тупе лезо і отвір, зміщений ближче до обушка. Верхня її частина, як і обушкова, підкреслена трьома гранями. На обушкві частині, дещо звуженій на кінці, є сліди спрацьованості (рис. 1, 3).

Біля підніжжя південно-східної частини кургану (за 10,5 м від його центра), на рівні стародавнього ґрунту було знайдено крем'яну скребачку довгастої форми, виготовлену з відщепи і ретельно оброблену (рис. 1, 4).

Матеріали Гострої могили доповнюють пам'ятки доби бронзи на території Харківщини. Особливо важливим є поховання катакомбної культури (з мисочкою), яке свідчить про заселення берегів р. Самари племенами степової придніпровської групи.

* Поховання № 1, 2 зруйновані до прибуття археологів.

¹ Аналогії див. О. Г. Шапошнікова. Про пам'ятки часу катакомбної культури в Степовому Подніпров'ї. — Археологія, т. XXI. Київ, 1968, с. 82, рис. 3, 4, 8.

² О. Г. Шапошнікова. Могили епохи ранньої бронзи на Нижньому Дніпрі. — АП УРСР, т. X. Київ, 1967, с. 4.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АИУ	— Археологические исследования на Украине.
АО	— Археологические открытия.
АП	— Археологічні пам'ятки УРСР.
ВДИ	— Вестник древней истории.
ЗОО	— Записки Одесского общества.
ЗРАО	— Записки Русского Археологического общества.
ИАК	— Известия Археологической Комиссии.
ИГАИМК	— Известия Государственной Академии истории материальной культуры.
ИРАИМК	— Известия Российской Академии истории материальной культуры.
КГПИ	— Киевский государственный педагогический институт.
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР.
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР.
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры.
КСОАМ	— Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея.
МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья.
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР.
НДИА АН УРСР	— Науковий архів Інституту археології АН УРСР.
СА	— Советская археология.
САИ	— Археология СССР. Свод археологических источников.
Труды ИЭ	— Труды Института этнографии.
СІГ	— Corpus Inscriptionum Graecarum.
WA	— Wiadomości archeologiczne.
IRE	— Inscriptiones arae septentrionalis Ponti Euxini
PA	— Památky Archeologické.

З М І С Т

Є. В. Махно. Пам'яті Віктора Платоновича Петрова	3
П. І. Хавлюк (Вінниця). Зарубинська культура Південного Побужжя та лівобережжя Середнього Дністра	7
Н. М. Кравченко, В. М. Корпусова. Деякі риси матеріальної культури пізньоримської Тіри	20
Є. О. Горюнов (Ленінград). Про періодизацію десняських старожитностей другої та третьої чверті I тисячоліття н. е.	42
Публікації та повідомлення	
Ю. В. Кухаренко (Москва). Баївський могильник	51
Н. С. Абашина, Є. Л. Гороховський. Кераміка пізньозарубинецького поселення Обухів III	61
Н. В. Юркова, В. П. Коваленко (Чернігів). Пізньозарубинецькі поселення на Чернігівщині	71
Л. І. Крушельницька, В. Г. Опріск (Львів). Поселення східнопоморсько-мазовецької культури у верхів'ях Західного Бугу	75
Є. О. Симонович (Москва). Про кераміку черняхівського типу в Криму	80
В. Д. Баран, С. П. Пачкова. Поселення поблизу с. Горошеве на Середньому Дністрі	87
Д. Я. Телегін, С. О. Беляєва. Пам'ятки ранньослов'янського часу на Орелі	95
М. П. Кучера, Н. М. Кравченко, Р. О. Юра, В. Д. Гопак (Вінниця). Знахідка в «Змійовому валу»	108
Критика та бібліографія	
М. М. Кучінко (Луцьк). В. Д. Баран. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю	111
Охорона археологічних пам'яток	
Н. Г. Коленченко (Харків). Охоронні розкопки кургану Гостра могила на Харківщині	115
Список скорочень	117

СОДЕРЖАНИЕ

Е. В. Махно. Памяти Виктора Платоновича Петрова	3
П. И. Хавлюк (Винница). Зарубинецкая культура Южного Побужья и лево-бережья Среднего Днестра	19
Н. М. Кравченко, В. Н. Корпусова. Некоторые черты материальной культуры позднеримской Тиры	42
Е. А. Горюнов (Ленинград). О периодизации деснянских древностей второй и третьей четверти I тысячелетия н. э.	50
Публикации и сообщения	
Ю. В. Кухаренко (Москва). Баевский могильник	61
Н. С. Абашина, Е. Л. Гороховский. Керамика позднезарубинецкого поселения Обухов III	71
Н. В. Юркова, В. П. Коваленко (Чернигов). Позднезарубинецкие поселения на Черниговщине	75
Л. И. Крушельницкая, В. Г. Оприск (Львов). Поселение восточнопоморско-мазовецкой культуры в верховьях Западного Буга	80
Э. А. Симонович (Москва). О керамике черняховского типа в Крыму	86
В. Д. Баран, С. П. Пачкова. Поселение близ с. Горошево на Среднем Днестре	95
Д. Я. Телегин, С. О. Беляева. Памятники раннеславянского времени на Орели	107
М. П. Кучера, Н. М. Кравченко, Р. А. Юра, В. Д. Гопак (Винница). Находка в «Змиевом валу»	110
Критика и библиография	
М. М. Кучинко (Луцк). В. Д. Баран. Ранние славяне между Днестром и Припятью	111
Охрана археологических памятников	
Н. Г. Коленченко (Харьков). Охранные раскопки кургана Острая могила на Харьковщине	115
Список сокращений	117

Виправлення помилки.

У статті М. М. Кучинка «Про племінну належність ранньосередньовічного населення Побужжя і Посання», опублікованій в «Археології», вип. 16, на стор. 79 у 17 рядку слід читати «Подніпров'ї» замість «Подністров'ї».

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии
Украинское общество
охраны памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

18

(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради
Інституту археології АН УРСР*

Редактор *В. П. Лагодзька*. Художній редактор *С. П. Квітка*.
Технічний редактор *Г. Р. Боднер*. Коректори *З. П. Школьник*,
В. М. Губська.

Здано до набору 25.VI 1975 р. Підписано до друку 5.XI 1975 р.
БФ 62872. Зам. № 5-442. Видавн. № 163. Тираж 1500. Папір № 1.
70×108/16. Умовн. друк. арк. 10,5. Обліково-видавн. арк. 10,50. Ціна
1 крб. 5 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Реліна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського ви-
робничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ,
Реліна, 4.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»